

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τεύχος 122 • Άπρίλιος - Ιούλιος 1993 • 500 δρχ.

Γιουγκοσλαβία: ή άδυσώπητη λογική τών έθνικών κρατών
Εύρώπη: ήπερκράτος χωρίς εύρωπαϊκό λαό
Ρατσισμός και άντιρατσισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

Γιώργου Μαργαρίτη	4	Γιορτή Έποχης – Πολίτη
Σταύρου Κωνσταντακόπουλου	5	Μεσαίοι και άνω
Γεράσιμου Μακρίδη	6	Διανοούμενοι και δημοσιογράφοι
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	8	Τά προβλήματα των νικητών του χτές
Τζούλια Κρίστεβα	10	Γιουγκοσλαβία: η άδυσώπητη λογική των εθνικών κρατών
Ντομινίκ Βολτόν	18	Ό καιρός της κατάθλιψης
Άγγελου Έλεφάντη	21	Τόπο στους πρωταγωνιστές
Λήδας Καζαντζάκη	23	Ευρώπη: υπερχράτος χωρίς ευρωπαϊκό λαό
Παναγιώτη Ήλίας Δημητρά	34	Διαδηλώνουμε έναντι του ρατσισμού κατ' ιδίαν
Πιέρ-Αντρέ Ταγκέφ	38	Έλληνική αλβανοφοβία
Μαρίας Παραδείσης	43	Ρατσισμός και αντιρατσισμός
	50	Έργα και ημέραι του παλιού και του νέου ελληνικού κινηματογράφου
Διονύση Καγάλη	55	Ό ελάσσων Παλαμάς
Παντελή Μπουκάλα	60	Ό Παλαμάς, ό ρυθμός και τό πάθος
Δώρας Μέντη	63	ΥΓ του Μανόλη Αναγνωστάκη

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσοπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιαμπουρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κινητή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Αριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ Μπουκαλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Αντρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπακη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα

ΕΚΔΟΤΗΣ: Άγγελος Έλεφάντης. ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Θανάσης Γκόννης, Χαρ. Τρικουπη 18, τηλ. 3620383
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Νίκας, Αγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΜΟΝΤΑΖ
Τάσος Εύσταθίου. ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ: Γεωργία Μπαρούδου, Άλίκη Πελεκάνου. ΔΙΟΡΘΩΣΗ –
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ετήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., εξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης, ετήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Ευρώπης εξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Τεύχος 122 • Άπρίλιος – Ιούλιος 1993 • δρχ. 500

Γιορτή ΕΠΟΧΗΣ και ΠΟΛΙΤΗ

Σέ παλιότερες εποχές, τότε πού ή 'Αριστερά ήταν σεβάσμια πολιτική δύναμη και οί άριστεροί συζητοῦσαν μεταξύ τους, τότε πού τό προσωπικό ήταν «πολιτικό», δηλαδή δημόσιο, ό θεσμός τών φεστιβάλ τών πολιτικῶν νεολαιῶν ἐξυπηρετοῦσε και αὐτή τήν ἀναγκαιότητα. Πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν γι' αὐτόν τό θεσμό, γιά τήν ἀντοχή πού ἐπέδειξε στό χρόνο, ἀλλά και γιά τήν τυποποίησή του, τήν προοδευτική φθορά του, ἀφοῦ ὑπάκουσε ἀναγκαστικά στή φθίνουσα πορεία τών πολιτικῶν σχηματισμῶν πού τόν στήριξαν.

Ἄραγε, σήμερα, ή «νεκρανάσταση» αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ποιά ζωτική ἀνάγκη καλεῖται νά καλύψει; Ἄριστεροί χωρίς Ἄριστερά, περιφέροντας τίς πολιτικές και κοινωνικές εὐαισθησίες μας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναζητήσουμε, στήν κυριολεξία, ἕναν κοινό τόπο συζήτησης, διασταύρωσης τών ἐπιχειρημάτων μας, τών διαφορῶν και τών συγκλίσεων μας. Ποιός ἄριστερός, ὅ,τι και ἂν μπορεῖ νά σημαίνει σήμερα γιά πολλούς αὐτός ὁ ὅρος, θά μπορούσε νά ὑποστηρίξει στά σοβαρά ὅτι ὁ προνομιακός τόπος ἀντιπαράθεσής μας εἶναι τά ΜΜΕ; Ἡ διαφορετικά: Γιατί νά παραδώσουμε ἀμαχητί τό μέλλον μας βορά στή ρητορική τοῦ ραδιοτηλεοπτικοῦ «δέκτη», στή «μακεδονική σαλάτα» τών ἄλογων ἐρτζιανῶν;

Η κοινή πρωτοβουλία Πολίτη και Ἐποχῆς γιά τή διοργάνωση μιᾶς «Γιορτῆς», στίς 2-3-4 Ἰουλίου στήν Καισαριανή, ἐπιχειρεῖ νά ὑποδείξει μιᾶ τέτοια προοπτική. Ἄς μήν θεωρήσουμε ὅτι ἐδῶ «κάτι γίνεται», ἄς μήν ἐκλάβουμε τό ἐγχείρημα αὐτό ὡς προάγγελο ἐνδεχόμενων πολιτικῶν συγκλίσεων ἐν ὄψει τῆς ἐπερχόμενης διπλῆς ἐκλογικῆς ἀναμέτρησης. Ὁ πολιτικαντισμός ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερο ἐχθρό τῆς πολιτικῆς. Γιατί, ἐπιπλέον, ὅσοι λάβαμε αὐτή τήν πρωτοβουλία, θέλουμε νά σμιξοῦμε, ὄχι γιά νά ἀποδουθοῦμε σέ ἕναν ψευτοσυνδικαλισμό, ἀλλά γιά νά κουβεντιάσουμε μεταξύ μας. Νά βρεθοῦμε. Και ἔχουμε πολλά νά ποῦμε.

Νά μιλήσουμε γιά τόν ρατσισμό, γι' αὐτή τή «νέα ὕβρι» τῆς ἐποχῆς, πού ἔρχεται νά ξεχερσώσει τίς κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, νά ἐπαναπροσανατολίσει συμπεριφορές πού θέλουν νά μάς μάθουν νά σκεφτόμαστε και νά δροῦμε μέ τρόπο ἐντερικό. Νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀποσαφηνίσουμε τίς ἰδέες και τίς θέσεις μας γιά τή βαλκανική τραγωδία, περνώντας μέσα ἀπό συμπληγάδες ἰδεολογιῶν, δογματισμῶν και ἱμπεριαλισμῶν. Νά συζητήσουμε, τέλος, γιά τή «νέα οὐτοπία» τών (μετα)μοντέρνων καιρῶν μας, τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωσή, τίς κοινωνικές διαδικασίες πού θέτει σέ κίνηση, τούς βηματισμούς και τά ἄλματά της, τή δική μας ἀπουσία, τή ἀφασία τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος πού ἀφυδατώνει τά πεδία τών συγκρούσεων, δίνοντας ἀφορμή γιά τήν ἀνθηση «ἰδιαιτεροτήτων» και «διαφορῶν».

Γιατί τό νά ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε διαφορετικά σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀνακαλύψουμε ἐκ νέου κάποιους κοινούς τόπους. Και ὕστερα, στή Γιορτή, ὅπως σ' ὅλες τίς γιορτές, θέλουμε νά διασκεδάσουμε. Ἡ μουσική, οἱ συναυλίες, οἱ φίλοι τραγουδιστές και τραγουδίστριες, ή ἀτμόσφαιρα πού δημιουργεῖται εἶναι κι αὐτά στοιχεῖο μιᾶς ἄλλης ἀντίληψης γιά τόν πολιτισμό. Τό νταβαντούρι τῆς γιορτῆς μέ τά σουβλάκια, τήν τσίκνα, τό χορό, τούς φίλους πού συναντᾶμε, τίς κουβέντες πού ἀνταλλάσσουμε στά πεταχτά εἶναι μιᾶ ἀτμόσφαιρα πού λείπει. Σκεφθήκαμε ὅτι στό χέρι μας εἶναι νά τήν δημιουργήσουμε: Ὅλοι μαζί, στήν Καισαριανή, 2-3-4 Ἰουλίου.

Ενώ ἡ μεγάλη πρὸς τίς ἐκλογές πορεία συνεχίζεται μέσα σὲ πλῆθος περιπέτειες, τὰ οἰκονομικά ἐπιτελεῖα τῆς

κυβέρνησης προχωροῦν στὴν ἀπαραίτητη προεκλογική τελετουργία. Στὴν ἐξαγορά συνειδή-

σεων καὶ ψήφων —ὅταν ὑπάρχουν λεφτά τοῦ Δημοσίου— ἢ στὴν καλλιέργεια χρυσῶν ἐλπίδων γιὰ τὸ τῆς ἐπόμενης τετραετίας μέλλον— ὅταν δὲν ἐπαρκοῦν τὰ ὑπάρχοντα στὸν δημόσιο σάκο.

Ἡ σωστή πολιτική ἀπαιτεῖ νὰ παίρνουν ὅλοι οἱ ψηφίζοντες μέρος σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι. Στὴν πράξη, ὅμως, αὐτὸ εἶναι δύσκολο καὶ ἀνεφάρμοστο, ὅσο κι ἂν ἐνισχυθεῖ ὁ τομέας τῶν ἐλπίδων σὲ βάρος τοῦ ἀντίστοιχου τῶν πραγματικῶν παροχῶν. Ἔτσι, λοιπόν, οἱ πρὸς ἐκλογική ἀναμέτρηση πορευόμενες κυβερνήσεις δὲν μποροῦν παρά νὰ ἐπιλέξουν ἀνάμεσα στὰ κοινωνικά στρώματα, ἐκεῖνα πού τούς εἶναι πιό σημαντικά. Συνήθως πρόκειται γιὰ ἐκεῖνα πού ταξικά στηρίζουν τὴν ἰδεολογία τῆς κυβερνητικῆς παράταξης ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐκεῖνα πού ἀμφιταλαντεύονται ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπιλογές. Τὰ πιό ἰσχυρὰ στρώματα, εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς ἀριθμοῦ, εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς ἰδεολογίας καὶ προτύπων, εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνατοτήτων, εὐνοοῦνται στὸ παιχνίδι αὐτό.

Ἡ κοινωνιολογία αὐτῆ τῶν προεκλογικῶν παροχῶν εἶναι ἀποκαλυπτική τῶν ἰσορροπιῶν τῆς νεοελληνικῆς μας κοινωνίας, ἰσορροπιῶν πού ἀνάγλυφα διαγράφονται μέσα ἀπὸ τούς κυβερνητικούς ὑπολογισμούς. Στὴ δὲ σημερινή περίπτωση, ἔχουν ὅπωςδὴποτε ἐνδιαφέρον οἱ ἐπιλογές. Ἡ κατάργηση τοῦ «πόθεν ἔσχε» γιὰ παράδειγμα καὶ οἱ περὶ οἰκιστικῶν δανείων, διευκολύνσεων καὶ αὐθαϊρέτων νομιμοποιήσεων ἐξαγγελίες. Τυπικά, ὀνομάζουμε τὸ ὅλο πλέγμα «ἀναθέρμανση τῆς οἰκονομίας διὰ τῆς οἰκοδομῆς». Οὐσιαστικά πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἀλισβερίσι.

Στὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ ἰδιαίτερη μάλιστα ἔνταση τῆ διετία πού πέρασε, ὑπῆρξαν σημαντικές εὐκαιρίες πολλαπλασιασμοῦ τοῦ διαθέσιμου κεφαλαίου. Ὁ τεράστιος ἐσωτερικὸς κρατικὸς δανεισμὸς καὶ τὰ παρακλάδια του (Repos) στηρίχθηκαν σὲ ὀνομαστικές ἀποδόσεις ἀνάμεσα στὸ 20 καὶ στὸ 25%, σὲ πραγματικές δὲ ἀποπληθωρισμένες ἀνάμεσα στὸ 6 καὶ στὸ 8%. Οἱ ἔχοντες κεφάλαια γιὰ νὰ ἐπενδύσουν στὴν χρυσοφόρο αὐτὴ δραστηριότητα φυσικά δὲν ἔχασαν. Ἡ ἀπλή ἀριθμητική εἶναι εὐγλωττη. Μιὰ μέση μηνιαία ἢ δεκαπενθήμερη ἔφοδος στοὺς τίτλους τοῦ Δημοσίου κινεῖται σὲ ἐπίπεδα 300 δισεκατομμυρίων

Μεσαῖοι καὶ ἄνω

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

δραχμῶν. Σὲ ἓνα χρόνο, αὐτὸ τὸ ποσό ἀποφέρει ὀνομαστική μὲν ἀπόδοση 66 δισ. δραχμῆς (μὲ 22%), πραγματική δὲ 18 δισ. (μὲ 6%). Ἄν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ εἶναι

συχνὰ ἀντιφατικά καὶ περίπου πάντοτε καθυστερημένα, μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε ὅτι τὸ συνολικὸ τοῦ ὕψος ἀγγίζει ἢ ξεπερνᾷ τὰ 15.000 δισ. Τὸ 22% αὐτοῦ τοῦ μεγέθους εἶναι 3.300 δισ. δραχμῆς καὶ τὸ 6% 900 δισ. Εἰσοδήματα ἐτήσια ἀφορολόγητα, καθαρὰ, χωρὶς ἔλεγχο προέλευσης κεφαλαίων καὶ πληρωτέα στὸν κομιστή! Ἰδανικές καταστάσεις μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεπλύθηκαν κάθε εἴδους κεφάλαια τῆς «παραοικονομίας».

Εἶναι προφανές ὅτι στὴ διάρκεια λειτουργίας τοῦ συστήματος πολλαπλασιάστηκαν οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν κεφαλαιούχων, τοῦ πλῆθους τῶν μεσαίων κεφαλαιούχων εἰδικά. Ἐκείνων δηλαδή πού ξεκίνησαν μὲ ποσὰ πού δὲν θὰ μποροῦσαν ἀρχικά νὰ ἐπενδυθοῦν στὴν οἰκοδομὴ καὶ στὴν ἀπόκτηση κάποιου σταθεροῦ ἀντικειμένου ἰδιοκτησίας. Ἡ διαδοχικὴ συσσώρευση κερδῶν μέσα ἀπὸ τὸ παραπάνω σύστημα ἔφερε σ' αὐτούς πρόσθετες δυνατότητες καὶ τούς ὀδήγησε κοντὰ στὸν σταθερὸ παρονομαστή κάθε νεοελληνικῆς ἐπενδυτικῆς δραστηριότητας. Στὴν ἀπόκτηση ἀκινήτου δηλαδή. Καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἄρχισε νὰ προβάλλει ὡς ἔντονο αἷτημα τῶν «μεσαίων καὶ πάνων», πιό ἔντονα μάλιστα μετὰ τὸ τέλος τῆς ἄλλης κυβερνητικῆς προσφορᾶς πρὸς «πάσχουσες τάξεις»: τῆς ἀπόσυρσης καὶ ἀντικατάστασης τῶν αὐτοκινήτων δηλαδή.

Μιὰ κυβέρνηση πού σέβεται τίς ἐκλογές καὶ τὸν ἑαυτὸς της, δὲν θὰ μποροῦσε φυσικά νὰ κωφεύσει σὲ τέτοιου εἴδους ἐπιθυμίες τῶν πολυπληθῶν «μεσαίων καὶ ἄνω». Καὶ ἰδοὺ ἡ περὶ ἀκινήτων τρέχουσα φιλολογία. Τὸ τέλος τοῦ «πόθεν ἔσχε» στὴν οἰκοδομὴ, ἡ εὐμένεια πρὸς τὴν αὐθαϊρετὴ δόμηση (πού ἄρχισε, ἂν θυμᾶστε, μὲ μεγάλοστομες διακηρύξεις ἐναντίον της), ἡ ἐνίσχυση— μὲ κονδύλια δημόσια καὶ θεωρητικά σπάνια— τῶν ἐπιδοδοτούμενων στεγαστικῶν δανείων. Ὅλα ὅσα ἡ φιλελεύθερη (παλαιο- καὶ νεο-) θεωρία ὀνομάζει «ἀναπτυξιακά» μέτρα καὶ «διὰ τῆς οἰκοδομῆς ἀνάκαμψη».

Ὅχι σὲ ὄφελος ὄλων φυσικά. Γιὰ τίς ἐκλογές—πολὺ σωστά ἐκτιμοῦν οἱ κυβερνῶντες— ἐκεῖνοι πού μετροῦν εἶναι οἱ «μεσαῖοι καὶ ἄνω». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δουλεύει σταθερὰ ὑπὲρ τῶν δικῶν τους συμφερόντων μιὰ κρατικὴ πολιτικὴ πού—φυσικά— δὲν θὰ μποροῦσε ποτέ νὰ εἶναι κοινωνικὰ οὐδέτερη.

Η σιωπή τῶν διανοομένων είναι πιά γεγονός· γεγονός ἀναμφισβήτητο, γεγονός καθολικῆς ἰσχύος. Ἡ ἐπιμονή σέ τούτη τή διαπίστωση μοιάζει περιττή. Ἴσως λιγότερο περιττή νά είναι ἡ ἀπόπειρα προσδιορισμοῦ τῆς σιωπῆς αὐτῆς.

Ὁ διανοούμενος τῶν δύο, τουλάχιστον, τελευταίων δεκαετιῶν είναι σιωπηλός γιατί είναι εἰδικός καί γιατί ἀπεμπόλησε τήν κριτική του λειτουργία.

Ἡ διαπίστωση τῆς πολυπλοκότητας τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν προσέφερε στόν διανοούμενο τό ἀναγκαῖο ἄλλοθι γιά νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν προσπάθεια ἐπεξεργασίας μιᾶς συνολικῆς εἰκόνας τῆς κοινωνίας. Ἀπό τήν προοπτική ματιά στράφηκε στό μικροσκόπιο καί στούς μικροοργανισμούς πού αὐτό μεγεθύνει. Τό ὀριοθετημένο, τό μερικό ἔχουν γίνει ὁ ἀποκλειστικός ὀρίζοντάς του. Ὁ διανοούμενος δέν ἐκφέρει γνώμη παρά μόνο γιά ὅσα μέ λίγα λόγια «γνωρίζει». Γιά τά ἄλλα, τά πολλά, κατακερματισμένα κι αὐτά, καλοῦνται νά ἐκφράσουν τή γνώμη τους ἄλλοι εἰδικοί, λές καί οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες ἀποτελοῦνται ἀπό ἑκατοντάδες κουτιά ἐρμητικά κλειστά, παρατεταγμένα τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο. Ἐκατοντάδες κουτιά πού τό καθένα τους ἔχει τόν ἰδιοκτητή του μέ ἀποκλειστική νομή καί κυριότητα.

Ἐπιπλέον ἀδιανόητη εἶναι γιά τόν διανοούμενο ἡ ἀπόπειρα ριζοσπαστικῆς κριτικῆς ἰδεῶν καί ὁραμάτων πού ἡ κοινωνία, παρά τήν ἀπουσία του, συνεχίζει νά διακινεῖ. Ἀσχολεῖται μέ τήν «καθαρή» ἐπιστήμη καί ζεῖ ἀποτραβηγμένος ἀπό τήν πολιτική ζωή, καί ὅταν ἀναμειγνύεται σ' αὐτή δέν τό κάνει παρά γιά νά καταλάβει θώκους κραδαίνοντας ὄχι τίς ἰδέες του ἀλλά τά ἐπιστημονικά του ἀξιώματα. Ὁ χῶρος τῶν ἰδεῶν δέν είναι τό ὄπλοστάσιό του ἀλλά τό ἐφαλτήριο πού θά τόν βοηθήσει νά ἀνυψωθεῖ θεσμικά. Ἀποδέχεται τίς ἰδέες πού κυκλοφοροῦν ἢ, στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἀπλῶς δυσανασχετεῖ μέ αὐτές μιᾶς καί ὁ ἴδιος ἀρνεῖται νά παργάγει μέ κριτικό τρόπο καινούργιες ἰδέες.

Ὁ σύγχρονος διανοούμενος πάσχει ἀπό μαρασμό, ἀπό τόν μαρασμό τῆς ἀγνοῆς ἐξειδίκευσης, ἀπό τόν μαρασμό τῆς ἀπουσίας κριτικοῦ λόγου. Τούτη τήν ἀπαισιόδοξη εἰκόνα τίποτα δέν μοιάζει στό ἄμεσο μέλλον ἰκανό

Διανοούμενοι καί δημοσιογράφοι

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

νά τήν ἀλλοιώσει, ἀντίθετα ἢ ὀλοένα καί περισσότερο ἰσχυροποιούμενη παρουσία τῶν ΜΜΕ «στερεώνει» καλύτερα τά μουντά χρώματα.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τά ΜΜΕ ἀποτελοῦν στίς μέρες μας τήν κυρίαρχη πνευματική

ἐξουσία. Οἱ διανοούμενοι πού, σύμφωνα μέ τόν κλασικό τους ὀρισμό, είναι αὐτοί πού συντελοῦν ἄμεσα στή δημιουργία, μετάδοση καί κριτική τῶν ἰδεῶν, είναι λοιπόν ἐξαναγκασμένοι νά μετέχουν σ' αὐτή τή δομή ἐξουσίας. Ἄν δέν τό κάνουν, τότε οἱ ἰδέες πού διατυπώνουν καταδικάζονται στήν ἀφάνεια, στεροῦνται δηλαδή τόν ἀναγκαῖο γιά τήν ἀνάπτυξή τους χῶρο. Οἱ ἰδέες γιά νά ὑπάρξουν πρέπει νά μεταδοθοῦν καί ἡ λειτουργία τῆς μετάδοσης τῶν ἰδεῶν μοιάζει νά ἀνήκει ἀποκλειστικά στίς μέρες μας στά ΜΜΕ. Ἔτσι, διανοούμενοι καί ΜΜΕ είναι καταδικασμένοι νά συνυπάρχουν. Οἱ διανοούμενοι γιατί πρέπει νά μεταδώσουν τίς ἰδέες τους, τά ΜΜΕ γιατί ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τό κῦρος τῶν διανοομένων γιά νά καταστήσουν περισσότερο ἔγχυρο τό λόγο τους. Δέν πρόκειται, ὅμως, γιά συνύπαρξη δύο ἰσότητων ἐταίρων. Τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ δέν τούς διατυπώνουν ἀπό κοινού. Ἐδῶ τό μέσο ἐπιβάλλει τούς ὅρους καί ἀπομένει στόν διανοούμενο νά τούς ἀποδεχθεῖ ἢ ἄλλιῶς νά καταδικάσει τίς ἰδέες του καί κάποιες φορές τό ἴδιο του τό πρόσωπο σέ ποιητή ἐξοστρακισμοῦ. Τό μέσο, λοιπόν, μεταβάλλεται σέ ἀρχή μέ ἀπεριόριστη ἐξουσία. Γιατί ποιός ἀλήθεια μπορεῖ νά ἐλέγξει τήν ἐξουσία τῶν ΜΜΕ; Μήπως ὁ ἀναγνώστης πού δέν θά ξαναγοράσει ἐφημερίδα ἢ ὁ τηλεθεατής πού θά κλείσει τήν τηλεόρασή του; Τέτοιου εἴδους ἀρνήσεις, ἐπειδή σχεδόν πάντα υἰοθετοῦνται ἀτομικά, δέν ἀποτελέσαν ποτέ ἐμπόδιο σ' αὐτή τήν ὀλοκληρωτική μορφή ἐξουσίας, στήν ἐξουσία τῶν ΜΜΕ. Οἱ ἐξουσιαστές λοιπόν τῶν ΜΜΕ είναι αὐτοί πού καθορίζουν μονόπλευρα τόν χαρακτήρα τῆς παρέμβασης τῶν διανοομένων στό χῶρο τῶν ΜΜΕ. Ἀπό τόν διανοούμενο δέν ζητοῦν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐκφέρει τή γνώμη του ὡς εἰδικῶ καί μόνον ὡς εἰδικῶ. «Ζητᾶμε ἀπό τούς πανεπιστημιακούς τήν εἰδική γνώση, αὐτήν πού δέν μπορεῖ νά ἔχει ὁ δημοσιογράφος» ἔλεγε ὁ Γ. Πρετεντέρης στό *Κυριακάτικο Βῆμα*¹. Ἡ συνολική θεώρηση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν διανοούμενο, ἀκόμα καί ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τήν

ἔχει, ποτέ δὲν θὰ τοῦ ζητηθεῖ, μιᾶς καὶ ὁ λόγος του δὲν ἀποτελεῖ παρά τή φωτογραφία πού στολίζει τό κείμενο. Ὁ σκελετός τοῦ κειμένου ἔχει ἤδη συλληφθεῖ πρὶν κἀν ὁ διανοούμενος ἀνοίξει τό στόμα του· τό ὅ,τι θὰ πει, τά εἰδικά, δὲν θὰ ἀποτελέσει τίποτε ἄλλο παρά «τό γέμισμα» τοῦ κειμένου. Ὁ λόγος, λοιπόν, δὲν ἀρθρώνεται ἀπό τόν διανοούμενο, ἀρθρώνεται ἀπό τόν δημοσιογράφο· ὁ λόγος τοῦ διανοουμένου δὲν ἀποτελεῖ παρά τό «εἰδικό» ἐπιστέγασμα. Στό χῶρο αὐτῆς τῆς κεντρικῆς ἐξουσιαστικῆς δομῆς ὁ μαρξισμός, ἡ σιωπή τῆς ἄγονης ἐξειδίκευσης τοῦ σύγχρονου διανοουμένου διόλου δὲν αἰρεται, ἀντίθετα, μάλιστα, ἐνισχύεται.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐξουσιαστές τῶν ΜΜΕ —ἰδιοκτῆτες, παραγωγοί, δημοσιογράφοι κ.ἄ.— δὲν φαίνονται διατεθειμένοι νά ὑπενθυμίσουν στούς διανοουμένους τήν ἀπωλεσθείσα τους ὑποχρέωση: νά διατυπώνουν κριτικές, ἀνατρεπτικές ιδέες.

Ὅλα τοῦτα γράφονται ὄχι γιὰ νά διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τά ΜΜΕ εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τή σιωπή τῶν διανοουμένων· ἡ σιωπή αὐτή προϋπῆρχε τῆς σημερινῆς ἀσφυκτικῆς παντοκρατορίας τῶν ΜΜΕ καί ὡς ἕνα βαθμό τήν προκάλεσε μάλιστα. Ἐκεῖνο πού ἰσχυρίζομαστε εἶναι ὅτι ἡ προϋπάρχουσα σιωπή τῶν διανοουμένων μέ τό διπλό χαρακτηριστικό πού τῆς ἀναγνωρίσαμε —ὑπερβολική ἐξειδίκευση, ἀνυπαρξία κριτικοῦ λόγου— ἐπικυρώνεται καί ἐντείνεται ἀπό τόν τρόπο λειτουργίας τῶν ΜΜΕ. Στό βαθμό πού ἡ κυριαρχία αὐτῶν τῶν μέσων

γίνεται ἀπόλυτη, ἀπόλυτη θὰ εἶναι καί ἡ σιωπή τῶν διανοουμένων. Νομίζουμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕναν σιδερένιο νόμο. Τό ὄραμα τοῦ Julien Benda γιὰ ἕναν πνευματικό ταγό πού θὰ χαρακτηρίζεται ἀπό ὀρθολογικότητα, ἀμεροληψία καί καθολικότητα τείνει νά ἐκλείψει ἀπό τό σύγχρονο τοπίο, ἄν δὲν ἔχει ἤδη καταντήσει μουσειακό εἶδος. Καί δυστυχῶς τῆς θέσης αὐτοῦ τοῦ ταγοῦ δὲν μπορεῖ κανεὶς νά τήν καταλάβει. Ὁ διανοούμενος πού συμβόλιζε τήν ἀντιεξουσία, πού εἶχε μιὰ κριτική φωνή καί στάση, ὁ ἀριστερός διανοούμενος πού ὀραματιζόταν μιὰ κοινωνική ὀργάνωση λιγότερο ἀνορθολογική, περισσότερο δίκαιη καί καθολική μοιάζει νά ἐγκαταλείπει τήν σκηνή· μαζί του ἐγκαταλείπουν τό θέατρο καί οἱ αὐτόβουλοι, δημιουργικοί καί φασαριόζοι θεατές. Λές καί τρέχουν ὅλοι νά κλειδαμπαραθοῦν στά σπίτια τους καί νά στηθοῦν ἄλλαλοι μπροστά στήν τηλεόραση. Μόνον πού ἡ τηλεόραση θὰ προβάλλει καί θὰ ξαναπροβάλλει τήν εἰκόνα τοῦ ἐπίδοξου ταγοῦ, τοῦ δημοσιογράφου, ἀνίκανου λόγω τῆς συνεχοῦς τριβῆς του μέ τό ἐπίκαιρο, τό ἐφήμερο, νά σταθεῖ παράμερα, ἔστω καί γιὰ λίγο, καί νά ἀγκαλιάσει τόν κόσμο μέ τήν καθολική κριτική ματιά του.

1. 30 Μαΐου 1993.

Τά προβλήματα τῶν χδεσινῶν νικητῶν

τοῦ Γεράσιμου Μακρίδου

Τῆ στιγμή πού γράφονται ἐτοῦτες οἱ γραμμές, τό ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης τῶν δυνάμεων τοῦ ΟΗΕ ἢ τοῦ ΝΑΤΟ στή Βοσνία ἐξακολουθεῖ νά πλανᾶται ἀμήχανο. Ἐδῶ καί πολλοῦς μήνες οἱ ἀλληλοαναιρούμενες δηλώσεις πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν τῆς συμμαχίας θυμίζουν περισσότερο θέματα ἐργασίας σέ φανταστικό πολεμικό παιχνίδι, παρά στοιχεῖα μιᾶς πολιτικῆς σέ ἐξέλιξη. Ἐνα δῆμα ἐμπρός, δύο δῆματα πίσω, γιά νά ξαναρχίσει ὁ κύκλος ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ σχετική φιλολογία συντηρεῖ ὅπωςδήποτε τήν ἐνταση στόν πλησίον τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας κόσμο, στήν Εὐρώπη δηλαδή, καί δημιουργεῖ τήν ψευδαίσθηση μιᾶς κάποιας συγκεκριμένης πολιτικῆς πρόθεσης ἢ ὁποῖα προοδευτικά καί δασανιστικά ψάχνει γιά προσχήματα καί εὐκαιρίες, ἐνῶ, ταυτόχρονα, παίρνει σάρκα καί μορφή.

Τίποτα τό κοινό ἢ τό συγκρίσιμο ὁμως, στή Γιουγκοσλαβική αὐτή ἐμπλοκή, σέ σχέση μέ τίς πρόσφατες περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ὁ δυτικός κόσμος ἔκανε ἐπίδειξη τῆς στρατιωτικῆς του ἰσχύος. Στά νησιά Φώκλαντ, στήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, καί στό Κουβέιτ, στήν ἀρχή τῆς ἐπομένης, οἱ πράξεις ὑπερίσχυαν σαφῶς τῶν λόγων. Οἱ τελευταῖοι ἦταν λιτοί, προειδοποιητικοί, περιπλου τελεσίγραφα. Καί στριζίζονταν σέ μιᾶ τεράστια κινητοποίηση δυνάμεων, πράγμα πού τόνιζε περισσότερο ἀπό καθετί ἄλλο τή σοβαρότητα καί τή σημασία τους. Συγκριτικά, τά περὶ βοσνιακῆς ἐκστρατείας στίς μέρες μας πλησιάζουν περισσότερο τήν ἀνούσια φλυαρία.

Μέ μιᾶ πρώτη ματιά, μιᾶ τοπική πολεμική περιπέτεια φαίνεται μέσα στό πλαίσιο τῶν ὄσων ἰσχύουν σ' αὐτό τό ἔτος τῶν διαταγῶν, τό 1993. Βρισκόμαστε στήν ἐπαύριο μιᾶς νίκης συντριπτικῆς σ' ἕναν πόλεμο σκληρό, ὅσο κι ἂν ποτέ δέν πήρε τή μορφή τῆς θερμῆς ἀναμέτρησης. Ἡ «εἰρηνική» κατάρρευση τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας, τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, εἶχε ὡς παρονομαστή τόν ξέφρενο ἀνταγωνισμό ἐξοπλισμῶν τῶν τελευταίων χρόνων. Ὁ δυτικός κόσμος, στηριγμένος σέ πιό σταθερά οικονομικά καί τεχνολογικά θεμέλια, βγήκε νικητής ἀπό αὐτό τό ἐπικίνδυνο παιχνίδι, ἐξαντλώντας τόν ἀντίπαλο μέ ὀλοένα καί πιό γρήγορες τεχνολογικές καινοτομίες — τόσο στά συστήματα ὅσο καί στίς διαδικασίες ἐπινόησης καί παραγωγῆς τους¹. Σπάνια στά χρονικά τῶν ἀνθρώπινων πολιτισμῶν μιᾶ κατάρρευση εἶχε τόσο ἀπόλυτο χαρακτήρα. Οἱ ἡττημένοι, πλήρως ἐξαρτημένοι ἀπό τήν οικονομική ἐνίσχυση τῶν νικητῶν, τούς παρέδωσαν — «μέ τό κλεῖδι στό χέρι» θά λέγαμε— ὄχι μόνο τήν ἰδεολογία, τόν πολιτισμό καί τό παραγωγικό δυναμικό τους, ἀλλά καί τίς διεθνείς τους διασυνδέσεις, τίς ἐπιρροές τους, τήν ὡς πρόσφατα τόσο ἰσχυρή ἐξωτερική τους πολιτική.

Ἡ ἐπιτυχία τῶν Δυτικῶν δέν ἦταν ἀπρόσμενη. Μεγαλεπήβολα προγράμματα τοῦ τύπου «πόλεμος τῶν ἀστρῶν» εἶχαν

συνειδητά προλεῖναι τό ἔδαφος καί προετοιμάσει τήν οικονομική κατάρρευση τοῦ ἀντιπάλου, μέσα ἀπό τήν ταπείνωση τῆς παραγωγικῆς, τεχνολογικῆς καί πολιτικῆς του αἰχμῆς: τοῦ πολεμικοῦ του μηχανισμοῦ δηλαδή. Αὐτό πού παρουσιάζεται ὡς ἀπρόσμενο, πού δείχνει νά ξεφεύγει ἀπό τίς προβλέψεις καί κατὰ συνέπεια ἀπό τήν πολιτική πρακτική εἶναι ἡ ἀδυναμία ἐκτίμησης τῶν ἄμεσων ἢ τῶν ἔμμεσων ἐπιπτώσεων καί παρενεργειῶν τῆς ἀνατροπῆς. Ναι μέν ὁ δυτικός κόσμος, δηλαδή οἱ ΗΠΑ, ἔμειναν μόνοι κυρίαρχοι τοῦ πλανήτη, αὐτός ὁμως ὁ πλανήτης δέν τούς εἶναι πλέον ἔδαφος οἰκεῖο καί προβλέψιμο, δέν ἔχουν σίγουρη πολιτική νά τοῦ προτείνουν.

Ἡ ἀμηχανία ἦταν πάντοτε ἕνας πολύ κακός σύμβουλος γιά τοὺς ἡγεμόνες τῆς κάθε ἐποχῆς. Ὅσοι κυβερνοῦν ἀπεχθάνονται τό κενό, τά προβλήματα πού δέν μπορεῖ νά λύσει καί τά ἐρωτήματα στά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ἀπαντήσει ἡ ἐξουσία τους. Καί αὐτό συμβαίνει πιό ἐντονα τήν ἐπαύριο τῶν μεγάλων ἐπιτυχιῶν, ὅταν ἐχθρός πιά δέν ὑπάρχει καί οἱ πρόσφατες ἐπιλογές ἔχουν ὀδηγήσει στό θρίαμβο. Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν κάθε ἀδιέξοδο ἔχει φαινομενικά ἀρθεῖ. Ἡ ἐπιτυχία εὐνοεῖ τή γραμμική, τή ρηχὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καί εὐκολα ἀποκρύπτει τή σύνθετη διάσταση τῶν νέων φαινομένων καί καταστάσεων. Στήν περίπτωσή μας, ὅλα τά γεγονότα πού ἀπλοῖκά καταγράφηκαν ὡς θρίαμβος τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀντιπάλων τους ὀδήγησαν καί προκάλεσαν αὐτή τήν ἔξαρση «μηχανιστικῆς» καί γραμμικῆς σκέψης πού παρουσιάστηκε εἴτε ὡς «τέλος τῆς ἱστορίας», εἴτε ὡς νεοφιλελεύθερες, θεωρητικῆς ἀναζητήσεως εἴτε ὡς πολιτικῆς πρακτικῆς². Προφανῶς ὁ θεωρητικός ἐξοπλισμός δέν θεωρεῖται ζω-

1. Ἡ ἀξία ἐνός σημερινοῦ ἀεροπλάνου |F-15, Mig-29, F-117, Su-27, Tornado| εἶναι πέντε ὡς ἔξι φορές μεγαλύτερη ἀπό ἕνα ἀντίστοιχό του τῆς δεκαετίας τοῦ 1960-70 |F-4, F-104, Mig-21, Su-17, Mirage-111|. Φυσικά καί οἱ ιδιότητές του: τεχνολογία STEALTH καί συνθετικά ὑλικά, ἠλεκτρονικά σταθεροποιούμενη πτήση, ραντάρ κατόπτευσης καί πολλαπλῶν λειτουργιῶν, «ἔξυπνα» ὄπλα καί συστήματα. Τό σύνολο ἀντλεῖ ἀπό βελτιώσεις καί ἐξελίξεις σέ πλῆθος διαφορετικῆς τεχνολογίας καί βιομηχανικῆς ἐφαρμογῆς.

2. Ἡ κυριαρχία μιᾶς ἀπλοῖκῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων δέν εἶναι φυσικά ἡ μόνη αἰτία, οὔτε καν ἡ κύρια, μέσα στά πλέγματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού προκαλοῦν φαινόμενα ὅπως ὁ ρατσισμός καί ὁ νεοφασισμός. Προκαλεῖ, ὁμως, εὐλογες ἀνατριχίλες ἢ ἀνεση μέ τήν ὁποία οἱ ἐπίσημες πολιτικῆς τῶν δυτικῶν χωρῶν ἐνστερνίζονται ἀπόψεις καί θέσεις τῶν φανατικῶν τοῦ «ἄσπρου-μαύρου». Παράδειγμα ἡ στάση τῶν δυτικῶν κυβερνήσεων μπροστά στήν ἀπειλητικὴ ἀνεργία: βασικά, γι' αὐτές, ἡ κύρια αἰτία θρίσκειται στήν ἀνεξέλεγκτη μετανάστευση καί ἡ πολιτικὴ ἀπάντησή δέν εἶναι παρά τό χτίσιμο κάποιων τειχῶν πού θά κρατοῦν ἀπ' ἔξω τοὺς κατώτερους.

τικός χώρος από τους νικητές του χθές και δεν είναι η περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας που θα τους αναγκάσει να επανεξετάσουν τις βασικές τους επιλογές. Κι έτσι, λοιπόν, (δέν) αντιμετωπίζουν τό φαινόμενο ως θεωρητικά άμηχανοί.

Ακριβώς αυτή η έλλειψη ξεκάθαρων ιδεών και χειροπιαστών πολιτικών προθέσεων ενισχύει τις τάσεις προσφυγής στη βία. Οί νικητές διαθέτουν ένα τρομερό όπλοστάσιο, κατάλοιπο του ανταγωνισμού των προηγούμενων δεκαετιών, άνεργο και άχρηστο, αν και αντιπροσωπεύει, σε αξία και σε επένδυση, σημαντικά ποσοστά των δυτικών «πράγιν στοιχείων» κεφαλαίου (για να δανειστούμε τη γλώσσα της λογιστικής). Αυτή η τεράστια, μη παραγωγική πλέον στίς μέρες μας, επένδυση ταράζει τα όνειρα των διαχειριστών της εξουσίας που αντιμετωπίζουν τό σκληρό καθήκον να τη μετατρέψουν σε παραγωγική, να τη στηρίξουν και να τη δικαιολογήσουν. Σε ενάντια περίπτωση — εάν επέλεγαν τόν γενικό και άνευ όρων άροπλισμό για παράδειγμα — θά έπρεπε να προοδούν σε τέτοιας έκτασης άναδιάρθρωσεις της παραγωγικής και της κοινωνικής δομής των χωρών τους, του συστήματος διεθνών σχέσεων και ίσορροπιών, που κυριολεκτικά θά τίνανταν στον άέρα τόν κόσμο τους.

Ενώ, λοιπόν, πολλοί παράγοντες συνηγορούν στην επιλογή των βίαιων, στρατιωτικών λύσεων, ενώ τό λεξιλόγιο των ιθυνόντων της εξουσίας δείχνει έτοιμο να καταφύγει σ' αυτή τη λογική για ν' άποφύγει την έφαρμογή άλλης πολιτικής — πού δέν έχει —, τά πράγματα μένουν εκεί, τελετωμένα. Η αίτια γι' αυτό διαγράφεται, συνήθως άχνά, στίς δηλώσεις και στίς αντιρροήσεις των τεχνικών του πολέμου, των στρατιωτικών. Η Δύση, δηλώνουν, είναι περίπου άοπλη μπροστά σε μιά σύγκρουση εύρωπαϊκή, γεμάτη ιδεολογίες, φανατισμούς και μίσος. Στόν άέρα και στή θάλασσα όλα πάνε σχετικά καλά, είναι δυνατά δηλαδή. Στό έδαφος κανείς δέν ξέρει τίποτα. Όλοι όμως, ξέρουν ότι οί πόλεμοι κερδίζονται εκεί, στά πεδία των συγχρούσεων.

Γιά πολλές δεκαετίες ό δυτικός κόσμος έξοπλιζόταν με άξονα ένα σταθερό σενάριο. Τήν αντιμετώπιση μαζικών επιθέσεων κορεσμού από τήν πλευρά του αντιπάλου. Καθώς τό οικονομικό και κοινωνικό δυναμικό του τελευταίου, του Συμφώνου της Βαρσοβίας, δέν του επέτρεπε μακρόχρονης, πολυέξοδης άναμετρήσεις, τό όλο πρόβλημα συνίστατο στό πώς θά αντιμετωπιζόταν ή πρώτη, ή αίφνιδιαστική, ή μαζική επίθεση του τύπου «όλα ή τίποτα». Μιά επέλαση, δηλαδή, στρατιωτικών μονάδων υπερενισχυμένων σε δυνάμεις κρούσης και έφόδου, σε τεθωρακισμένα δηλαδή, πού ή θά έφθαναν στόν Άτλαντικό στίς πρώτες κιόλας εβδομάδες ή θά παραδίνονταν από τήν έλλειψη μονάδων στήριξης και άμεσου ή έμμεσου άνεφοδιασμού. Τό ΝΑΤΟ, Άμερικανοί και Ευρωπαίοι, δέν σκεφόταν παρά αυτή τή μεγάλη σύγκρουση, ιδιαίτερα τόν τελευταίο καιρό, όταν ή σοδούσα άποσταθεροποίηση της Σοβιετικής Ένωσης έκανε πολλές υποθέσεις πιθανές. Τό τελευταίο δόγμα, από τή δεκαετία του 1970 και μετά, επικέντρωνε τήν προσοχή στίς μονάδες δεύτερου κλιμακίου, ή καταστροφή των όποιων θά έκοβε τήν πιθανή εισβολή σε δύο τμήματα άνίκανα για άυτοτελείς έπιχειρήσεις. Τό όπλοστάσιο του ΝΑΤΟ άκολούθησε άυ-

τή τή φιλοσοφία. Έξυπνα όπλα άκριβείας, μεγάλη ικανότητα προσβολής των μετόπισθεν του αντιπάλου, έξαιρετική ειδικευση στην καταστροφή γεφυρών πού τόσο περιήφανα έπιδείχθηχε στόν Πόλεμο του Κόλπου. Πρόθεση καταστροφής των σταθερών κομβικών σημείων περισσότερο, παρά προσπάθεια πλήγματος στίς ταχυνήτες δυνάμεις κρούσης — μέχρι πού αυτές νά γίνουν άκίνητοι στόχοι από τήν έλλειψη καυσίμων και έφοδίων.

Πέραν τούτου τό τίποτα. Μονάδες ταχείας επέμβασης για χρήση στόν Τρίτο Κόσμο. Πενήντα ή έξήντα χιλιάδες άερομεταφερόμενων έφεδρειών με έκείνα τά γνωστά από τό Κουβέιτ τζιπάκια. Στόν Πόλεμο του Κόλπου αυτοί οί άλεξιπτωτιστές και πεζοναύτες μπόρεσαν νά διαφημιστούν έξαιτίας της προφανούς άδυναμίας του αντιπάλου νά επεκτείνει τις γραμμές έφοδιασμού των τεθωρακισμένων του μονάδων σε άνοιχτό έδαφος χωρίς άεροπορική κάλυψη. Χρειάστηκαν, όμως, μονάδες του εύρωπαϊκού θεάτρου για νά γίνει πιστευτή και άξιόμαχη ή συμμαχική ίσχύς. Υπήρξε έξάλλου στό άμερικανικό Πεντάγωνο ή τάση χαρακτηρισμού όλων των έκτός Ευρώπης έστιών σύγκρουσης ως έπεισοδίων «τρομοκρατίας». Ζητήματα πού άφορούν άστυνομική λογική και τακτική και όχι στρατιωτική επένδυση. Οί μικροεπιχειρήσεις στην Καραϊβική, στή δεκαετία του '80, πού διεκπεραιώθηκαν με μεγάλη άνεση, στήριξαν αυτή τήν επιλογή. Με τόν τρόπο αυτό, ό μεγάλος στρατός της Δύσης, ό άμερικανικός, έφθασε στό 1993 με μιά μόνο έκδοχή πραγματικού συμβατικού πολέμου: τήν άνάσχηση εισβολής στίς δυτικοευρωπαϊκές πεδιάδες.

Στήν πρώην Γιουγκοσλαβία ό πόλεμος είναι πραγματικός. Και έπιπλέον δέν έχει σχέση με τά δυτικά περί πολέμου σενάρια. Ούτε περί Τρίτου Κόσμου πρόκειται. Τά τζιπ των πεζοναυτών δέν έχουν έλπίδα επιβίωσης σ' έναν πόλεμο όπου οί ελεύθεροι σκοπευτές κάνουν θραύση από τά χίλια ή χίλια πενακόσια μέτρα. Άπέναντι δε σε 100.000 όνόπων πού δέν κανουν διάκριση άνάμεσα στό τακτικό και στό άτακτο του πολέμου, δέν άρχει νά αντιπαρατάξεις 300.000 για νά 'χεις τήν άποφασιστική ύπεροχή. Όσο για τά «κομβικά σημεία» ... τρέχα γύρευε. Η Δύση δέν είναι μόνο φτωχή σε ιδέες μπροστά στό Γιουγκοσλαβικό. Είναι επίσης και στρατιωτικά άοπλη.

Τά συναιθήματα κάτω από τά όποια οί ήγεσίες των δυτικών κρατών, των ΗΠΑ επικεφαλής, αντιμετωπίζουν μιά τέτοια κατάσταση δέν μās είναι γνωστά. Αν και οί προσπάθειες άποκρυψής τους μέσα από μιά μεγαλοστομία και μιά επιτήδεια καλλιέργεια πλασματικών εικόνων άφήνουν νά διαγραφεί κάποιος πανικός. Οί λόγοι του τελευταίου είναι προφανείς. Πλανάται ό φόβος της άναπαγωγής της βοσνιακής κατάστασης. Και τί θά μπορούσε νά κάνει ή άοπλη, άμηχανη, χωρίς πολιτική και ιδέες Δύση, αν αύριο τό Βοσνιακό γινόταν Βαλκανικό; Αν έξαπλωνόταν τό πρόβλημα σε περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ή της Ανατολικής Ευρώπης; Αν μεθ αύριο άγγιζε περιοχές της Μέσης Ανατολής ή της Βόρειας Άφρικής, όπου ό ίσλαμισμός καραδοκεί, αν έξαπλωνόταν κάποτε στην Ασία; Η νικήτρια Δύση δέν μπορεί νά αφήσει κανέναν νά πιστέψει ότι δέν έχει άπαντήσεις σ' αυτές τις άπειρές. Για τούτο και άπελιτισμένα μεγαλοστομεί στό προκείμενο. Γι' αυτό και είναι πολύ πιθανό ν' άρχίσει κάποτε άεροπορικές έπιδρομές ή και περιορισμένες χερσαίες έπιχειρήσεις. Δέν φθάνει νά είναι κανείς κυρίαρχος και ρυθμιστής των του κόσμου. Πρέπει και νά τό επιβεβαιώνει και νά τό άναδεικνύει σε κάθε περίπτωση. Ακόμα κι όταν δέν είναι έτοιμος γι' αυτό.

Η τυχόν δυτική στρατιωτική έμπλοκή στην πρώην Γιουγκοσλαβία δέν θά είναι άποτέλεσμα σιγουριάς, άυτοπεποίθησης και δύναμης. Άποτέλεσμα ξεκάθαρων προθέσεων και πολιτικής. Θά τήν προκαλέσει ό φόβος και ή άμηχανία. Για τό λόγο αυτό θά είναι άπρόβλεπτες και οί κάθε είδους συνέπειες μιάς τέτοιας κίνησης. Άπρόβλεπτες για τούς άλλους αλλά και για τούς ίδιους τούς θεωρητικά ήγεμόνες του κόσμου μας. Στά παιγνίδια έξουσίας και ίσχύος, ή νίκη, ό θρίαμβος έμπεριέχει και μιά κατάρα! Κι όταν, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο καταλαγιασουν όλ' αυτά, ή ιστορία, πού δέν τελείωσε, θά καταγράψει τις έμπειρίες των ανθρώπων πού τά έζησαν και πού τά πλήρωσαν και τά νέα όράματα και τις ιδεολογίες πού αυτοί θά άναγκαστούν νά εφεύρουν για νά επιβιώσουν, ιδέες ξένες και έχθρικες στά σημερινά μοιραία άδιέξοδα.

3. Η «ερμηνεία» του τί συμβαίνει εκεί και οί ιστορικές ρίζες του προδλήματος, όπως συχνά μεταγράφονται και στόν έλληνικό Τύπο, δείχνουν τί μπορεί νά σημαίνει θεωρητική ανεπάρκεια και άφέλεια. Χονδρικά, για όλα φταίει ό κομμουνιστής Τίτο. Πού μοίρασε άδικα τή χώρα και καταπίεσε τις «έθνικές φιλοδοξίες» των επί μέρους εθνότητων. Only this and nothing more!, όπως θά έλεγε και ό τραγικά προδληματισμένος Έντγκαρ Άλαν Πόε. Και για νά προκύψει αυτή ή άπόλυτη ευθύνη, ή ιστορία, ή μνήμη, μεταλλάσσονται και παραλλάσσονται κατά βούληση. Σεχνιέται ότι ό Τίτο θήρξε τή Γιουγκοσλαβία σε πλήρη έσωτερική διαμάχη και άλληλοσφαγή. Σεχνιούνται τά προβλήματα του βασιλιά Αλέξανδρου και ή «ένοποιητική» του δικτατορία του 1929. Οί δε Μακεδόνες (τό νεο- ή τό σλαβό- προέκυψαν μετά) θεωρούνται άπλά τιτοϊκό κατασκευάσμα, έρθιμη του 1893, του 1903, του 1923, της ΕΜΕΟ και της εν γένει πολύ γνωστής μακεδονικής τραγωδίας. Ιστορία, λοιπόν, δέν ύπάρχει και άνετα μπορούμε νά τοποθετήσουμε Τίτο και κομμουνιστές στό πεδίο του κακού.

ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ: Ἡ ἀδυσώπητη λογική τῶν ἐθνικῶν κρατῶν

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρίου

«Οἱ ὀρθόδοξοι Βόσνιοι ἔχουν ἐκκαθαρίσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικοῦ κράτους» (Der Spiegel, 31.5.93).

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ φράση βρίσκονται ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού ἔχουν ὀδηγήσει στὸν πιὸ αἱματηρὸ πόλεμο τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ ἀντιφάσεις πού διακρίνουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ διεθνῆς κοινότητα ἀντιλαμβάνεται αὐτὸν τὸν πόλεμο.

Ἔχουμε τὸ ὑποκείμενο: οἱ ὀρθόδοξοι Βόσνιοι. Δέν σὰς θυμίζει κάτι; Ἄς πούμε τοὺς Ἕλληνας μουσουλμάνους, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦμε ἐμεῖς μὲ βάση τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, τὴν ὥρα πού οἱ ἴδιοι θεωροῦν ἑαυτούς Τούρκους; Τὸ γερμανικὸ περιοδικό (καὶ ὄχι μόνον αὐτό) ἐπιμένει νὰ τοὺς ἀποκαλεῖ ὀρθόδοξους Βόσνιους, δηλαδή Βόσνιους, τὴν ὥρα πού οἱ ἴδιοι αἰσθάνονται καὶ διεκδικοῦν νὰ εἶναι Σέρβοι καὶ νὰ ἀνήκουν στὴ Σερβία.

Τὰ μέσα: τὰ μέσα εἶναι βρόμικα. Γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν οἱ Σέρβοι τὸ ὑποκείμενο ὅπως αὐτοὶ τὸ ὀρίζουν, γιὰ νὰ μὴν γίνουν αὐτὸ πού τοὺς ὀρίζουν οἱ ἄλλοι, ἕνας τρόπος ὑπάρχει. Ὁ πόλεμος, ἡ ἐθνικὴ ἐκκαθάριση τῆς περιοχῆς «τους», τῶν ἐδαφῶν «τους», ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους. Τὶς ἐκκαθαρίσεις αὐτῆς κανεὶς δέν τὶς παραδέχεται ἀνοιχτά, οὔτε ὁ πιὸ φανατικὸς Σέρβος. Ἄν τοὺς πιέσεις θὰ ἀπαντήσουν ὅτι βρίσκονται σὲ πόλεμο, ὅλοι τὰ ἴδια κάνουν, ὅτι στὸ παρελθόν τὰ σημερινὰ θύματα ἔσφαζαν Σέρβους καὶ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα.

Σκοπὸς εἶναι, λοιπόν, ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς «μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικοῦ κράτους». Ἄλλὰ ἂν τὸ κράτος αὐτὸ εἶναι ὄντως ἐθνικὸ καὶ ὄχι πολυεθνικὸ, μὲ ποιά λογικὴ τὸ ἀποτελοῦν καὶ τὸ καταδικάζουν ὡς «μεγαλοσερβικό»; Αὐτὸ λοιπόν πού γιὰ τοὺς Σέρβους εἶναι μιά θεμιτὴ καὶ ἐπιθυμητὴ ἐπιδίωξη, τὸ σερβικὸ ἐθνικὸ κράτος, γιὰ τοὺς Δυτικούς εἶναι ἐνδειξη μεγαλοσερβικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ σύγκρουση τῶν σερβικῶν ἐπιδιώξεων μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς διεθνούς κοινότητος εἶναι προφανεῖς. Ἄν μάλιστα ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐνδογιουγκοσλαβικὴ αὐτὴ σύγκρουση προσηύχθη τῆς διάσπασης τῆς Γιουγκοσλαβίας ἢ μᾶλλον ὅτι ἦταν καὶ μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς, θὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀνεξάρτητα τοῦ ποιὸς ἔχει δίκιο καὶ ποιὸς ἄδικο, ἡ διεθνῆς κοινότητα μὲ τὸν τρόπο πού ἐπικύρωσε τὴ διάσπαση ἔδρασε ὄχι ὡς διαιτητὴς ἀλλὰ ὡς συνήγορος μίας ἐκ τῶν δύο πλευρῶν.

Δέν εἶναι ἡ ΕΟΚ ἢ ἡ διεθνῆς κοινότητα πού διέλυσε τὴ Γιουγκοσλαβία — αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονίζεται ξανά καὶ ξανά, καθὼς πολλοὶ Σέρβοι (καὶ Ἕλληνες) δεῖχνουν ὡς υπεύθυνους γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Βαλκανίων τοὺς Εὐρωπαίους. Τὴ Γιουγκοσλαβία τὴ διέλυσαν οἱ ἴδιοι οἱ Γιουγκοσλάβοι, κυρίως οἱ Σέρβοι

καὶ οἱ Κροάτες, πού ἦταν καὶ οἱ στυλοβάτες τῆς. Ἡ ΕΟΚ, ὅμως, συνέβαλε, καὶ μάλιστα ἀποφασιστικά, στὸν τρόπο τῆς διάλυσης, στὶς νέες κρατικὲς ὀντότητες πού θὰ προκύψουν μετὰ τὴ διάλυση. Καὶ ἐπειδὴ τὸ αἷμα πού χύνεται σήμερα ἀφορᾷ αὐτὴς ἀκριβῶς τὶς ὀντότητες, ναί, ἡ Δύση εἶναι συνυπεύθυνη γι' αὐτὸ τὸ αἷμα. Εἶναι ὡς πρὸς αὐτὸ ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σήμερα, δύο χρόνια μετὰ, τὰ κράτη ἐκεῖνα τῆς ΕΟΚ πού πρωτοστάτησαν, «πίστεψαν» θὰ λέγαμε, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαλύθηκε ἡ Γιουγκοσλαβία ἐπιμένουν στὴ λογικὴ τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης, ἄσχετα ἂν τὸ κυριότερο ἐξ αὐτῶν, ἡ Γερμανία, δέν προτίθεται, δέν μπορεῖ νὰ λάβει μέρος ἢ ἴδια. Ἀντίθετα, τὰ κράτη πού σύρθηκαν τότε στὴν ἐσπευσμένη διάλυση διὰ τῶν ἀναγνωρίσεων, κυρίως ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλάδα, εἶναι ἀπὸ ἐπιφυλακτικὰ ἕως, τώρα πιά, ἀπορροητικὰ.

Μιλᾶμε δέβαια γιὰ κράτη, γιὰ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία τῶν χωρῶν αὐτῶν, γιατί στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ὁποία κρίνει περισσότερο μὲ βάση τὸ συναίσθημα καὶ τὴν ἰδεολογία καὶ λιγότερο μὲ πολιτικὰ κριτήρια, οἱ διαθέσεις εἶναι πολὺ πιὸ ὁμοιόμορφες. Σὲ ὅλες τὶς χώρες, πλὴν τῆς Ἑλλάδας καὶ (γιὰ ἄλλους λόγους) τῆς Γερμανίας, ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ὑπὲρ μίας στρατιωτικῆς ἐπέμβασης στὴ Βοσνία.

Ἄλλὰ στὴν κοινὴ γνώμη ὑπάρχουν διαβαθμίσεις. Ὑπάρχουν οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι πού βλέπουν στὴ Βοσνία τὴν ἱστορία τοῦ ἰσχυροῦ ἐπιτιθέμενου καὶ τοῦ ἀνίσχυρου θύματος καὶ ἐπιθυμοῦν μιά παρέμβαση γιὰ νὰ προστατευθεῖ τὸ θῦμα καὶ νὰ τιμωρηθεῖ ὁ ἐπιτιθέμενος. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ οἱ διαμορφωτές τῆς κοινῆς γνώμης πού βλέπουν τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ μιά πιὸ «σύνθετη», ἰδεολογικοπολιτικὴ σκοπιὰ. Σὲ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἐπιβάλλεται νὰ ἀσκήσει κανεὶς κριτικὴ. Αὐτὴ ἡ σκοπιὰ ἦταν τόσο σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, γιὰ τὶς πράξεις τῆς, γιὰ τὸ δίκιο τῆς, πού μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες νόμιζε, ἢ ἔκανε πῶς νόμιζε (δυστυχῶς μᾶλλον τὸ πρῶτο συνέβαινε), ὅτι στὴ Βοσνία δέν πολεμοῦν οἱ τρεῖς ἐθνότητες ἀλλὰ ὁ γιουγκοσλαβικὸς στρατὸς τοῦ Μιλόσεβιτς (τοῦ γνωστοῦ χασάπη) ἐναντίον τῶν «Βοσνίων» (τῶν γνωστῶν σὲ ὅσους διδάσκονται ἱστορία ἀπὸ τὴν τηλεόραση Βοσνίων). Καὶ ἦταν μόλις τὸ δημοψήφισμα τοῦ Μαΐου πού ἀνάγκασε καὶ τοὺς τελευταίους ὑπερασπιστές αὐτῆς τῆς σκοπιᾶς νὰ δοῦν τὸ πρόβλημα τῆς Βοσνίας μὲ ὄρους ὄχι ἔξωθεν σερβικῆς ἐπέμβασης, ἀλλὰ ἐμφύλιου πολέμου. Μὲ δύο χρόνια καθυστέρηση ἡ Δύση ἀντιλήφθηκε (ἂν καὶ δέν τὸ ὁμολογεῖ εὐθέως) τί πραγματικὰ γίνεται στὴ Βοσνία. Κι ἐμεῖς οἱ ἀφελεῖς εἴχαμε τὴν ἀπαίτηση νὰ τὸ προλάβει κιόλας.

Ποιὸ πρίσμα, ποιά μυωπικὰ γυαλιὰ ἐμπόδισαν τοὺς Δυτικούς νὰ κατανοήσουν τί γίνεται καὶ κυρίως τί πρόκειται νὰ γίνῃ στὴν τότε ἐνιαία ἀκόμα Γιουγκοσλαβία;

Δέν θά μιλήσω ἐδῶ κρίνοντας ἐκ τῶν ὑστέρων. Θά χρησιμοποιοῦμαι, ἀντίθετα, αὐτοῦσια ἀποσπάσματα ἀπὸ παλιότερα κείμενά μου (Πολίτης, τ. 114, Ἰούλιος '91), πού δείχνουν ὅτι ἡ στρέβλωση στὸν τρόπο πού ἡ Δύση ἀντιμετώπιζε τὸ Γιουγκοσλαβικό καὶ τὰ αἰματηρά γεγονότα πού ἐπρόκειτο νά ἀκολουθήσουν ἦταν πράγματα ὁρατὰ ἀπὸ τότε. Ἡ στρέβλωση δὲν δημιουργήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἡ ἀκολούθησε στὴ Γιουγκοσλαβία· ἀντίθετα, προϋπήρχε καὶ τροφοδότησε τὸν πόλεμο.

Ὁ δυτικός ρατσισμός

«... Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι θρῆσκόμεστε στὰ Βαλκάνια, ὅπου τὰ ψέματα καὶ ἡ ἐξαπάτηση ἀποτελοῦν τὶς ὑψιστές ἠθικές ἀξίες». Μὲ τὰ λόγια αὐτά ὁ Σλοβένος σοσιαλιστὴς βουλευτὴς Βίκτορ Ζάκελ (ὅς σημειώσουμε τὸ γερμανικὸ ἐπίθετο) προειδοποιεῖ τοὺς συμπατριῶτες του βουλευτὴς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴ σλοβενικὴ Βουλὴ γιὰ ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας τοῦ Μπριόνι, τῆς συμφωνίας πού ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Ε.Ο.Κ. Τελικὰ ἡ Βουλὴ ἐπικύρωσε τὴ συμφωνία μὲ ἔντεκα μόνο ψήφους κατὰ. Δέν γνωρίζουμε ἂν ὁ κ. Ζάκελ θρῆσκόταν μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἔντεκα. Σημασία ἔχει ὅτι τὸ ἐπιχειρημὰ του τὸ συμμερίζονται ὅλοι σήμερα στὴ Σλοβενία — γι' αὐτὸ ἀλλωστε καὶ τὸ χρησιμοποιεῖται.

Οἱ ἀποσχιστικὲς τάσεις τῆς Σλοβενίας, ὁ ἔθνικισμὸς συνοδεύεται — ὅπως συνοδεύεται πάντα — ἀπὸ τὸ ρατσισμό. Οἱ ἴδιοι οἱ Σλοβένοι θέτουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη (στὴν ὁποία προφανῶς ἀνήκουν) καὶ στὰ Βαλκάνια, στοὺς Ἀνατολίτες, ἐκεῖ πού ἀνθεῖ τὸ ψεῦδος, ὁ ἀνορθολογισμὸς καὶ ἡ ἐξαπάτηση. Ἀκόμα καὶ ὁ Μίλαν Κούντερα (ἂν καὶ ἡ πατρίδα του σύντομα θά ἀντιμετωπίσει, ἂν δὲν ἀντιμετωπίζει ἤδη, παρόμοιο πρόβλημα μὲ τὶς ἀποσχιστικὲς τάσεις τῆς Τσεχίας ἀπὸ τὴ Σλοβακία), σέ μιά συνηγορία του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σλοβενίας, ἀνέλαβε νά προχωρήσει τὸν ἔθνικισμὸ/ρατσισμό σέ βαθύτερα ἐπίπεδα, δίνοντάς του τὶς πολιτισμικὲς διαστάσεις μιᾶς σύγκρουσης Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Ἡ προαιώνια σύγκρουση λοιπόν, ἡ σύγκρουση διὰ τῆς ὁποίας καθένας, Ἀνατολικὸς ἢ Δυτικὸς, συνειδητοποιεῖται, ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του μέσω τοῦ ἀντιπάλου του. Ἡ σύγκρουση πού «μιλάει» ἀκόμα στὴν Εὐρώπη, ἔστω καὶ ἂν τὴ φέρνει πολλὰ χροῖνα πίσω. Λέει, λοιπόν, ὁ Κούντερα:

«... Ἀκοῦμε συχνὰ νά γίνεται λόγος γιὰ «βαλκανοποίηση». Μὰ τί σχέση ἔχει ἡ Σλοβενία μὲ τὰ Βαλκάνια; Εἶναι μιά χώρα δυτικὴ, πολὺ κοντινὴ στὴν Ἰταλία (ἡ Τεργέστη εἶναι κατὰ τὸ ἡμισυ σλοβενικὴ — κάτι ἤξερε ὁ Τζέμς Τζόυς), καθολικὴ (μὲ ἔμπειρία μάλιστα καὶ τῆς Μεταρρύθμισης), πού ἀνῆκε πολὺ καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία, χώρα ὅπου ἡ ἔννοια τῆς Μεσευρώπης (πού γεωγραφικὰ τελειώνει ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ὁ ρωσικὸς καὶ ὁ βαλκανικὸς κόσμος) εἶναι πιὸ ζωντανὴ ἀπὸ ποῦδήποτε ἄλλου».

«... Οἱ Σλοβένοι καὶ οἱ Κροάτες ἔζησαν τὴ δική τους διαδικασίαν ἔθνικῆς ἀναγέννησης. Τὸ Γιουγκοσλαβικὸ κράτος, πού γεννήθηκε μετὰ τὸ 1918 συγχωνεύοντας ὡς ὁμοσπονδία ἓνα κομμάτι τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (Σερβία) καὶ ἓνα κομμάτι τῆς Δυτικῆς (Κροατία καὶ Σλοβενία), ἀντιπροσώπευε ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο αὐτῆς τῆς διαδικασίας πού σήμερα προχωρεῖ ἀπλοῦστα πρὸς τὴ φυσικὴ τῆς ὀλοκλήρωσης».

Νάτη, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς Μεσευρώπης, νά τὴν ἀναβιώνουν οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς περιοχῆς πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ συντρίμια τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων ἀναζητώντας προορισμὸ, ταυτότητα, συμμάχους. Σάν νά μὴν πέρασαν 50 χροῖνα, σάν νά σταμάτησε τὸ ρολοῖ τῆς ἱστορίας καὶ μαζί τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων στὴ δεκαετία τοῦ '30, σάν νά δῆσαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ κατάψυξη καὶ μόλις ξεπάγωσαν συνεχίζουν ἐκεῖ ὅπου εἶχαν μείνει. Μὲ μιά διαφορά: τὸ ἱστορικὸ ἐκκρεμὲς τοῦ τότε ἔδειχνε πρὸς τὴ μεριὰ τῆς Ρωσίας, τώρα, μετὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἔμπειρία, δείχνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Δύσης καὶ εἰδικότερα τῆς Γερμανίας.

Ἡ νέα — καὶ ταυτόχρονα πολὺ παλαιά, ὅπως εἶδαμε — προσπάθεια αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἐπιλογῆς στρατοπέδου, φίλων καὶ ἐχθρῶν, ἡ προσπάθεια διαχρονικῆς καὶ ὄχι συγχρονικῆς

κατανόησης τῶν πενηντάρων δεινῶν μὲ τὰ πνευματικὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 (καθὼς μαζί μὲ τὶς ἀρνητικὲς σβήνονται καὶ οἱ θετικὲς πνευματικὲς κατακτήσεις τῶν τελευταίων 50 χρόνων) ἀναπόφευκτα καταλήγει στὸν ἔθνικισμὸ, τὸ μίσος καὶ τὸ ρατσισμό. Ἄν ἀποκρυπτογραφήσουμε τὰ λόγια τοῦ Κούντερα (καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ) φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ μὴ σοβιετικοὶ λαοὶ τῆς πρώην Ἀνατολικῆς-κομμουνιστικῆς Εὐρώπης θεωροῦν ὅτι γιὰ τὰ δεινὰ τους, γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Σλοβένων, τῶν Κροατῶν, τῶν Τσέχων, τῶν Οὐγγρων κ.λπ., εὐθύνεται ἓνας πολιτισμὸς πού μὲ τὸν σύγχρονο μανδῦα τοῦ κομμουνισμοῦ τοὺς ὑποδοῦλωσε. Εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ὀρθοδοξίας, ὁ πολιτισμὸς τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καὶ τῆς ἀντιαιρεσίας, πού μὲ σύγχρονους φορεῖς τοὺς Σέρβους ἢ τοὺς Ρώσους ἀντίστοιχα ὑποδοῦλωσε πολιτισμικὰ τοὺς γειτονικοὺς δυτικοευρωπαϊκοὺς λαοὺς. Πρόκειται πιά γιὰ μίαν ἀντίληψη πού διαίρει τοὺς λαοὺς σέ θύτες καὶ θύματα, σέ φίλους καὶ ἐχθροὺς, σέ ἀνώτερους καὶ κατώτερους, σέ μετέχοντες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ σέ μὴ ἱκανοὺς νά μετέχουν σ' αὐτό. Μιά διαίρεση διαχρονικὴ, πού πηγαίνει πίσω στὰ βάθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Σέρβοι τμήμα τοῦ Βυζαντίου, ὅπως καὶ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Οἱ Σλοβένοι καὶ οἱ Κροάτες τμήμα τῆς Δύσης. Ἄλλη ἱστορία λοιπόν, ἄλλη ἐκκλησία, ἄλλη γραφὴ, ἄλλο τοπίο, ἄλλος πολιτισμὸς, ἄλλοι ἄνθρωποι. Προσέξτε τοὺς τίτλους τιμῆς τῆς Σλοβενίας: εἶναι κοντὰ στὴν Τεργέστη(!), εἶναι καθολικοὶ καὶ ἀνήκουν πολὺ καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία. (...)

Ὡστόσο, μὲ τὴν ἀναβίωση ἐνός φαντάσματος, τὴν ἀναβίωση τοῦ κατ' ἀρχὴν σὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τείνουν νά τὸ καταστήσουν ὑλικὴ πραγματικότητα. Ὄριοθετώντας τὰ νότια/ἀνατολικά τους σύνορα ὡς σύνορα Ἀνατολῆς-Δύσης, τείνουν ταυτόχρονα νά παγιώσουν αὐτὴ τὴ διαίρεση. Στὸ παράδειγμα τῆς Γιουγκοσλαβίας, πολὺ φοβοῦμαστε ὅτι σέ περίπτωση διάσπασής της θά διασπασθεῖ ἡ συνέχεια μεταξύ τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου της: ἔστω καὶ τεχνικὴ-τυπικὴ συνέχεια πού εἶχε ἐξασφαλισθεῖ τὸν 20ῦ αἰῶνα. Καὶ ὅτι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ ἐξέλιξη θά δικαιώσει αὐτοὺς πού θέλουν νά διέλθουν ὡς νοτιοανατολικὸ σύνορο τῆς Εὐρώπης τὴ Σλοβενία καὶ τὴν Κροατία.

Κι αὐτὸ γιὰ τὴ πληθυσμιακὴ σύνθεση τῆς Σερβίας (καὶ τῶν ὑπόλοιπων δημοκρατιῶν), ἡ ἄθλια οἰκονομικὴ κατάσταση, τὸ τραῦμα ἀπὸ τὰ χαμένα μεγαλεῖα καὶ ἡ συνακόλουθη ἐχθρότητα πρὸς τοὺς ἀποσχισθέντες (πού θά ἔτεινε νά καταστῆ πολιτισμικὴ ἐχθρότητα), ὁ ἀναδυόμενος ἔθνικισμὸς μαζί μὲ τὰ ὑπολείμματα τοῦ καθεστωτικοῦ κομμουνισμοῦ, ὄλ' αὐτὰ δημιουργοῦν τὶς χειρότερες προοπτικὲς γιὰ τὴ μορφή καὶ τὸ χαρακτῆρα ἐνός μελλοντικοῦ σερβικοῦ κράτους. Τὰ ἴδια καὶ χειρότερα ἰσχύουν ἂν ἀποσχισθοῦν καὶ οἱ ἄλλες δημοκρατίες τῆς Γιουγκοσλαβίας: μιά πληθώρα κρατῶν καὶ κρατιδίων, ἐχθρευόμενα καὶ συγκρουόμενα, θά φέρουν τὴ Βαλκανικὴ ἐκτός τῶν πολιτισμικῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης».

Τὸ γερμανικὸ χρέος

Θά σταματήσουμε ἐδῶ τὴν ἀνασκόπηση, καθὼς τὸ πρίσμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶδαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὴ διάσπαση τῆς Γιουγκοσλαβίας εἶναι, νομίζω, προφανές. Τὸ ἐξέφρασαν ἀλλωστε, πιὸ ἐγκυρα, πιὸ «αὐθεντικά» ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους οἱ Γερμανοὶ, ὅταν, ἀπολογούμενοι κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τὴ διασύντη τους νά ἀναγνωρίσουν ἄνευ ἐτέρου καὶ ἄνευ πολλῶν διακανονισμῶν καὶ συζητήσεων τὴ Σλοβενία καὶ τὴν Κροατία, εἶπαν ὅτι δὲν μποροῦσαν νά κάνουν ἄλλιως. Δέν μποροῦσαν, τὴν ὥρα πού ἓνα τμήμα τοῦ δικοῦ τους ἔθνους ἀνακτοῦσε τὴν ἀνεξαρτησίαν του, ἐβρισκε τὴν ἔθνικὴ του ὀλοκλήρωση, νά ἀρνηθοῦν σέ ἄλλα ἔθνη τὰ δικαιώματα αὐτὰ.

Γιὰ νὰ τὸ ψάξουμε λίγο. Ἀπὸ ποιοὺς ἀνακτοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους οἱ Ἀνατολικογερμανοὶ; Ἀπὸ τοὺς Σοβιετικούς, τοὺς Ρώσους πού λέμε (λέγαμε) στὴν καθομιλουμένη, πού γιὰ 50 χροῖνα εἶχαν ὑποτάξει ὅλη τὴν Ἀνατολικὴ-Κεντρικὴ Εὐρώπη. Παρὰλληλίζοντας τὴν περίπτωση τῆς Κροατίας μὲ ἐκείνη

της Ανατολικής Γερμανίας, οι Γερμανοί υπονοούν σαφώς ότι και η Κροατία ήταν υποταγμένη σε κάποιους άλλους, και ζητά τώρα την απελευθέρωσή της. Σε ποιους ήταν υποταγμένη; Μά, φυσικά στους Σέρβους, που είναι κι αυτοί Σλάβοι και ορθόδοξοι όπως και οι Ρώσοι και παρεμπιπτόντως κομμουνιστές όπως και οι Ράσοι. Τό ότι ένας ορθόδοξος παπάς στη Μόσχα ή στο Βελιγράδι ήταν εξίσου εξαρτημένος ή καταπιεσμένος όσο ένας καθολικός παπάς στο Ζάγκρεμπ ή στη Βαρσοβία, αυτό δεν φαίνεται να περνούσε από τό μυαλό τους. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που όταν η ελληνική Δεξιά διαμαρτυρόταν για καταπάτηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία του Έμβέρ Χότζα, δεν έπαιρνε υπόψη της ότι τό ίδιο συνέβαινε για όλους τους Αλβανούς, μουσουλμάνους, ορθόδοξους και καθολικούς.

Θά μπορούσε, βέβαια, κανείς να δικαιολογήσει λίγο περισσότερο τους Γερμανούς για τό πρίσμα υπό τό οποίο είδαν τά πράγματα. Για τίς νεώτερες, «καλές» γενιές Γερμανών, κυρίαρχο άν και αύστηρη άνομολόγητο ήταν τό αίσθημα της ευθύνης για τήν τύχη που ό γερμανικός ναζισμός, ό πόλεμος και τελικά ή ήττα έφεραν στους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης. Οί Γερμανοί της δεκαετίας του '70 και του '80 αισθάνονται ότι ή έξοδος της χώρας τους κατά τήν περίοδο του ναζισμού από τό μέτρο της ισορροπίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ή διατάραξη της ισορροπίας με δική τους ευθύνη ήταν αυτή που χώρισε τελικά τόν κόσμο σε Ανατολή και Δύση, έχοντας ως συνέπεια τήν υποταγή των λαών της Κεντρικής-Κεντροανατολικής Ευρώπης στην Ανατολή. Μέ αυτή τήν έννοια μπορούμε να συμπληρώσουμε, να ολοκληρώσουμε τό έπιχείρημα των Γερμανών, να πούμε αυτό που οι ίδιοι δίστασαν να πουν: δεν μπορεί για μäs, τους κυρίως υπεύθυνους για τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, να καταργούνται οι συνέπειες της ήττας μας, να μäs επιτραπεί ή επανένωση με τήν Ανατολική Γερμανία και να άρνούμαστε τήν αυτοδιάθεση, τήν ανεξαρτησία σε άλλους λαούς της Κεντρικής Ευρώπης που πληρώνουν τά δικά μας άμαρτήματα.

Ίσως όρισμένοι όπαδοί του ύλιστικού πρίσματος των σφαιρών έπιρροής θεωρήσουν τά παραπάνω ως άφελη. Χωρίς να παραγνωρίζω αυτή τή διάσταση των πραγμάτων (δέν αναφέρομαι τώρα σε αυτή, απλώς και μόνο γιατί εδώ ξεφεύζουμε τό πρίσμα, τήν ιδεολογία μέσα από τήν όποία χειρίστηκε ή Δύση τό Γιουγκοσλαβικό και όχι τήν πολιτική), θέλω παρ' όλ' αυτά να τονίσω τή σημασία αυτής της πλευράς των πραγμάτων, του αισθήματος δηλαδή της ιστορικής ευθύνης άπέναντι στους κεντροευρωπαϊκούς λαούς, που κατά τή γνώμη μου άάρνουν πολύ στην άποφασιστικότητα τήν όποία επέδειξαν οι Γερμανοί. Τόσο ώστε να είναι πρόθυμοι να καταβάλουν τό βαρύ πολιτικό τίμημα, τόν κίνδυνο άπώλειας της συνοχής ή ακόμα και διάσπασης της ΕΟΚ.

Έστω και έτσι όμως, δέν αλλάζει τό γεγονός ότι ό (τότε ύπουργός Έξωτερικών) Χάνς Ντ. Γκένσερ επέπεσε στη Γιουγκοσλαβία ως ταύρος εν ύαλοπαλείω. Τίποτα δέν είναι άναληθέστερο από τήν ύπόθεση ότι ή Κροατία (ή και ή Σλοβενία) ήταν κράτος προσοδεδεμένο στο άρμα των Σέρβων, ύπόδουλο σε μία σλαβική (δλέως σερβική) αυτοκρατορία. Είτε με τή μορφή του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων από τό 1918, είτε με τή μορφή της Γιουγκοσλαβίας από τό 1929, είτε κυρίως με τή μορφή της Όμόσπονδης Γιουγκοσλαβίας του Τίτο (Κροάτη κι αυτού), ή Κροατία ήταν ό ένας εκ των δύο θεμέλιων λίθων του Γιουγκοσλαβικού κράτους, ό ένας από τους δύο βασικούς παράγοντες ισορροπίας του Γιουγκοσλαβικού και κατ' επέκταση και του βαλκανικού οικοδομήματος. Μέ τήν άφαιρέσή της από τό οικοδόμημα, και μάλιστα με διαστικό και άπότομο τρόπο, φυσικό ήταν να γκρεμιστούν τά πάντα. Μαζί και ή συνέχεια άνάμεσα στην Ευρώπη και τά Βαλκάνια.

Τά προαναφερθέντα δέν αντιφάσκουν με όσα ύποστήριζα προηγουμένως, ότι δηλαδή τή Γιουγκοσλαβία τή διέλυσαν οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι και όχι ή ΕΟΚ ή ή Γερμανία. Από τή στιγμή που Σέρβοι και Κροάτες δέν μπορούσαν (ή έστω νόμιζαν ότι δέν μπορούσαν) να συνυπάρξουν, ό διαχωρισμός ήταν άναπόφευκτος. Θά μπορούσε, ώστόσο, να είχε γίνει με άλλο τρόπο και όχι διά της βίαιης άποσπάσεως τμημάτων στη βάση των έσωτερικών συνόρων μεταξύ των διαφόρων δημοκρατιών. Τά σύνορα αυτά άποτελούσαν τήν άναγκαία (άλλά άπ' ό,τι άποδείχθηκε όχι και ίκανή) συνθήκη για τήν ύπαρξη της Όμο-

σπονδιακής Γιουγκοσλαβίας. Αυτό ήταν τό νόημά τους. Ήταν σύνορα πάνω στα όποία μπορούσε να βασιστεί ή ένότητα, δέν ήταν σύνορα πάνω στα όποία μπορούσε να βασιστεί ή διάσπαση.

Τί έπρεπε να γίνει; Μά να δηλωθεί ότι ή Κοινότητα θά άναγνώρισει εκείνη τή λύση διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας στην όποία θά συμφωνούσαν μετά από διάλογο όλες οι πλευρές, όλες οι ένότητες. Τό ότι μία τέτοια συμφωνία ήταν σχεδόν ουτοπική ελάχιστη σημασία είχε. Αντίθετα, με τήν τακτική της άναγνώρισης των επί μέρους δημοκρατιών που έπιλέχτηκε, τορπιλίστηκε και ή συμφωνία που είχαν πετύχει οι τρεις κοινότητες στη Βοσνία για τή διοικητική-ένθική της διαίρεση: μετά τήν άναγνώριση της Σλοβενίας και της Κροατίας, ό Ίζεμπέκοβιτς ύπαναχώρησε, άκύρωσε τή συμφωνία και προκήρυξε τό δημοψήφισμα για τήν ανεξαρτησία της Βοσνίας. Ένα δημοψήφισμα μάλιστα που θεώρησε δεδομένο τό ζητούμενο: που δέν σεβάστηκε τό σύνταγμα τό όποιο, σοφά, άπαιτούσε τή σύμφωνη γνώμη και των τριών κοινοτήτων, αλλά αντιμετώπισε τή Βοσνία ως ένα ενιαίο και άδιαίρετο κράτος, στο όποιο οι άποφάσεις λαμβάνονται με πλειοψηφία. Άλλά ή άρχή της πλειοψηφίας προϋποθέτει μία συλλογικότητα, ένα έθνος, ένα πλαίσιο τό όποιο είναι σεβαστό και από τή μειοψηφία. Όταν αυτό τό κοινό πλαίσιο δέν ύπάρχει, δέν μπορεί να ισχύσει και ή άρχή της πλειοψηφίας και αντίστροφα: ή έφαρμογή της άρχής της πλειοψηφίας τραυματίζει τό όποιο κοινό πλαίσιο.

Έθνικά κράτη ή δημοκρατίες;

Άς έρθουμε λοιπόν στη στιγμή της διάλυσης. Καθώς οι Σέρβοι έθεταν τό αίτημα της «ιστορικής άδικίας» που τους έγινε από τόν Τίτο και κατά συνέπεια τό αίτημα της ήγεμονίας της δικής τους ένότητας (δικαιώνοντας με τή συμπεριφορά τους εκ των ύστέρων τή γερμανική, σε επίπεδο κοινής γνώμης, γενικότερα δυτική αντίληψη για τό Γιουγκοσλαβικό ως προβλήματος καταπίεσης έννοτήτων από ένα μεγαλοσερβικό, αυτοκρατορικό/κομμουνιστικό μόρφωμα), ήταν οι Σλοβένοι και οι Κροάτες που έθεσαν τό αίτημα του χωρισμού, της άποχώρησης από τή Γιουγκοσλαβία. Και εδώ πρέπει να είμαστε σαφείς: όταν τά έθνη αυτά έθεταν τό θέμα της άποχώρησης από τήν πολυεθνική όμοσπονδία, έθεταν ταυτόχρονα τό αίτημα της δημιουργίας ένθικού κράτους ή μάλλον ένθικών κρατών. Αυτό τό αίτημα έθεσαν οι Σλοβένοι, οι Κροάτες, αυτό έθεσαν άργότερα οι Σλοβομακεδόνες και οι Βόσνιοι, δηλαδή ή κυβέρνηση της Βοσνίας.

Θεωρώ τό αίτημα αυτό, όπως τέθηκε από τήν Κροατία πρώτα καί τή Βοσνία αργότερα, όπως έγινε δεκτό από τούς Δυτικοευρωπαίους, ως ισοδύναμο μέ κήρυξη πολέμου πρὸς τή Σερβία. Τόσο ἡ Κροατία ὡς καί ἡ Βοσνία ζήτησαν (καί ἔλαβαν τήν ἔγκρισή) νά δημιουργήσουν ἔθνικό κράτος στήν ἐπικράτεια πού αὐτές κατείχαν ὡς πρώην Γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες καί τῶν ὁποίων τά σύνορα ἦταν ἐν πολλοῖς διοικητικά.

Ζήτησαν συνεπῶς νά συμπεριλάβουν καί σερβικούς πληθυσμούς στά νέα ἔθνικά κράτη πού θά δημιουργοῦνταν, περίπου 20% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἡ Κροατίας, πάνω ἀπό 30% ἡ Βοσνίας.

Ἀλλά ὅταν πέντε ἀπό τίς ἕξι δημοκρατίες (στήν πραγματικότητα τέσσερις) ζητοῦν νά δημιουργήσουν ἔθνικό κράτος καί τό πετυχαίνουν, εἶναι φανερό ὅτι καί ἡ ἐναπομείνουσα ἕκτη (ἡ Σερβία δηλαδή, μαζί μέ τό Μαυροβούνιο) αὐτομάτως ὀδεύει καί αὐτή πρὸς συγκρότηση ἔθνικου κράτους. Τοῦτο ἐμπεριέχεται ὡς λογική συνέπεια στό αίτημα τῶν δημοκρατιῶν πού ζήτησαν τήν ἀνεξαρτησία τους. Τό αίτημά τους, λοιπόν, σήμαινε ταυτόχρονα ὅτι τό ἔθνικό κράτος τῆς Σερβίας δέν θά μπορούσε νά ὀλοκληρωθεῖ ἔθνικά δηλαδή καί γι' αὐτό τό λόγο θεωρῶ τό αίτημα, μέ τόν τρόπο πού προβλήθηκε (λές καί δέν ὑπῆρχαν ἐκκρεμῆ προβλήματα πληθυσμοῦ) ὡς κήρυξη πολέμου ἢ ἔστω πρόκληση γιά πόλεμο μέ τήν Σερβία. Καί βέβαια οἱ Σέρβοι ἀνταποκρίθηκαν, ὅπως ἦταν ἄλλωστε ἀναμενόμενο.

Ἴσως μερικοί θεωρήσουν τά περί ἔθνικῆς ὀλοκλήρωσης τῶν Σέρβων ξεπερασμένα πράγματα, γιά τά ὁποία δέν ἀξίζει νά πολεμοῦν καί νά σκοτώνονται οἱ ἄνθρωποι. Θά ἔχαν ὄντως δίκιο ἂν δέν ἀναφερόμασταν στά Βαλκάνια ἀλλά στή Δυτική Εὐρώπη: ἂν τό αίτημα τῆς ἔθνικῆς ὀλοκλήρωσης εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό ὅλες τίς πλευρές. Στά Βαλκάνια ὅμως, ὅταν ὁ Κροάτης Τούτσημαν θέτει τό αίτημα τῆς δικῆς του ἔθνικῆς ὀλοκλήρωσης τῶν Σέρβων, εἶναι φυσικό νά προκαλεῖ τήν τρέλα καί τό μίσος τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

Ἀκόμα πιό εἰγλωττο εἶναι τό παράδειγμα τῆς Βοσνίας. Ὁ Ἴζεμπέκοβιτς ἔχει βέβαια τό ἐλαφρυντικό ὅτι ἐκεῖ πού ἔφτασαν τά πράγματα μέ τή διάλυση τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας, ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός τῆς Βοσνίας δέν μπορούσε νά παραμείνει μέλος ἑνός κράτους ὑπό πλήρη σερβική κυριαρχία. Ἐπρεπε λοιπόν νά ζητήσει καί αὐτός τήν ἀπόσχιση. Δέν τή ζήτησε, ὅμως, γιά τόν ἑαυτό του καί τούς μουσουλμάνους (πῶς θά μπορούσε ἄλλωστε, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε διαχωρισμός πληθυσμῶν), τή ζήτησε γιά ὅλη τή Βοσνία. Ζήτησε δηλαδή τή δημιουργία ἑνός κράτους ὅπου ὁ σχετικῶς πλειοψηφῶν πληθυσμός τῶν μουσουλμάνων θά κυριαρχεῖ πάνω στούς ἄλλους δύο ἔθνικούς πληθυσμούς, ἐκμεταλλεόμενος τά πνεύματα πού ἐπικρατοῦσαν στήν Εὐρώπη ἐκείνη τήν ἐποχή (καί τά ὁποία ἐπικρα-

τοῦν ἀκόμα). Ἐνός κράτους τό ὁποῖο ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν του (Σέρβοι καί Κροάτες) δέν τό ἠθελαν. Ζήτησε περισσότερα ἀπό ὅσα δικαιούτο καί εἰσέπραξε πόλεμο. Ἄραγε δέν τό γνώριζε αὐτό τή στιγμή πού τό ζητοῦσε; Ἴσως οἱ Εὐρωπαῖοι τήν ὥρα πού προέβαιναν στίς ἀναγνωρίσεις νά τό ἤξεραν. Αὐτοί, μὴν μπορώντας νά δοῦν πέρα ἀπό τή μύτη τους, νόμιαν ὅτι ἀναγνωρίζουν «δημοκρατίες» τήν ὥρα πού ἀναγνώριζαν ἔθνη καί μάλιστα μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἀλλά ὁ Ἴζεμπέκοβιτς γνώριζε πολύ καλά τί θά ἐπακολουθοῦσε: κανεῖς δέν εἶναι ἀφελής στήν πρώην Γιουγκοσλαβία. Ἄν κάπου ἔκανε λάθος εἶναι ὅτι πίστεψε πῶς ἡ Εὐρώπη θά ἐπενέβαινε στρατιωτικά γιά νά στηρίξει τόν πόλεμο πού αὐτός τή στιγμή ἐκείνη ξεκίναγε. Καί ἀπό τότε μέχρι σήμερα αὐτή εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Ἴζεμπέκοβιτς: νά προκαλέσει τήν ἐπέμβαση τῆς Δύσης, ἀφοῦ μόνον ἔτσι μπορεῖ νά σταθεῖ τό κράτος του στά πόδια του.

Βέβαια στό αίτημα γιά τήν ἀνεξαρτησία τῆς Βοσνίας, ὁ Ἴζεμπέκοβιτς εἶχε καί τήν ὑποστήριξη πολλῶν Γιουγκοσλάβων, Σέρβων δηλαδή ἢ Κροατῶν πού παρέμεναν πιστοί στή Γιουγκοσλαβική ἰδεολογία. Δέν ἦταν ὅμως αὐτή ἡ κυρίαρχη φύση τοῦ αίτηματός του, ὅσο καί ἂν ὀρισμένοι ρομαντικοί θέλουν νά τό δλέπουν ἔτσι: ἡ Γιουγκοσλαβία ἦταν ἤδη νεκρή καί κανεῖς δέν μπορούσε νά τήν ξαναφτιάξει καί μάλιστα ἀποσχίζόμενος ἀπό αὐτή. Ἡ Γιουγκοσλαβία ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα μιά ἰσορροπία: ὅπως ἡ σερβική ἡγεμονία διατάρασσε τήν ἰσορροπία στήν πραγματική Γιουγκοσλαβία, ἔτσι καί ἡ μουσουλμανική ἡγεμονία κλονίζε τήν ἰσορροπία στή δῆθεν βοσνιακή τῆς μικρογραφία.

Ὁ ἀργός θάνατος τῆς τιτοϊκῆς Γιουγκοσλαβίας

Ἦρθε ὅμως ἡ ὥρα νά μιλήσουμε γιά τή Σερβία, γιά τίς εὐθύνες τῆς Σερβίας, ἀλλά καί γιά τήν κατάσταση στήν πρώην Γιουγκοσλαβία πρὶν ἀπό τή διάλυσή της. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Σερβία εἶναι σήμερα ἕνα ἄρρωστο, πολύ ἄρρωστο σῶμα. Καί ὅτι ἡ ἄρρώστια εἶχε ἐκδηλωθεῖ πολύ πρὶν ἀπό τήν τελική διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80.

Εἶναι πολλοί αὐτοί πού θεωροῦν ὡς βασικό, πρωταρχικό θά λέγαμε, ὑπαίτιο τῶν δεινῶν τῆς Σερβίας καί ὀλοκλήρωσης τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας τόν Μιλόσεβιτς, ἀλλά καί τόν Τσόσιτς, τόν Σέσελι, τόν Κάραζιτς κ.ο.κ., τήν πολιτική ἡγεσία τῶν Σέρβων δηλαδή. Τά πράγματα δέν εἶναι τόσο ἀπλά καί, χωρίς νά παραγνωρίζουμε τίς εὐθύνες τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, θά πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε γιά ποιούς λόγους τό ἔθνικιστικό τῆς κάλεσμα εἶχε τέτοια ἐμβέλεια στόν σερβικό λαό (ὅπως ἀντίστοιχα καί ὁ Τούτσημαν στούς Κροάτες), γιά ποιό λόγο ἀκόμα ἡ ἴδια ἡ πολιτική ἡγεσία ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ρέπει, ὑπόκειται, ὀλοένα καί περισσότερο, στόν ἔθνικισμό. Θά πρέπει ἀκόμα νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι στήν περίπτωσή τῆς Γιουγκοσλαβίας δέν εἶναι τρία «ἀπλά» ἔθνη πού συγκροῦνται (ὅπως π.χ. θά ἦταν οἱ Ρῶσοι μέ τούς Οὐκρανοὺς ἢ οἱ Γάλλοι μέ τούς Γερμανοὺς), δέν εἶναι κράτη πού συγκροῦνται, εἶναι τρεῖς πολιτισμοί πού ξεκινοῦν ἀπό παλιά, τρεῖς «ἱστορίες», θά λέγαμε, πού συγκροῦνται στό πλαίσιο τοῦ ἴδιου φύλλου, τοῦ ἴδιου «ἔθνους», ἂν (κακῶς) ὀρίσουμε τό ἔθνος μέ τή φυλετική του ἔννοια. Αὐτή εἶναι καί ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς Γιουγκοσλαβικῆς τραγωδίας σέ σχέση μέ ἄλλες ἔθνικες ἢ μειονοτικές διαφορές σέ ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολικῆς καί ὄχι μόνον Εὐρώπης. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος, γιά νά πῶ καί κάτι πού πιθανότατα δέν τιμᾶ κανέναν «μας», πού ἡ Γιουγκοσλαβική τραγωδία ἔχει προκαλέσει τή συγκίνηση, τό ἐνδιαφέρον, τό καθημερινό ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον στό μεγαλύτερο τμήμα τῶν πολιτῶν: στόν δυτικό κόσμο, στόν ὀρθόδοξο κόσμο. στόν κόσμο τοῦ Ἰσλάμ. Ἀλήθεια, τί ἔκταση ἔχει τό Γιουγκοσλαβικό σέ μιά ἐφημερίδα τῆς Ἰαπωνίας ἢ τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικῆς; Γιά τούς κατοίκους τοῦ «γεραιοῦ κόσμου», ὅμως, τό Γιουγκοσλαβικό θέτει ὄντολογικά ἐρωτήματα: ἀπό πού ἐρχόμαστε, ποιοί εἴμαστε, πού πᾶμε; Τό δυστύχημα γιά τή Γιουγκοσλαβία ἀλλά καί γιά ὅλους μας εἶναι ὅτι τά ὄντολογικά ἐρωτήματα πῆραν καί ὄντολογικές ἀπαντήσεις. Ἀπό ὅλους. Δέν εἶναι μόνον οἱ Σέρβοι ἢ οἱ ἄλλοι Γιουγκοσλάβοι ἢ οἱ Ἀνατολικευρωπαῖοι

πού δρέθηκαν 50 χρόνια πίσω· όλος ο κόσμος δρέθηκε πενήντα χρόνια πίσω.

Άλλά άς ξαναγυρίσουμε στον Μιλόσεβιτς, αυτόν τον εκπρόσωπο του Κακού, και στον καθοριστικό, όπως λένε, ρόλο της προσωπικότητάς του στη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Άν μεταφραζόμμε νοερά από 1981, θά θυμηθούμε ίσως ότι από τους πρώτους μήνες του θανάτου του Τίτο όλος ο διεθνής Τύπος έκανε λόγο για προβλήματα ενότητας της μετατιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας, για διχογνωμίες ή και διχόνοιες μεταξύ των επί μέρους εθνικών ήγεσιών, για τό ένδεχόμενο διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας. Άς μήν ξεχνάμε επίσης ότι λίγο άργότερα, τό 1985, άνέρχεται ο Γκορμπατσώφ στην προεδρία της Σοβιετικής Ένωσης επαγγελλόμενος μεταρρυθμίσεις πού για τούς γνώστες — και άπωσδήποτε γι' αυτούς πού ζούσαν σέ κομμουνιστικά κράτη — ήταν ή επίσημη προαγγελία του τέλους του κομμουνισμού. Τέσσερα χρόνια άργότερα τό τείχος του Βερολίνου έπεφτε — λίγο μετά έπεφτε και ο ίδιος ο Γκορμπατσώφ. Τό άλλο μεγάλο πολυεθνικό-κομμουνιστικό κράτος, ή Σοβιετική Ένωση, διαλυόταν για νά σχηματισθεί ή κοινοπολιτεία των επί μέρους δημοκρατιών/εθνικών κρατών, ή Κοινοπολιτεία πού ούσιαστικά ούδέποτε λειτούργησε.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας ήταν άποτέλεσμα της πτώσης του κομμουνισμού, τό ίδιο όπως και ή διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, άκόμα και της Τσεχοσλοβακίας. Τό πολυεθνικό οικοδόμημα της δεύτερης Γιουγκοσλαβίας ήταν κομμουνιστικό και μόνον έτσι μπορούσε νά υπάρξει ως κράτος. Για τή Γιουγκοσλαβία ήταν ο κομμουνισμός πού καθιστούσε δυνατή τήν υπέρβαση των παλιών διαφορών, άκόμα και του μίσους άνάμεσα στίς εθνότητες, καθιερώνοντας ένα νέο πεδίο άδελφοσύνης έξω από τό πλαίσιο του έθνους, στο όποιο μπορούσε νά συναντηθεί και νά συνταχισθεί ο Σέρβος με τόν Κροάτη. Αυτή ή διεθνική (άς τό πούμε και διεθνιστική) ιδεολογία άποτελοϋσε τήν ένοποιό ιδεολογία της Γιουγκοσλαβίας, συνοδευόμενη, όμως, παράλληλα και από τίς υλικές δυνάμεις πού έγγυώνται τήν ένοποίηση. Τόν στρατό και γενικότερα τό καθεστώς, άκόμα και τή φιγούρα του ίδιου του Τίτο. Τέλος, είχαμε και τήν ισορροπία άνάμεσα στίς εθνότητες (καθώς οί Σέρβοι ήταν σχεδόν διπλάσιοι από τούς Κροάτες), με τόν διαχωρισμό Σερβίας και Μαυροδουνίου, με δημοϋργία ανεξάρτητης Δημοκρατίας της Μακεδονίας από τήν πρώην σερβική έπαρχία/κατάκτηση του Βαρδάρη, με τό καθεστώς άυτονομίας στο Κοσσυφοπέδιο και τή Βοϊβοντίνα.

Τί θά γινόταν λοιπόν όταν θά κατέρρεε τό κομμουνιστικό κράτος; Ποιό κράτος θά έπαιρνε τή θέση του; Η άπάντηση ήταν, όπως άλλωστε και σέ όλη τήν υπόλοιπη Άνατολική Εϋρώπη, προφανής: τό εθνικό κράτος. Δηλαδή τά εθνικά κράτη, καθώς — αυτό δέν πρέπει νά τό ξεχνάμε — ή Γιουγκοσλαβία σύμφωνα και με τό ίδιο τό σύνταμά της δέν ήταν κράτος εθνικό αλλά πολυεθνική άμοσπονδία. Ίσως αυτή νά ήταν μία από τίς άδυναμίες της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας — ο Τίτο φρόντισε περισσότερο νά έξισορροπήσει τούς εθνικισμούς παρά νά τούς εξαλείψει. Όπως λέει και ο πρώην δήμαρχος του Βελιγραδίου και νυν άντικαθεστωτικός Μπογκντάνοβιτς, «ή σερβική Άκαδημία Έπιστημών, όπως άλλωστε και ή κροατική, ή άλβανική και ή μακεδονική, ύπήρξαν πάντοτε έργαστήρια παραγωγής του εθνικισμού».

Η γιουγκοσλαβική συνείδηση λοιπόν δέν καλλιεργήθηκε ως εθνική συνείδηση, για τόν πολύ κόσμο ή Γιουγκοσλαβία ήταν περισσότερο ένα κράτος/καθεστώς παρά ένα κράτος-έθνος. Κάποια μορφωμένα στρώματα των πόλεων είχαν άποκτήσει ίσως γιουγκοσλαβική συνείδηση, μπορεί ένα τμήμα της διανόησης νά έμφορείτο από τόν γιουγκοσλαβισμό ως διεθνισμό (και αυτό φαίνεται στή Βοσνία σήμερα), για τή μεγάλη μάζα των ανθρώπων όμως ίσχυαν οί πατροπαράδοτες εθνικές έντάξεις.

Όταν λοιπόν τό '81 ο ήγέτης και παράλληλα τό ένοποιητικό σύμβολο, ο Τίτο, παθαίνει, όταν ταυτόχρονα μέσα στή δεκαετία γίνεται στους πάντες έμφανές ότι και τό κοινωνικό σύστημα στο όποιο βασίζεται ή Γιουγκοσλαβία, ο κομμουνισμός, καταρρέει διεθνώς, όταν δηλαδή είναι φανερό ότι ή ίδια ή Γιουγκοσλαβία καταρρέει, τότε οί πάντες αρχίζουν νά ψάχνονται. Τί θά πάρει τή θέση της; Ποιές θά είναι οί αυριανές κρατικές όντότητες; Και άκόμα περισσότερο: Ποιοί είμαστε;

Μέσα σ' αυτό τό κλίμα αρχίζει νά ευδοκιμεί ή παντοειδής άναζήτηση των ριζών, δηλαδή των ένοποιητικών στοιχείων των νέων κρατών-έθνών, των νέων συλλογικοτήτων. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα ο Ίζεμπέκοβιτς, ήδη τό 1983, δηλώνει με τό Ισλαμικό μανιφέστο τίς θρησκευτικές του ρίζες — άσχετα άν τό άποκηρύσσει μερικά χρόνια άργότερα. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα οί Σέρβοι αρχίζουν νά προβληματίζονται για τή μελλοντική Σερβία. Καταγγέλλουν τά τεχνητά σύνορα του Τίτο, τό '86 ή Άκαδημία τούς δημοσιεύει τό δικό της μανιφέστο: όπου Σέρβος και Σερβία (Τσόσιτς). Λίγο άργότερα ο Μιλόσεβιτς καταργεί τό καθεστώς άυτονομίας στο Κοσσοβο και τή Βοϊβοντίνα ώστε νά τονίσει ότι κατά τήν έπερχόμενη διάλυση οί περιοχές αυτές είναι αναπόσπαστα τμήματα της Σερβίας. Όλοι δρουν έν όψει της έπερχόμενης διάλυσης, φέροντάς τήν ταυτόχρονα πύο κοντά.

Όπως σέ όλη τήν Άνατολική Εϋρώπη, έτσι και στή Γιουγκοσλαβία ή κατάρρευση του κομμουνισμού έφερε τό ρολόι της ιστορίας πενήντα τουλάχιστον χρόνια πίσω. Οί πολιτικές δυνάμεις, τά πολιτικά πνεύματα «άκούμψησαν» στα δρώμενα εκείνης της εποχής, οί άνθρωποι ξεναθρήκαν τήν ψυχή τους, τίς διαίρεσεις τους, εκεί πού τίς είχαν άφήσει. Αυτό, όπως είπαμε, έγινε παντού και ήταν φυσικό νά γίνει. Η διαφορά της Γιουγκοσλαβίας με άλλες χώρες ήταν ή ιδιαίτερα άνώμαλη, συγκρουσιακή κατάσταση πού κυριαρχούσε σέ όλη τή χώρα μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι λοιπόν άπαραίτητο, πριν καταδικάσουμε, νά γνωρίσουμε, νά κατανοήσουμε.

Η προπολεμική Γιουγκοσλαβία

Κατ' αρχήν σχετικά με τήν Κροατία. Η καθολική θρησκεία επικρατεί εκεί από τόν 10ο - 11ο αιώνα, παρ' ότι ή χώρα είχε δρεθεί και υπό βυζαντινή κυριαρχία. Από τόν 12ο αιώνα ή χώρα κυριαρχείται από τούς Ούγγρους και από τό 1526 μέχρι τό 1718 από τούς Οθωμανούς. Άπό κει και έπειτα αρχίζει και πάλι ή κυριαρχία της Ούγγαρίας ή της Αυστροουγγαρίας μέχρι τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σ' αυτό τό κρίσιμο διάστημα κατά τό όποιο δημιουργείται ή εθνική συνείδηση των νεώτερων εϋρωπαϊκών κρατών, στήν Κροατία αναπτύσσεται τό ρεύμα του ήλλυρισμού και άργότερα του σλαβισμού, με κατεύθυνση άρχικά τήν άπελευθέρωση, τήν ανεξαρτησία και κατόπιν τήν ένωση όλων των Σλάβων, τήν ένωση με τή Σερβία δηλαδή. Άπό τά μέσα του περασμένου αιώνα μέχρι τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ο πολιτικός στόχος του κροατικού διαφωτισμού είναι ο γιουγκοσλαβισμός, στόχος πού επιτυγχάνεται με τήν ένωση των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων τό 1918. Άν θέλουμε νά σκιαγραφήσουμε με δύο λόγια τήν έσωτερική πολιτική διαίρεση των Κροατών, τά δύο πολιτικά στρατόπεδα δηλαδή πού κυριάρχησαν και πού συγκρούστηκαν ήδη από τόν περασμένο αιώνα, θά λέγαμε ότι τό στρατόπεδο του κροατικού συντηρητισμού έβλεπε πρós τήν Ούγγαρία και τήν Κεντρική Εϋρώπη, τό δέ προοδευτικό, αστικό στρατόπεδο πρós τήν ένωση των Σλάβων, προσανατολισμό τόν όποιο άργότερα υιοθέτησε και τό κομμουνιστικό κίνημα της Κροατίας. Κατά τόν Μεσοπόλεμο οί προοδευτικοί Κροάτες δρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών. Τό κοινό κράτος με τή Σερβία ήταν ένα πεδίο σύγκρουσης με τόν σερβικό άγροτικό συντηρητισμό, τήν ίδια στιγμή πού οί αντίστοιχοι συντηρητικοί της Κροατίας καλλιεργούσαν χωριστικές τάσεις πού ενισχύονταν από τίς δυνάμεις του μετέπειτα Άξονα. Άπό τό 1933 ή όργάνωση των Ούστασι (υπό τόν Πάβελιτς, πρώην λοχαγό των Αυστριακών) έρχεται σέ συνεννόηση με τόν Χίτλερ και τό επίτελειο του Πάβελιτς εγκαθίσταται στο Βερολίνο. Οί Ούστασι είναι ή όργάνωση των άκροδεξιών και μετέπειτα ναζιστών Κροατών, σέ αντιπαλότητα με τούς Τσέντιν, τούς Σέρβους παλαιοσυντηρητικούς φιλοβασιλικούς. Πρόκειται για μιάν αντίθεση πού πνίγει τούς προοδευτικούς, φιλελεύθερους Κροάτες, οί όποιοι βρίσκονται σέ πολιτικό άδιέξοδο έχοντας νά αντιμετώπισουν από τή μία τούς Κροάτες φασίστες και από τήν άλλη τούς Σέρβους συντηρητικούς, πού μέσω της μοναρχίας ήθελαν νά κατοχυρώσουν τή μονοσερβική ήγεμονία. Παρ' όλ' αυτά, παρ' όλο τό άδιέξοδο, παρ' όλες τίς εκατέρωθεν πολιτικές δολοφονίες, πού άργότερα μετατράπηκαν σέ γενοκτονία, ή πλειοψη-

φία του κροατικού λαού εξακολουθεί να ψηφίζει «σλαβικά», να στηρίζει την ένωση υπερψηφίζοντας είτε, αρχικά, τον Κροάτη Ράνιτς, είτε, μετά την δολοφονία του, τον Σέρβο στρατηγό Ζίβκοβιτς.

Κατά την είσοδο των Γερμανών ακολούθησε η γενοκτονία των Σέρβων από τους Ουστάσι (τό αυτό έπραξαν στη Βοσνία και οι μουσουλμάνοι), για να έρθει ύστερα ο Τίτο και να δώσει τη λύση την όποια έδωσε. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα δύο πρώτα χρόνια της γερμανικής κατοχής οι Τσέτσικς ήταν η ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση, από το '42-'43 και μετά όμως ο λαός, Σέρβοι αλλά και Κροάτες και άλλοι, πλαισιώνει τους παρτιζάνους του Τίτο.

Η κατάρρευση, ή χρεοκοπία του κομμουνισμού κατά τη δεκαετία του '80 καθίσταται ταυτόχρονα και χρεοκοπία όλου του ιστορικού ρεύματος του κροατικού διαφωτισμού, τό όποιο είτε αρχικά μέ τήν άστική του, είτε άργότερα μέ τήν κομμουνιστική του μορφή ένστερνίστηκε και ύλοποίησε τίς ιδέες του γιουγκοσλαβισμού. Ο γιουγκοσλαβισμός ήταν μία ιστορική διαδρομή, ή όποια κατέληξε στόν κομμουνισμό και χρεοκόπησε μαζί του. Μπροστά σ' αυτή τήν ιστορική χρεοκοπία, για πρώτη φορά τόν τελευταίο αιώνα ό κροατικός λαός στρέφεται προς τό έτερο ιστορικό ρεύμα, προς τήν άλλη ιστορική παράταξη του κεντροευρωπαϊκού συντηρητισμού και μετέπειτα ναζισμού, τήν παράταξη πού έβλεπε προς τήν Αυστροουγγαρία και άργότερα προς τή Γερμανία του Χίτλερ.

Αυτές είναι οι καταβολές του Τούτμαν και τής παράταξης του, ή ιστορική τής μήτρα, ή επικράτηση τής όποιας κάνει τους Σέρβους να άναγνωρίζουν σ' αυτή (και κατ' επέκταση στην Κροατία) τους Ουστάσι, τή Γερμανία, τόν Χίτλερ. Πόσο φασίστας μπορεί να είναι σήμερα ό Τούτμαν; Κανείς δέν μπορεί να τό πει. Τό σίγουρο, όμως, είναι ότι από αυτή τή μήτρα κατάγεται.

Και ή Σερβία; Από τήν τελική άναγνώριση του βασιλείου τής «μικρής» Σερβίας τό 1878, ή δυναστεία των Όθρενόβιτς ξεκινά έναν άδιάκοπο άγώνα καταδίωξης των φιλελεύθερων, προοδευτικών στοιχείων του τόπου, έχοντας συνάψει και μυστική συνθήκη μέ τους Άψβούργους, μέ τήν όποια ή Σερβία καθίστατο ουσιαστικά ύποτελής τής Αυστροουγγαρίας. Μέ έξεγερση του στρατού (1903) έρχεται ή αντίπαλη δυναστεία των Καραγιώργηδων στην έξουσία, ή όποια υιοθετεί τόν γιουγκοσλαβισμό αλλά και γενικότερα τά βαλκανικά δράματα του Ρήγα Φεραίου (τό 1906 γίνεται τελωνιακή ένωση Σερβίας - Βουλγαρίας). Τό Βελιγράδι καθίσταται ουσιαστικά τό κέντρο των κινήσεων για τή Βαλκανική Όμοσπονδία, ή δέ ένταση μέ τήν Αυστροουγγαρία επιδεινώνεται τό 1908 μέ τήν προσάρτηση τής Βοσνίας Έρζεγοβίνης (πρώην όθωμανική έπαρχία) στην Αυστροουγγαρία.

Η συγκρότηση τής Σερβίας γίνεται λοιπόν μέσα σε μία διαρκή αντίπαλοτητα προς τίς κεντρικές δυνάμεις ενώ σε αντίθεση (μερικώς) μέ τήν Ελλάδα, ή διαδικασία συγκρότησης δέν αποβλέπει τόσο στην δημιουργία άμιγώς έθνικού κράτους, όσο σε μία υπερεθνική βαλκανική, πανσλαβική όντότητα πού θα προέκυπτε από τήν άποσύνθεση των δύο αυτοκρατοριών: τής Όθωμανικής και τής Αυστροουγγρικής. Οι Βαλκανικοί και ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συνετέλεσαν ώστε μέσα σε πέντε χρόνια τό Βελιγράδι από κέντρο του μικρού σερβικού βασιλείου να καταστεί πρωτεύουσα μιας τεράστιας πολυεθνικής βαλκανικής έκτασης, καθώς στους μέν Βαλκανικούς Πολέμους οι Σέρβοι άπελευθερώνουν/κατακτούν έδάφη τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά δέ τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ένώνονται μέ τους Κροάτες και Σλοβένους σε κοινό βασίλειο υπό τόν Πέτρο Καραγιώργεβιτς.

Από τό σημείο αυτό και μετά ή Σερβία και οι Καραγιώργηδες δρούν μάλλον αντίδραστικά στό πλαίσιο του νέου κράτους. Οι συγκεντρωτικές τάσεις τής μοναρχίας, ή καθυστέρηση των Σέρβων — άγροτών κατά πλειοψηφία — έναντι των Κροατών, ή έξόντωση των σερβικών φιλελεύθερων στοιχείων από τήν προηγούμενη δυναστεία, ή πληθυσμιακή ύπεροχή τους στό πλαίσιο του νέου κράτους, ή αίσθηση του πόλου γύρω από τόν όποιο ιστορικά συγκροτήθηκε τό κράτος αυτό συνετέλεσαν στην εκδήλωση ήγεμονιστικών διαθέσεων. Ο συγκεντρωτισμός ως μέσον θεωρείτο θεμιτός άπό τήν βοήθουσε τήν επίτευξη του καλού σκοπού: πίσω από τά άποκεντρωτικά αίτήματα των προοδευ-

τικών Κροατών τό Βελιγράδι έβλεπε τους άυτονομιστές Ουστάσι και πίσω από αυτούς τίς Κεντρικές Δυνάμεις, τόν μεγάλο αντίπαλο.

Κάπου εκεί, εν μέσω πολιτικών δολοφονιών, άποχωρήσεων των Κροατών βουλευτών, δικτατοριών προς άποκατάσταση τής κρατικής/σλαβικής ένότητας, κυβερνήσεων πού διαπραγματεύονταν μέ τίς δυνάμεις του Άξονα τήν ώρα πού ό λαός τασσόταν άνεπιφύλακτα μέ τους Δυτικούς, ό πόλεμος έβριζε τό Βελιγράδι, για να ακολουθήσει ύστερα ή 2η Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Νά, λοιπόν, σε ποιά εποχή έπιστρέφουν οι Σέρβοι όταν μέ τήν κατάρρευση του κομμουνισμού γυρίζουν πηνήντα χρόνια πίσω: στην περίοδο κατά τήν όποια ό σερβικός ήγεμονισμός είναι τό μέσο για τήν κατοχύρωση του ιερού, του καλού σκοπού: του γιουγκοσλαβισμού, τόν όποιο επιδουλεύονται οι δυνάμεις του Άξονα.

Άλλά ποιά είναι ή Σερβία, ποιά ήταν ή Σερβία, από πού αρχίζει και πού τελειώνει; Δυστυχώς ως προς αυτό ή ιστορία δέν δίνει άπάντηση, καθώς από τό μικρό άνεξάρτητο βασίλειο τής Σερβίας περάσαμε μέσα σε μία πενταετία σε ένα πολυεθνικό κράτος. Παρουσιάζεται έτσι τό φαινόμενο οι Σέρβοι να ξεκινούν σήμερα τόν πόλεμο έχοντας στό μυαλό τους τή μεγάλη, τήν υπερεθνική Σερβία, να προτείνουν συνεχώς ευρύτερες πολυεθνικές όμοσπονδίες (βλέπε πρόταση προς τήν Ελλάδα), στην πράξη, όμως, να πολεμούν εκεί πού υπάρχουν ως έθνοτητα, για τή συγκρότηση του έθνικου τους κράτους: στην Κράινα και στην Βοσνία οι Σέρβοι ζητούν τήν ένωση των περιοχών τους μέ τό κέντρο, τήν υπαγωγή τους στο έθνικό κράτος. Δέν θέλουν να άνήκουν σε άλλο κράτος ή σε άλλο έθνος ως μειονότητα. Δέν θέλουν από πλειοψηφία να μεταβληθούν σε μειοψηφία, χωρίς να έχουν χάσει κάποιον πόλεμο — και μάλιστα μέ πρωτοβουλία των δυνάμεων εκείνων τής Κεντρικής Ευρώπης πού πάντα ήταν αντίπαλες των Σέρβων.

Τό βοσνιακό πρόβλημα

Ποιά θα είναι τά έθνικά κράτη και τά μεταξύ τους σύνορα, πού θα προκύψουν από τή διάλυση τής πρώην Γιουγκοσλαβίας, τήν αναπόφευκτη μετά τήν κατάρρευση του γιουγκοσλαβισμού και του κομμουνισμού, του σύγχρονου πολιτικού του φορέα; Μέ αυτόν τόν τρόπο έπρεπε να είχε τεθεί έξαρχής τό έρώτημα και όχι ως ζήτημα άναγνώρισης τής Σλοβενίας και τής Κροατίας στα προηγούμενα διοικητικά τους σύνορα. Αυτή ή άναγνώριση είχε ως άναπότρεπτη συνέπεια τήν ικανοποίηση του αντίστοιχου αίτήματος και όλων των άλλων δημοκρατιών, τή μετατροπή των διοικητικών συνόρων του Τίτο σε έξωτερικά σύνορα, τόν έμφύλιο πόλεμο και τό μακελειό στην Βοσνία. Ειδικά μέ τή Βοσνία παρουσιάστηκε μάλιστα τό αντίφατικό φαινόμενο τήν ώρα πού διαλυόταν ή Γιουγκοσλαβία, πού κατέρρεε ό γιουγκοσλαβισμός, ό όποιος στό κάτω κάτω ήταν ένα κίνημα με βάση δύο αιώνων, ένα κίνημα πού κόντευε να δημιουργήσει ένα έθνος, τήν ίδια ώρα να κατασκευάζεται τό βοσνιακό υβρίδιο, τό όποιο έπίμονα επί ένα χρόνο βαφτιζόταν από τή διεθνή κοινότητα ως έθνος. Αν είναι δυνατόν αυτό πού δέν κατάφερε δύο αιώνων ιστορία να τό καταφέρει μία σύσκεψη δώδεκα ύπουργών Έξωτερικών τής ΕΟΚ.

Ήταν επίσης παντελώς άστοχο πού ή όλη διαδικασία ξεκίνησε, έτσι όπως ξεκίνησε, μέ πρωτοβουλία τής Γερμανίας, του προαιώνιου έχθρου. Οι Σέρβοι, πού ούτως ή άλλως βρισκονταν ήδη νοερά στό 1939, άπλως βεβαιώθηκαν ότι ή έπιστροφή στο παρελθόν δέν είναι φαντασίωση τους αλλά πραγματικότητα. Ποιος δέν θυμάται τόν πρώτο καιρό του πολέμου, τότε μέ τόν άποκλεισμό του Ντουμπρόβνικ, όταν οι Σέρβοι κάλεσαν τους «συμμάχους» τους (έτσι πίστευαν), δηλαδή τους συμμάχους του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, Έλληνες, Βρετανούς, Άμερικανούς, να διαπιστώσουν πώς δέν άληθεύουν οι κατηγορίες ότι δομάρδιαν περιοχές άμάχων στην πόλη; Όποια ή έκπληξη τους, αυτών πού πίστευαν ότι πολεμούν τόν Χίτλερ, όταν λίγους μήνες μετά οι έφημερίδες των συμμάχων όνόμαζαν τόν Μιλόσεβιτς Χίτλερ, τους Σέρβους σφαγείς των λαών και βάνους καταπατητές των άνθρωπικών δικαιωμάτων.

Μπορούσε άραγε να σταθεί βοσνιακό κράτος στα πόδια του;

Θά μπορούσε ίσως αν ό γιουγκοσλαβισμός ήταν —κατά κάποιον περιεργο τρόπο στή Βοσνία σε αντίθεση με την υπόλοιπη Γιουγκοσλαβία— όχι μόνο ζωντανός αλλά και δρών, δηλαδή μάχιμος όπως ήταν κάποτε. Σήμερα ό γιουγκοσλαβισμός είναι άτομική στάση, στάση όρισμένων από τους άμαχους πού χαρακτηρίζει κυρίως τς μορφωμένα στρώματα των πόλεων και βέβαια τς μεικτές οικογένειες. Δέν ύφίσταται δηλαδή ό γιουγκοσλαβισμός ως πολιτική δύναμη στή Βοσνία, ή πολυπολιτισμική ιδεολογία τής 'Οσλομπόντενγιε και των άμαχων του Σεράγιεβο μπορεί νά είναι συμπαθής σε όλους μας και νά συγκινεί, αλλά είναι ραψωδιακή. Δέν άπαντάει στο έρώτημα πούς πολιτισμός (ό όποιος θά ύπερβαίνει τους τρεις πολιτισμούς πού συγκρούονται) θά κυριαρχήσει στή Βοσνία, σε έναν τόπο δηλαδή όπου ή ειρήνη ήταν μάλλον ένα διάλειμμα στήν ιστορία: τό μάλλον αναγκαστικό διάλειμμα τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (όταν οι Σλάβοι πού άνήκουν στήν αίρεση των Βογομίλων — άρχετá διαδεδομένη στή Βοσνία — έξιολαμίζονται από αντίθεση προς τον έπίσημο χριστιανισμό) και τό πραγματικό διάλειμμα τής 2ης Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, τής Γιουγκοσλαβίας πού έπαγγέλθηκε τήν ύπερβαση των συγκρουόμενων θρησκειών, των συγκρουόμενων πολιτισμών.

Αλλά αυτή ή Γιουγκοσλαβία, στό μυαλό των ανθρώπων, ήταν άποτέλεσμα μίας ιστορικής διαδρομής. Μίας διαδρομής του σλαδικού άπελευθερωτισμού, με τους ταυτόχρονους άγώνες έναντι των Κεντρικών Δυνάμεων και των 'Οθωμανών, μίας διαδρομής πού σφραγίστηκε από τό κροατικό προοδευτικό άστικό στοιχείο και τον σλαδικό άπελευθερωτισμό των Σέρβων. Θέλω νά πώ ότι για τον Σέρβο, όπως και για τον Κροάτη άλλωστε, ή Βοσνία του Τίτο ήταν «δική του», ήταν τό άποτέλεσμα των δικών του άγώνων και άνήκε στο δικό του κράτος, ήταν έθnikό του δημιούργημα. Λέμε σήμερα για τους Σέρβους τής Βοσνίας (ή τους Κροάτες τής Βοσνίας) αλλά μέχρι πριν δύο χρόνια τό αίσθημα των ντόπιων ήταν ότι πρόκειται για τή Βοσνία των Σέρβων, για τή Βοσνία των Κροατών, για τή Βοσνία των Σερβοκροατών Γιουγκοσλάβων.

Μπορούσε ό 'Ιζεμπέκοβιτς νά θεωρηθεί εκπρόσωπος αυτής τής Βοσνίας, συνεχιστής αυτής τής ιστορικής διαδρομής και όχι άνατροπέας τής; Δέν μπορούσε και, αν υποθέσουμε ότι ή διεθνής κοινότητα έπρεπε νά έπιμείνει σε μίαν ένιαία Βοσνία, αυτή δέν έπρεπε νά σχηματισθεί υπό τον 'Ιζεμπέκοβιτς. 'Ο 'Ιζεμπέκοβιτς δέν ήταν παρά ό ήγέτης μίας εκ των τριών κοινοτήτων, αυτός ήταν ό ρόλος του, ήγέτης πού σύμφωνα με τό σύνταγμα έναλλάσσόταν στήν προεδρία με τους ήγέτες των άλλων δύο κοινοτήτων. Όταν ό 'Ιζεμπέκοβιτς παραβίαζε τή συμφωνία των τριών κοινοτήτων για νά προκηρύξει τό δημοψήφισμα έρχόμενος σε συμφωνία με τους Κροάτες, για τους Σέρβους ήταν προφανές ότι από εκεί και στο έξής θά ζούν σε μία ξένη χώρα, όχι στή δική τους. Γι' αυτός έπρόκειτο για μίαν άνατροπή των ιστορικών δεδομένων του τελευταίου αιώνα στα Βαλκάνια, άνατροπή πού έπιτεύχθηκε μετά από σύμπραξη των Κεντροευρωπαίων (Κροατών) με τους 'Οθωμανούς (μουσουλμάνους) και, τό κυριότερο, έπρόκειτο για τήν ίδια τους τή ζωή, δέν ήθελαν από μέλη τής πλειοψηφίας νά ζήσουν ως μειονότητα, σε έξένο και μάλιστα έχθρικό κράτος. Τό γεγονός ότι οι ίδιοι οι Σέρβοι συνέβαλαν τά μέγιστα στήν αναδίωση αυτής τής έχθρότητας λίγη σημασία έχει πιά εκείνη τή στιγμή.

Τό δράμα με τή Βοσνία είναι ότι κάθε μέρα πού περνάει, κάθε λάθος πού γίνεται ή κάθε γεγονός πού συμβαίνει καθιστά πιά δύσκολη τή λύση του Βοσνιακού. Αν ή συμφωνία των τριών κοινοτήτων για διοικητική διαίρεση των περιοχών τους μπορούσε νά έφαρμοστεί πριν έναμση χρόνο, σήμερα έχει καταστεί τελείως άνεφαρμοστη. Μετά από τόσο αίμα, κανείς μουσουλμάνος δέν μπορεί νά ζήσει άνάμεσα σε Σέρβους, κανείς Σέρβος άνάμεσα σε μουσουλμάνους κ.ο.κ. 'Ολοι κινδυνεύουν νά ύποστούν τήν εκδίχηση των αντιπάλων κι αν κάποιος «Γιουγκοσλάβος» δέν κινδυνεύει από τους αντιπάλους, τότε κινδυνεύει νά ύποστεί τήν εκδίχηση των δικών του.

Η κοινή γνώμη και όρισμένοι πολιτικοί τής Δύσης, όπως έπίσης και ένα μικρότερο τμήμα τής ελληνικής κοινής γνώμης, θεωρούν ως λύση τή στρατιωτική επέμβαση υπό τήν όμπρέλα του ΝΑΤΟ ή του ΟΗΕ. Στή βοσνιακή τραγωδία βλέπουν τή συγκρούση του Κακού με τό Καλό, του ίσχυρου με τον άδύνατο, βλέπουν τους έπιτιθέμενους και τά θύματα. Και ζητούν μέσω τής

επέμβασης τήν τιμωρία του θύτη, τήν προστασία του θύματος.

Θεωρώ τον προβληματισμό αυτό αν όχι άστοχο πάντως άγονο. Άγονο γιατί δέν άπαντάει, δέν άσχολείται με τό πολιτικό έρώτημα, με τό πολιτικό πρόβλημα για τό όποιο σκοτώνονται σήμερα στή Βοσνία: ποιο κράτος ή ποιά κράτη θά προκύψουν από αυτή τήν πρώην όμοσπονδη δημοκρατία; Η επέμβαση των Δυτικών τελικά ματαιώθηκε, γιατί θά άπαιτούνται «500 χιλιάδες άνδρες και 100 χιλιάδες φέρετρα», θυσίες δηλαδή πού κανένα δυτικό κράτος δέν ήταν πρόθυμο νά καταβάλει. Άνοησίες: ή επέμβαση ματαιώθηκε γιατί οι Δυτικοί δέν μπορούσαν νά δώσουν πολιτική λύση στο πρόβλημα, τήν όποία θά στήριζαν με στρατιωτικά μέσα. Γιατί τό βοσνιακό κράτος, τή δημιουργία του όποιοι ύποστηρίζουν, δέν γίνεται δεκτό από τον πληθυσμό του, από τους Σέρβους άρχικά, από όλες τς κοινότητες πλέον σήμερα. Αυτός είναι άλλωστε ό λόγος πού θά άπαιτούνταν τόσο πολλοί άνδρες και τόσο πολλά φέρετρα για πάρα πολλά χρόνια.

'Όσοι ύποστηρίζουν τή στρατιωτική επέμβαση και τή στρατιωτική «λύση» στο πρόβλημα, κατά τήν άποψη μου διακατέχονται από τή λογική του έγκλήματος και τής τιμωρίας, από τή λογική τής εκδίχησης, προσθέτοντας έτσι έναν τέτοιο αντιμαχόμενο παράγοντα στις τρεις κοινότητες πού αντιμάχονται σήμερα στή Βοσνία και καθιστώντας τήν επίλυση του προβλήματος ακόμα πιά δύσκολη. Έπιπλέον, καθώς έπιμένουν πεισματικά σε μία λύση τήν όποία δέν μπορούν νά ύποστηρίξουν (στρατιωτικά) ούτε μπορούν νά έπιβάλουν (πολιτικά), διαιωνίζουν τό πρόβλημα διαιωνίζοντας ταυτόχρονα τά δεινά εκείνων (κυρίως δηλαδή των μουσουλμάνων αλλά και γενικότερα του άμαχου πληθυσμού) ύπερ των όποιων δήθεν κόπτονται. Τό «δήθεν» δέν άναφέρεται στήν κοινή γνώμη, άναφέρεται περισσότερο σε διπλωμάτες και πολιτικούς τής διεθνούς κοινότητας: ή έπιμονή τους στή λύση τής ένιαίας και άνεξάρτητης Βοσνίας δέν έχει νά κάνει με τό ενδιαφέρον τους για τήν ίδια τή Βοσνία όσο με τό ενδιαφέρον τους νά μίν τραυματιστούν κάποιες διεθνείς άρχές (κυρίως τό άπαράβιαστο των συνόρων), νά μίν τραυματιστεί τό κύρος τής Δύσης (πού αναγόρευσε, καλώς ή κακώς, τά διοικητικά σύνορα σε έξωτερικά σύνορα). Κάθε φορά πού διαβάζω τή λέξη «aggressor» σε δυτικά έντυπα, κάθε πού διαβάζω τς προτροπές «νά μίν ύποκύψουμε στις αξιώσεις του έπιτιθέμενου» ή «νά μίν έπιβραβεύσουμε τον έπιτιθέμενο» δέν παύω νά άναρωτιέμαι έναντιον ποίου έννοούν ότι έπιτίθενται οι Σέρβοι. Έναντιον των μουσουλμάνων ή έναντιον τής σιδηράς δυτικής βούλησης, ή όποία πρέπει νά έπιβληθεί έστω και αν τά έκανε θάλασσα.

Έθnikά κράτη

Μπορεί νά είναι κυνικό, μπορεί νά είναι έπώδυνο, όμως δέν ύπάχει άλλη λύση για αυτό πού άρχισε και συνεχίζεται στήν πρώην Γιουγκοσλαβία από τό νά ένστερνιστούν οι κράτες τήν ιδέα τής έξ ύπαρξης δημιουργίας νέων έθνικών κρατών. Δέν πρόκειται για θέση άρχής, πρόκειται για πραγματική πολιτική θέση και ταυτόχρονα ιστορική αναγκαιότητα. Μακάρι νά μπορούσε νά έπιζήσει τό πολυεθνικό, πολυπολιτισμικό Σεράγιεβο. Αλλά και ή πολυεθνική Θεσσαλονίκη, ή Κωνσταντινούπολη, ή Σμύρνη, για νά έρθουμε στα πιά κοντινά μας. Όμως καμιά από τς πολυεθνωτικές βαλκανικές πόλεις δέν έπέζησε τής δημιουργίας έθνικών κρατών.

Οι πληθυσμοί χωρίστηκαν, έφυγαν, στις χειρότερες περιπτώσεις κάτω από σφαγές και πίεση, στις καλύτερες οικειοθελώς. Και βλέπουμε ακόμα και σήμερα τους ελληνικούς πληθυσμούς (π.χ. Βορειοηπειρώτες, Κωνσταντινουπολίτες, Πόντιους) νά μεταναστεύουν, νά μεταναστεύουν οικειοθελώς προς τό έθνικό κέντρο, για νά βρουν έναν τόπο νά ζήσουν καλύτερα, μιά δουλειά νά δουλέψουν, άσφάλεια για τά παιδιά τους. Οι χαμένες πατρίδες γίνονται όλοένα και περισσότερο αντικείμενο λαογραφίας, γιατί οι ίδιοι οι πληθυσμοί, ό πραγματικός και όχι ό φανταστικός λαός, οι άνθρωποι δηλαδή, τό θέλησαν (κάτω από τήν πίεση των έξελίξεων βέβαια) έτσι.

Έτσι και ή Βοσνία άργα ή γρήγορα θά χωριστεί στα τρία. Ένα κομμάτι τής θά ένωθεί με τή Σερβία, ένα άλλο με τήν Κρο-

ατία, ένα τρίτο, μουσουλμανικό, θά αυτονομηθεί. Ένιαία Βοσνία δέν μπορεί πιά νά υπάρξει, όπως δέν μπόρεσε νά υπάρξει ένιαία καί ανεξάρτητη Μακεδονία, παρά τήν ἐπιθυμία ἀρκετών κρατών, ἀπό τή στιγμή πού δέν τό ἐνστερνίστηκαν οί πληθυσμοί πού κατοικοῦσαν στή μείζονα Μακεδονία, τουλάχιστον ἀπό τήν ἐποχή τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα. Κι ὅπως σήμερα Μακεδόνες κατέλ'ξε νά αυτονομάζεται ἕνα μόνο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, οί Σλαβομακεδόνες, ἔτσι καί στήν Βοσνία, μετά τόν «βοσνιακό ἀγώνα», Βόσνιοι θά καταλήξουν (καταλήγουν ἤδη) νά αυτονομαζόνται μόνο οί μουσουλμάνοι τῆς Βοσνίας. Οἱ ὑπόλοιποι διεκδικοῦν νά ἀνήκουν σέ ἄλλο ἔθνος.

Τό πραγματικό ζητούμενο σήμερα εἶναι ὁ διαχωρισμός, ἡ «ἐθνική ἐκκαθάριση» ἂν θέλετε, νά μήν γίνεται μέ τήν πειθῶ των ὄπλων καί τοῦ αἵματος. Νά βρεθεῖ μιά λύση διαχωρισμοῦ στήν ὁποία θά συμφωνήσουν ὅλοι, ὥστε οἱ πρόσφυγες νά φύγουν ὄχι γιά νά μή χάσουν τή ζωή τους, ὄχι γιά τήν Κροατία, τή Γερμανία ἢ τή Σερβία, ἀλλά γιά νά βροῦν κάπου ἄλλου στή Βοσνία τή γῆ πού θά τοῦς φιλοξενήσει καί τό σπίτι πού θά τοῦς στεγάσει.

Ἀλλά ἄς μή θεωρηθεῖ ὅτι ἡ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Πρῶτα πρῶτα στήν ἴδια τή Βοσνία. Οἱ μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν δέν πρέπει νά εἶναι μαζικές καθώς ἡ σημερινή πληθυσμιακή κατανομή δέν ἐξασφαλίζει συνέχεια τῶν Σέρβων τῆς Βοσνίας μέ τή Σερβία οὔτε τῶν Κροατῶν μέ τήν Κροατία. Οἱ Σέρβοι, ἀγρότες κατά πλειοψηφία, κατέχουν πάνω ἀπό τό 60% τῆς γῆς, σέ ἀντίθεση μέ τοῦς μουσουλμάνους πού κατέχουν μικρότερη ἔκταση, καθώς πολλοί εἶναι συγκεντρωμένοι στίς πόλεις. Ὑπάρχει, τέλος, καί ἡ βιομηχανία καί σημαντικότερα ὀρυκτά (κυρίως σιδηρομετάλλευμα), τά ὁποία θά πρέπει νά μοιραστοῦν μέ «δίκαιο» τρόπο. Ποιός, ὅμως, εἶναι ὁ δίκαιος τρόπος; Νά πάρει ἡ κάθε ἐθνική κοινότητα τῆς Βοσνίας αὐτό πού τῆς ἀναλογεῖ (δηλαδή οἱ μουσουλμάνοι τό 40%) ἢ νά πάρει τό κάθε ἔθνος τῆς μείζονος Γιουγκοσλαβίας αὐτό πού τοῦ ἀναλογεῖ ἀπό τή Βοσνία (ὁπότε οἱ μουσουλμάνοι θά ἔπαιρναν λιγότερο ἀπό τό 10% τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς);

Ἀκόμα πῶ σύνθετα εἶναι τά ὑπόλοιπα προβλήματα τῆς Γιουγκοσλαβίας. Τί θά γίνει μέ τοῦς Σέρβους τῆς Κράινα, τί θά γίνει μέ τό Κοσσυφοπέδιο — γιά νά σταθοῦμε στά δύο ἐκρηκτικότερα; Ἡ λύση τῆς ἐξ ὑπαρχῆς δημιουργίας ἐθνικῶν κρατῶν προϋποθέτει, καθώς δέν μπορεί νά ἐφαρμόζονται δύο μέτρα καί δύο σταθμά, τήν προσάρτηση τῆς Κράινα στή Σερβία ἀλλά καί τήν ἀνεξαρτησία τοῦ Κοσσυφοπεδίου καί — γιά τὸ ὄχι; — τήν προσάρτησή του στήν Ἀλβανία. Ὅμως τίς λύσεις αὐτές κανεῖς δέν τίς θέλει. Οἱ Κροάτες δέν θέλουν νά ἀκούσουν κουδέντα γιά τήν Κράινα, οἱ Σέρβοι γιά τό Κοσσυφοπέδιο, τήν κοιτίδα τους καί πεδιάδα τῆς ἱστορικής ἥττας τους ἀπό τοῦς Ὀθωμανούς. Δέν τίς πολυθέλει οὔτε ἡ διεθνῆς κοινότητα καθώς καί τέτοιο συνεπάγεται ἀλλαγὴ ἐξωτερικῶν (γιά τό Κοσσυφοπέδιο) ἢ ἱστορικῶν (γιά τήν Κράινα) συνόρων, ἡ ὁποία θά μπορούσε νά ἀποτελέσει προηγούμενο γιά ἀμφισβήτηση συνόρων σέ ἄλλα μέρη τῆς γῆς. Δέν τίς θέλει οὔτε ἡ Ἑλλάδα καθώς προσπαθεῖ νά ἀποτρέψει τή «Μεγάλη Ἀλβανία» (ἡ λέξη θυμίζει τή «Μεγάλη Σερβία» πού λέγαμε προηγουμένως). Κι ὅμως: συμφέρον τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ συνολικὴ εἰρήνη στά Βαλκάνια καί ὄχι ἡ κατασκευὴ ἀξόνων καί ἀντιαξόνων. Καί εἰρήνη δέν μπορεί νά υπάρξει μέ ἀνοιχτά τά κάθε λογῆς ἐθνικὰ καί μειονοτικὰ προβλήματα.

Καί τό κυριότερο: τά ἀμύγῳς ἐθνικὰ κράτη (τό δικό του καί τῶν ἄλλων) δέν τά θέλει ὁ Μιλόσεβιτς. Ὁ Μιλόσεβιτς, πού δέν δέχεται κουδέντα γιά τό Κοσσυφοπέδιο, πού ἀντίθετα συναινεῖ στό σχέδιο Βάνς - Ὅσεν γιά τή Βοσνία, χαρίζοντας (σέ πρώτη φάση) σέ ἄλλο κράτος τοῦς Σερβοβόσνιους. Καί πού, ἀπό ὅ,τι λέγεται ἐπιδιώκει σέ ἕνα δεύτερο στάδιο νά «δώσει» τήν Κράινα στούς Κροάτες παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα τό δικό τους μερίδιο ἀπό τή Βοσνία. Εἶναι αὐτές οἱ κινήσεις τοῦ Μιλόσεβιτς πού ξεσήκωσαν ἐναντίον του τόσο τοῦς Σέρβους τῆς Βοσνίας ὅσο καί ἐκείνους τῆς Κράινα. Παρ' ὅτι ὅμως, γιά τήν ὥρα, οἱ ἐκτός Σερβίας Σέρβοι ματαίωσαν τά σχέδια τοῦ Μιλόσεβιτς, ἀξίζει, νομίζω, νά τά ἀποκρυπτογραφήσουμε, καθώς

ἀποκαλύπτουν τήν ἀπάντηση πού ὁ ἴδιος καί ὀρισμένοι ἄλλοι Σέρβοι δίνουν στό ἐρώτημα ποιά θά εἶναι ἡ μελλοντικὴ Σερβία, ἢ μᾶλλον ὁ μελλοντικός Γιουγκοσλαβισμός.

Γιατί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Μιλόσεβιτς ἐπιμένει στήν ὀνομασία Γιουγκοσλαβία, τήν ὥρα πού ἡ πραγματικὴ Γιουγκοσλαβία, ἡ ἔνωση δηλαδή τῶν Σέρβων καί τῶν Κροατῶν διαλύεται. Ἐκείνη ἡ Γιουγκοσλαβία προῆλθε ἀπό τήν ἔνωση τῶν Σ(κ)λάβων πού ἀπελευθερώθηκαν ἀπό τίς δύο αὐτοκρατορίες, τήν Αὐστροουγγρική καί τήν Ὀθωμανική. Ἀν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Μιλόσεβιτς εἶναι πρόθυμος νά δώσει τήν Κράινα στήν Κροατία, νά σεβαστεῖ δηλαδή τά ἱστορικὰ σύνορα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μέ τήν Αὐστροουγγαρία (οἱ Σέρβοι τῆς Κροατίας ἦταν σολδάτοι, μέτοικοι ἀγρότες δηλαδή πού τοῦς εἶχε δοθεῖ συνοριακὴ γῆ ἀπό τοῦς Αὐστριακούς προκειμένου νά λειτουργοῦν ὡς φρουροὶ τῶν συνόρων), ὅτι ἀπό κει καί κάτω διεκδικεῖ ὅ,τι ἀνήκε στήν «ὀθωμανική» Γιουγκοσλαβία, ἂν λάβουμε τέλος ὑπόψη τίς προσπάθειες γιά ὀμοσπονδία μέ τήν Ἑλλάδα καί τό ταξίδι του στή Σκόπια γιά νά πείσει τόν Γκλιγκόρωφ νά μπεῖ στόν ἄξονα Βελιγραδίου-Σκοπίων. Ἀθήνας, γίνεται νομίζω φανερό ὅτι τό Βελιγραδι εμφορεῖται ἀκόμα ἀπό τήν παλιὰ ὀμοσπονδιακὴ σινεΐδηση, μόνο πού ἔχει ἀντλήσει τά ἀπαραίτητα ἱστορικὰ διδάγματα: ἀπὸ ὀμοσπονδία τῶν Σλάβων σέ ὀμοσπονδία τῶν ὀρθόδοξων, ἀπελευθερωμένων Βαλκανίων. Τά στενά ροῦχα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους δέν βολεύουν τόν Μιλόσεβιτς. Καί ἡ ἰδεολογία τοῦ σλαβικοῦ ἀπελευθερωτισμοῦ καί τῆς Βαλκανικῆς Ὀμοσπονδίας ἀπὸ ἀπελευθερωτικὴ τείνει νά καταστῆ καταπιεστικὴ καί ἐπεκτατικὴ.

Αὐτὴ ἡ ἰδεολογία, αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση συνιστᾶ τό πραγματικὸ πρόβλημα τῆς Σερβίας. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι καί τό ἀντικείμενο τῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων καί διαιρέσεων ἀνάμεσα στή Σερβία καί τοῦς Σέρβους ἐκτός Σερβίας, ἀνάμεσα στόν Ντράσκοβιτς καί τόν Μιλόσεβιτς. Ὅλοι αὐτοί, ὅλοι (σχεδόν) οἱ Σέρβοι, εἶναι σύμφωνοι στόν πόλεμο σήμερα. Ἀκόμα καί ὁ φιλειρηνιστῆς, ὅπως τόν θεωροῦν Δυτικοὶ διανοοῦμενοι σέ ἔκκληση γιά τήν ἀπελευθέρωσή του, Ντράσκοβιτς. Ἐκεῖ πού διαφωνοῦν εἶναι γιά ποιό λόγο γίνεται ὁ πόλεμος. Καί ἐνῶ ὁ πραγματικὸς πόλεμος γίνεται ἐκεῖ πού ὑπάρχουν Σέρβοι, εἶναι δηλαδή πόλεμος γιά τή συγκρότηση ἐθνικοῦ κράτους, στά μυαλά ὀρισμένων ὁ πόλεμος ἀφορᾶ κάτι εὐρύτερο ἀπὸ τό σερβικό ἔθνος.

Οἱ Σέρβοι δέν ἔχουν βρεῖ ἀκόμα τόν ἱστορικὸ αὐτοπροσδιορισμὸ τους, δέν ἔχουν μπορέσει νά ἐναρμονίσουν τήν ἐθνικὴ τους συνείδηση μέ τόν περίγυρό τους καί μέ τόν σύγχρονο κόσμο. Ἐναν κόσμο πού πυροβόλησε (καί πυροβολεῖ) τόν ἄρρωστο ἀντὶ νά τόν βοηθήσει.

Ο καιρός της κατάθλιψης

της Τζούλια Κρίστεβα

— Για να χαρακτηρίσετε τη σημερινή διεθνή κατάσταση χρησιμοποιήσατε πρόσφατα την έκφραση ή «Ευρώπη νοσταλγεί το έθνος». Τι εννοείτε μ' αυτό;

Οί επισκέψεις που μου δόθηκε η ευκαιρία να κάνω ως πανεπιστημιακός και συγγραφέας σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και οι εμπειρίες ως ψυχαναλύτριας με τους ασθενείς μου με έκαναν να διαπιστώσω μίαν αναλογία παράξενη. Για διάφορους λόγους — ανεργία, πολιτικές και κοινωνικές δυσκολίες, απώλεια ιδανικών — τό φαινόμενο της κατάθλιψης, με την ψυχαναλυτική έννοια του όρου, τείνει να γενικευθεί. Μεταφράζεται δέ ως κρίση ταυτότητας. Δέν ξέρει πιά ό κόσμος τί είναι, δέν έχει επιθυμίες, προοπτικές, αναδιπλώνεται στόν εαυτό του, σπίτι του, κουλουριάζεται στό κρεβάτι του, κλαίει. Είναι δυνατόν να φτάσει κι ως την αυτοκτονία. Άλλά τό ίδιο φαινόμενο της κατάθλιψης μου φαίνεται ότι μπορεί να τό διαπιστώσει κανείς σε πολλά ευρωπαϊκά έθνη: δέν ξέρουν πιά ποιές είναι οι αξίες τους, ποιό τό μέλλον τους, και ως εκ τούτου άρνούνται κάθε συλλογικό σχέδιο, γιατί τούς φαίνεται άπειλητικό.

— Νομίζετε ότι τό «κακό» αυτό χτυπάει και τη Γαλλία;

Τό φαινόμενο για τό όποιο μιλώ είναι πολύ καθαρό στίς ανατολικές χώρες. Έξηγείται από την εθνική ταπείνωση που επέβαλε ό κομμουνισμός σε τόσους λαούς, και τώρα, μή διαθέτοντας πλέον μίαν εικόνα εθνικής περηφάνειας, προσπαθούν ν' αποκτήσουν μιά νέα, σκληρή και καθαρή. Η προσπάθεια αυτή τούς φέρνει άναγκαστικά σε σύγκρουση πρός τούς γείτονές τοις, τούς οδηγεί ακόμη και σε άδελφοκτόνους πολέμους, όπως στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας. Άλλά και σε προηγμένες χώρες συναντά κανείς αυτή την απώλεια της αυτοπεποίθησης, αυτή τη διαταραχή της ταυτότητας που χαρακτηρίζει την κατάθλιψη. Οί Γάλλοι, παρά την Άντίσταση και τόν ντεγκωλικό ένθουσιασμό, δέν είναι σίγουροι ότι κέρδισαν τόν πόλεμο. Έπιπλέον αισθάνονται ότι άπειλούνται από τούς μετανάστες, σίγουροι αυτοί για τίς θρησκευτικές τους αξίες και τίς κοινωνικές τους διεκδικήσεις: αισθάνονται να τούς άπειλει ό τεχνολογικός άνταγωνισμός άλλων προηγμένων χωρών, δέν έχουν καμιά σιγουριά ότι θα κερδίσουν. Τη χώρα διαπερνά ένα είδος εθνικής ταπείνωσης. Έξαιτίας αυτού του αίσθήματος οι Γάλλοι έξω-

θούνται σ' ένα είδος αντίδρασης που όνομάζεται «μανιακή αντίδραση», πράγμα που τό βλέπει κανείς καθαρά στην περίπτωση των ψηφοφόρων του Έθνικού Μετώπου: δέν ξέρω ποιός είμαι και γι' αυτό άρπάζομαι από μίαν υπεραξιωμένη εικόνα που μου επιτρέπει να στέκομαι όρθιος, ενώ συνάμα μου επισημαίνει έναν άποδιοπομπάιο τράγο, έναν έχθρό, έναντίον του όποίου μάχομαι.

Ο καταθλιπτικός καλύπτεται σ' ένα καβούκι, άντλει αξίες από αρχαϊκές ταυτότητες, όπως τό έδαφος, τό αίμα, ή λατρεία της γλώσσας. Προσφεύγει δηλαδή σε ό,τι είναι πιο οικογενειακό, πιο ζεστό, πιο μητρικό. Η κατάθλιψη στά έθνη, που άπορρεί από τό θρυμμάτισμα των κοινωνικών δεσμών, οδηγεί συχνά στην άπολογία της εθνικής καταγωγής, πράγμα που πλάθει μιά γλώσσα μίσους, μιά γλώσσα άπαράδεκτη, κι αυτό σε μίαν Ευρώπη με σεβάσµια ιστορία πολιτισμού.

— Άπέναντι σ' αυτές τίς διαταραχές θα πρέπει παρά ταύτα ν' άρνηθεί κανείς τό εθνικό φαινόμενο;

Θά ήταν παράλογο νομίζω κάτι τέτοιο, ακόμη κι άν είναι πολύ δύσκολο άν πάρει κανείς υπόψη την κάπως μανιαϊστική πνευματική μας παράδοση. Δηλαδή είτε είμαστε υπέρ του έθνους και κινδυνεύουμε να περιπέσουμε στίς μισαλλόδοξες έξάρσεις του εθνικισμού είτε είμαστε κοσμοπολίτες και ξεχνάμε τό έθνος. Εμείς οι διανοούμενοι της Άριστεράς είμαστε ιδιαίτερα υπεύθυνοι που δέν κατέστη δυνατόν να άνοιχθεί ένας νέος δρόμος ανάμεσα στίς δύο υπερβολές. Έπί πολύ καιρό ή πλειοψηφία από μās, όντας κομμουνιστές, διεθνιστές ή τριτοκοσμικοί, θεώρησε τό εθνικό φαινόμενο ως αρχαϊκή επιδίωση, ρεβανσιστική. Όταν άνδρες όπως ό Ντέ Γκώλ ή άλλοι εθνικοί ήγέτες θέλησαν να δώσουν σε λαούς ταπεινωμένους λίγη έλπίδα έξάροντας την ιδέα του έθνους, οι διανοούμενοι της Άριστεράς διόλου δέν κατανόησαν την άναγεννητική αξία του διαθήματος αυτού και τούς έξαπέστειλαν στούς παλαιούς δαίμονες του παραδοσιακού εθνικισμού.

— Πώς βλέπετε αυτή την ούτε μανιακή ούτε καταθλιπτική νέα ιδέα του έθνους;

Θά πρέπει κατ' αρχήν να επαναξιολογήσουμε την ιδέα του έθνους βασιζόμενοι στην ιστορία, τη γλώσσα, τόν εθνικό πολιτισμό και παράλληλα να τό ένσωματώσουμε σε άνώτερα σύνολα. Νομίζω

ότι έχουμε την τάση να ενδιαφερόμαστε αποκλειστικά για την ενσωμάτωση των διαφόρων πολιτισμών των μεταναστών, μās νοιάζει μόνο αυτό που ονομάζουμε πολιτισμική ανάμειξη. Άλλά δέν μπορεί να υπάρξει πολιτισμική ανάμειξη παρά μόνο στή βάση μιας εθνικής κουλτούρας, υγιούς και περήφανης. Η πολιτιστική ανάμειξη είναι είδος ένοφθαλμισμού που δέν μπορεί να πιάσει παρά μέσα σε ένα εθνικό σώμα, σ' ένα σώμα που δέν αισθάνεται ταπεινωμένο κι ή ταυτότητά του δέν είναι τραυματισμένη. Νομίζω, όμως, ότι ή γαλλική ταυτότητα είναι τραυματισμένη. Λέγεται συχνά στή Γαλλία και στό έξωτερικό ότι ή Γαλλία έχει μία γερασμένη, άποκοιμισμένη κουλτούρα, ότι ή οικονομία της δέν είναι ανταγωνιστική, ότι οί καλλιτέχνες της είναι πολύ «frenchies» ή αντιπαραγωγικοί κ.λπ. Για μένα, ό ρόλος των διανοουμένων, προδιαγεγραμμένων από τά μίντια, σε μία πρώτη φάση θά έπρεπε να είναι ή έπαναξίωση τής εθνικής κουλτούρας και παράλληλα προπαρασκευή για τό άνοιγμα στή γερμανική πορτογαλική, τήν ισπανική, τή γερμανική κουλτούρα, στήν κουλτούρα του Μαγκρέμπ. Είναι ώστόσο σημαντικό να ξέρουμε ότι αυτή ή όσμωση με τίς γειτονικές κουλτούρες πρέπει να γίνει μέσα σ' ένα κλίμα αυτόπεποιθήσης, να μή φανεί ως παραιτήση. Διαφορετικά θά υπάρξει άπόρριψη.

Αυτή ή έπαναξίωση τής εθνικής κουλτούρας έχει ήδη δρομολογηθεί στό πολιτιστικό έπίπεδο. Η έπιτυχία κινηματογραφικών ταινιών όπως 'Ο Συρανό ντέ Μπερζεράκ ή εκείνη του Μαρέν Μαραί, τό ενδιαφέρον για τήν Αναγέννηση, τό μπαρόκ, τόν δέκατο όγδοο αιώνα εικονίζουν μία τάση των Γάλλων διανοουμένων να άξιολογήσουν τά δείγματα τής εθνικής περηφάνειας, χωρίς ώστόσο να άναδιπλώνονται σε άξίες καθαρά έθνικιστικές.

Τό γεγονός ότι είμαι ξένης καταγωγής μου επιτρέπει να διαπιστώνω ευκολότερα τήν ποιότητα αυτής τής γαλλικής κουλτούρας και να μήν βουλιάζω στό μίσος για τόν ίδιο μας τόν έαυτό, που εκδηλώνουν για παράδειγμα όσοι διατρανώνουν ότι ή Γαλλική Έπανάσταση είναι υπεύθυνη για τό Γκουλάγκ ή τό Όλοκαύτωμα.

— Ένα έθνος περήφανο για τόν έαυτό του και συνάμα άνοιχτό στα άλλα έθνη δέν είναι μήπως καθαρή ουτοπία;

Ίσως, αλλά ουτοπία εύκαμπτη. Ύπάρχει μία σκέψη του Μοντεσκιέ που μ' άρέσει πολύ. Θά άξι-

ζε να διδάσκει και να σχολιάζεται σε όλα τά σχολεία. Ότι δηλαδή τό άτομο, ή οικογένεια, ή πατρίδα, ή Εύρώπη, ό κόσμος όλος είναι σύνολα που κανένα άπ' αυτά δέν μπορεί ν' άπορριφθεί και που τό καθένα τους πρέπει να άνοίγεται προς τό άνωτερό του. Ο Μοντεσκιέ έπίσης αφήνει να εννοηθεί ότι τό πιο μικρό σύνολο δέν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέσα στό μεγαλύτερο, υπό τόν όρο ότι αυτό τό μεγαλύτερο σύνολο θά του έπιτρέψει να υπάρξει.

Η κλιμάκωση προς τό οικουμενικό μέ κάνει να σκέφτομαι, ως ψυχαναλύτρια, αυτό που ονομάζουμε «μεταβατικό αντικείμενο». Πρόκειται για τό αντικείμενο εκείνο που ένα μικρό παιδί δημιουργεί και που του χρησιμεύει ως δεσμός, ως μετάβαση προς τή μητέρα του. Μπορεί να είναι ένα πανάκι, μία κούκλα, ένα παιχνίδι, που επενδύεται σε μία ταυτότητα και μία διαφορά: είναι ή μητέρα και δέν είναι ή μητέρα, είμαι εγώ και δέν είμαι εγώ. Έδώ συναντάμε τήν άπαρχή τής δημιουργίας και του διαχωρισμού, τής άυτονομίας. Είναι τό σημείο μηδέν τής δημιουργικής ύποκειμενικότητας. Ύπάρχουν μανάδες οί όποιες έμποδίζουν τά παιδιά τους να δημιουργούν τέτοια αντικείμενα που ώστόσο τά άπελευθερώνουν και τους δίνουν άσφάλεια. Έτσι τούς προκαλούν σοβαρές διαταραχές.

Φαντάζομαι τό έθνος ως μεταβατικό αντικείμενο, υπόβαθρο ταυτότητας διασφάλισης και ταυτόχρονα σύνδεσμο προς τούς άλλους. Μπορούμε δηλαδή να σκεφτόμαστε να οργανώνουμε και να δημιουργούμε έν σειρά δεσμούς με τούς άλλους χωρίς να καταργούμε τούς αρχαίους, δηλαδή τό έθνος.

— Τό μοντέλο που σκιαγραφείτε είναι εύθραυστο. Τό άνοιγμα του έθνους προς τήν Εύρώπη και τόν κόσμο δέν είναι κάτι τό άυτονόητο. Πώς μπορούν οί διανοούμενοι και οί πολιτικοί να προετοιμάσουν και να διευκολύνουν αυτό τό άνοιγμα;

Δέν είμαι ειδική για να τό ύποδείξω αλλά ως πολίτης έχω μερικές διαισθήσεις και μου φαίνεται ότι ή σκέψη μας πρέπει να προσανατολισθεί προς τρεις κατευθύνσεις.

Κατ' αρχήν, στή σημερινή συγκυρία, οί διανοούμενοι πρέπει να κάνουν τά πάντα, όπως είπα προηγουμένως, για να έπαναξιωθεί ή εθνική κουλτούρα. Πρόκειται για ουσιαστικό καθήκον που ώστόσο δέν εκπληρώνεται κι έτσι μένει άνοι-

χτός ό δρόμος στις οικειοποιήσεις τών πάσης φύσεως δλοκληρωτισμών και στον χωρίς κουλτούρα εθνικισμό. Οί διανοούμενοι θά έπρεπε νά είχαν αναλάβει εδώ και πολλά χρόνια αυτή τήν προσπάθεια, από τήν εποχή τής κρίσης του μαρξισμού, αλλά για τό σκοπό αυτό θά έπρεπε νά ξεπεράσουν τό παραδοσιακό δάρος του λόγου τής 'Αριστεράς.

Κατά δεύτερο λόγο, ως ψυχαναλύτρια, παραμένω ιδιαίτερα εαίσθητη στά ζητήματα τής αλήθειας και του ήεροϋ. Χωρίς νά είμαι πιστή, είμαι πολύ προσεκτική στην ιστορία τών θρησκειαών και τών θρησκευτικών διενέξεων πού, πολύ συχνά, συνοδεύουν σήμερα τίς εθνικές διαμάχες. Με έντυπωσίασε τό γεγονός ότι, αντίθετα στις παραδόσεις τους, οί μεγάλες θρησκείες, όπως τό δείχνει ακόμη μιά φορά τό παράδειγμα τής Γιουγκοσλαβίας, έν βοηθοϋν στην συνεννόηση τών εθνών αλλά, αντίθετα, πυροδοτοϋν τόν πόλεμο. Τά μέσα μαζικής ενημέρωσης θά όφειλαν, μέσα σ' αυτή τή συγκυρία, νά συμβάλουν στό νά αποκαλυφθεί και νά ανοιχτεί τό ζήτημα τής ιστορίας τών θρησκειαών.

Στήν πραγματικότητα δέν ξέρουμε από τί είναι κωμωμένος ό καθολικισμός, ό προτεσταντισμός, ό ιουδαισμός, τό 'Ισλάμ. Θυμόμαστε τάχα ότι ό χριστιανισμός θεμελιώθηκε πάνω στον κοσμοπολιτισμό, ιδίως υπό τήν επήροή του 'Αποστόλου Παύλου; Δέν παραγνωρίζω στίς θρησκείες τά αδιέξοδα του δογματισμού και τών δλοκληρωτισμών αλλά νομίζω ότι μιά αντιπαράθεση τών κεκτημένων και τών ελλείψεων τών θρησκειαών, μέσα από τήν ίδια τους τήν πρωταρχική αλήθεια, θά μās επέτρεπε ίσως νά αναλύσουμε καλύτερα τό εθνικό φαινόμενο, και νά καταλάβουμε πώς νά τό ξεπεράσουμε προωθώντας νέες αξίες. Θά βοηθούσαμε έτσι τούς ανθρώπους νά ξεφύγουν από τίς συσπάσεις ταυτότητας, και νά βροϋν άλλες μορφές συμβίωσης. 'Η κοσμική σκέψη φοδάται μήπως μολυνθεί από τή θρησκευτική αλλά ή φροϋδική έμπειρία μās προφυλάσσει απ' αυτόν τό φόβο.

Τό τελευταίο σημείο πού μου φαίνεται σημαντικό αφορά τήν άρχή τής δημοκρατίας. 'Η δημοκρατική μας παράδοση, από τήν εποχή τών 'Ελλήνων, βασίζεται στην εκχώρηση εξουσιών. 'Ο λαός εκχωρεί τήν εξουσία του σε εκλεγμένους πού διαχειρίζονται τά του άστεως. 'Η άρχή αυτή σήμερα έχει τεθεί σε άμφισβήτηση, μετά τήν καταστροφή πού προκάλεσε ό ναζισμός και ό σταλινισμός και, κάτω από μιά πιο εύγενή μορφή, εξαιτίας τής πα-

ρακμής τών σημερινών δημοκρατιών. Παρακμή με δύο καιρία συμπτώματα: τήν πρόοδο τής διαφοροάς τών πολιτικών τάξεων και τήν κατάχρηση του δικομματισμού. Στίς δημοκρατίες τίς πιο προηγμένες διαπιστώνουμε μιά εξίσωση τών δύο αντιπάλων πού διαφοροποιούνται μόνο για νά κατακτήσουν και νά άσκήσουν τήν εξουσία. Μαϋρες γάτες πού δέν τίς διακρίνουμε μέσα στη νύχτα τής συναίνεσης, χάνουν τήν ταυτότητά τους και χρεοκοποϋν μέσα από μιά έσωτερική γάγγραινα. Δέν φέρουν καμιά διακριτή ιδεολογία, ούτε καν διακριτά οικονομικά προγράμματα.

— Γι' αυτό, νομίζετε, υπάρχει ή σημερινή άδιαφορία για τήν πολιτική;

Σ' αυτό τό πλαίσιο μιλοϋν για τήν άδιαφορία τών πολιτών ως προς τά πολιτικά πράγματα, μολοντί δέν πρέπει νά δει κανείς σ' αυτό τό φαινόμενο μιά μορφή πουζαντισμού αλλά μιά βαθύτερη έκφραση τής κρίσης για τήν ιδέα τής δημοκρατίας. Μ' αυτό τό δεδομένο οί πολίτες άναζητοϋν — στην οικολογία, στίς περιφέρειες, ακόμη και στους τοπικισμούς — νέες μορφές πολιτικής ιθαγένειας πού ώστόσο προκαλοϋν τή δυσπιστία τών πολιτών. Μπορεί βέβαια νά ένέχουν κινδύνους αλλά είναι άπόπειρες νά προσεγγίσουν τήν εξουσία τής δάσης, τήν πολιτική τής άμεσης άνάληψης ύπευθυνότητας.

Άς μήν υποτιμοϋμε τήν αναζήτηση νέων μορφών δημοκρατικής συμμετοχής. Σέ τελευταία άνάλυση διεκδικεί τό σεβασμό τής μοναδικότητας. 'Αν δέν πρόκειται για αισθητική άπαίτηση μήπως τάχα σ' αυτή τή διεκδίκηση δέν συναντάμε τήν έσχατη έκφραση τών δικαιωμάτων του ανθρώπου, έννοούμενων ως δικαιωμάτων σεβασμού προς τό διαφορετικό, τό αναπαλλοτριώτο, τό έξαιρετικό; Δέν θά μπορέσει νά υπάρξει ευρωπαϊκή δημοκρατία άν δέν ληφθεί υπόψη ή πιο πολύτιμη κληρονομιά μας: οί ταυτότητες, ακόμη και οί πιο άνυπόφορες.

Δημοσιεύθηκε στον Monde des Débats, no 1,
'Οκτώβριος 1992
Μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Τόπο στους πρωταγωνιστές

του Ντομινίκ Βολτόν

Υπάρχει και ξύλινη ευρωπαϊκή γλώσσα κι ένα από τα ωραιότερα δείγματά της είναι να επαναλαμβάνεται: ο πλούτος της Ευρώπης συνίσταται στη διαφορετικότητα των ταυτοτήτων της και στον μεταξύ τους διάλογο». Ποιός δεν θα προσυπέγραφε μιά τέτοια διατύπωση; Μόνο που έχει τό απλό ελάττωμα να προϋποθέτει τό πρόβλημα λυμένο.

Αν ή Ευρώπη μιά μέρα πετύχει, θά είναι πράγματι περήφανη γι' αυτές της τίς διαφορές. Άλλά δέν βρισκόμαστε σ' αυτό τό σημείο. Ίδιως διότι δέν υπάρχει ακόμη πραγματικός δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος.

Ως δημόσιο χώρο πρέπει νά έννοήσουμε έναν συμβολικό χώρο, στό πλαίσιο του όποιου αντιπαρατίθενται και συνδιαλέγονται διαφορετικοί λόγοι, αντιφατικοί στήν πλειοψηφία τους, λόγοι που έκφέρουν οί διάφοροι κοινωνικοί, θρησκευτικοί, οικονομικοί, πολιτιστικοί και πολιτικοί πρωταγωνιστές που συνθέτουν μιά κοινωνία. Κάτι τέτοιο απαιτεί χρόνο πολύ, ένα κοινό λεξιλόγιο και κοινές αξίες, απαιτεί επίσης αμοιβαία αναγνώριση των συμφερόντων πέρα από τίς διαφορές, όπως επίσης μιά θεώρηση των πραγμάτων αρκούντως συγγενική ώστε νά είναι δυνατή ή συζήτηση, ή αντίθεση, ή διαδοίλευση.

Γιατί δέν υπάρχει δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος για τήν ώρα; Διότι δέν έχουν μέχρι σήμερα συγκεντρωθεί οί ιστορικές συνθήκες που πρυνάνευσαν στήν εμφάνισή του στό πλαίσιο των διαφόρων κρατών-έθνων από τόν 18ο αιώνα. Δέν είναι δυνατή ή αναλογία ανάμεσα σ' αυτό που συνέβη πριν από δυό αιώνες και σήμερα, σέ ένα έντελώς διαφορετικό πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο, ακόμη κι αν πολλοί θά εύχονταν νά βρούν στήν πραγματικότητα ενός δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου τήν απόδειξη για τήν έπιτυχία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης.

Τό έρώτημα είναι τό ακόλουθο: μέχρι ποιό σημείο μπορούμε νά φτιάξουμε τήν ιστορία απ' τήν ανάποδη, νά μεταφέρουμε τεχνητά τίς συνθήκες εμφάνισης και τό ρόλο του δημόσιου χώρου, για μόν τά χτεσινά στό πλαίσιο των κρατών-έθνων, για δέ τά σημερινά στό πλαίσιο της Ευρώπης; Μέχρι ποιό βαθμό μπορούμε νά οικοδομήσουμε βολонταριστικά και γρήγορα κάτι που δέν μπορεί παρά νά είναι τό αποτέλεσμα μιάς ιστορικής διαδικασίας;

Οί δημόσιοι χώροι συμβόλισαν και σινάμα επιτάχυναν μιάν όρισμένη ένσωμάτωση στήν Ευρώπη μόλις από τόν 18ο αιώνα. Και τώρα επιθυμού-

με νά ένισχύσουμε τή δύναμη και τή νομοποίηση του ευρωπαϊκού σχεδίου, δημιουργώντας τό ταχύτερο δυνατό έναν δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο. Σημαίνει πώς ξεχνάμε ότι οί δημόσιοι έθνικοί χώροι δέν αναπτύχθηκαν τυχαία αλλά απαιτήσαν χρόνο πολύ, έπήραν διαφορετικές μορφές ανάλογα μέ τίς πολιτιστικές, θρησκευτικές, πολιτικές παραδόσεις και στή διάρκεια μακρόχρονων συγκρούσεων. Έν πάση περιπτώσει δέν μπορούμε νά θεσπίσουμε μέ διάταγμα έναν δημόσιο χώρο, απλώς διαπιστώνουμε ότι υπάρχει, όταν υπάρχει. Άλλά ή ΕΟΚ είναι τό αποτέλεσμα πολυάριθμων αποφάσεων και τίς περισσότερες επέβαλαν οί κυβερνήσεις, από τό 1952, σέ κοινές γνώμες που, χωρίς νά είναι αναγκαστικά εχθρικές, δέν ήταν ώστόσο απαιτητικές προς αυτή τήν κατεύθυνση. Ακριβώς γι' αυτό και τώρα υίοθετείται ό ίδιος βολονταρισμός. Για νά περιορισθεί τό «δημοκρατικό έλλειμμα» μιλούν για δημόσιο χώρο. Άλλά ή δύναμη και ή αδυναμία της Ευρώπης, που φτιάχτηκε πολύ γρήγορα, έξαιρετικά γρήγορα, βρίσκει στό σημείο αυτό τά όριά της. Γιατί; Διότι πρόκειται νά περάσουμε από μιάν ΕΟΚ που έφτιαξαν πολιτικοί και τεχνοκράτες σέ μιάν Ευρώπη δημοκρατική μέσω της καθολικής ψηφοφορίας και της ψήφου παραπάνω από 350 εκατομμυρίων κατοίκων. Αύριο, κάποια μέρα, θά υπάρξει λοιπόν ένας δημόσιος χώρος όταν ή δημοκρατική μορφή θά έχει αναδυθεί, όταν θά υπάρξει ουσιαστική συλλογική συμμετοχή των λαών στή λειτουργία της.

Άλλά δεν βρισκόμαστε στό σημείο αυτό. Σέ τίποτε δέν χρησιμεύει νά καμωνόμαστε ότι υπάρχει κάποιος δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος μέσα στά θραύσματα ανταλλαγών που ανακατώνουν τήν πολιτική, τά πολιτιστικά ή επιστημονικά μέτρα, τή συνεργασία έφημερίδων ή τή χρηματοδότηση ταινιών. Όλ' αυτά είναι πολύ σημαντικά αλλά δέν έχουν νά κάνουν μέ τόν δημόσιο χώρο που αντιπροσωπεύει κάτι διαφορετικό από τίς οικονομικές, πολιτικές ή πολιτισμικές ανταλλαγές. Αν αρκούσαν οί ανταλλαγές για νά δημιουργηθεί δημόσιος χώρος, τότε αυτός θά υπήρχε από τήν εποχή της χανσεατικής ένωσης*.

Μά αν δέν υπάρχει δημόσιος χώρος στην Εύρωπη, τί άπομένει; Ένας οικονομικός χώρος, προοδευτικά ένας νομικός και πολιτικός χώρος, πράγμα πού άποτελεί σημαντικό επίτευγμα στη διάρκεια μιάς γενιάς. Έ βαθμιαία δημιουργία ενός πολιτικού χώρου, στον όποιο συμμετέχουν οι πολιτικοί, οι τεχνοκράτες, οι δημοσιογράφοι, προοδευτικά και οι έπικεφαλής των επιχειρήσεων και οι διανοούμενοι, είναι μιά άναμφισβήτητη πρόοδος αλλά για τήν ώρα λείπει ή συμμετοχή τών πολιτών, λείπει δηλαδή ή ουσιαστική προϋπόθεση για τήν άνάδυση του δημόσιου χώρου.

Γιά νά δημιουργηθεί πραγματικός δημόσιος χώρος

Θέλετε ένα παράδειγμα πού δείχνει καθαρά ότι δέν υπάρχει δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος; Ό τρόπος μέ τόν όποιο συζητήθηκε ή συμφωνία του Μάαστριχτ άνάμεσα στους δώδεκα. Τί είδαμε άκριβώς; "Όχι μιά συζήτηση σέ ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά μιά συζήτηση σέ έθνικό επίπεδο, σέ κάθε χώρα χωριστά, μέ άντικείμενο τήν Εύρωπη. Τό Μάαστριχτ ήταν ή εύκαιρία για μιά πολιτική συζήτηση, πού όμως έλαβε χώρα σέ έθνικό επίπεδο κι όχι σέ ευρωπαϊκό. Και δέν θά μπορούσε νά είναι διαφορετικά, άφοϋ οι πολίτες τής κάθε χώρας δέν έχουν καμιά συγκεκριμένη έμπειρία τής Εύρωπης. Έ μόνη αντίληψη πραγμάτων πού διαθέτουν είναι εκείνη πού διαμορφώνεται διά του έθνικού πλαισίου. Έτσι, είναι άπολύτως φυσικό οι πολίτες νά συζητούν τά σχετικά ζητήματα μέσα στο έθνικό τους πλαίσιο, πράγμα πού έξηγει τήν άντιφατικότητα τών επιχειρημάτων και τών άναφορών πού χρησιμοποιούνται έδω κι εκεί.

Τό νά περάσουμε σέ έναν ένιαίο δημόσιο ευρωπαϊκό χώρο θά προϋπέθετε κυρίως μιά διαφορετική διάταξη δυνάμεων και άλλους μηχανισμούς — όχι τούς υπάρχοντες πού ζητούν από τούς λαούς, εκ τών υστέρων, νά άποδεχθούν ή ν' άπορρίψουν μιά συμφωνία πού έχει ήδη συναφθεί πέρα από κάθε λαϊκή συμμετοχή, μακριά από τούς εκλογείς, άνεξάρτητα από τίς έγνοιες τους. Δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος σημαίνει ύπαρξη ενός κοινού πολιτικού χώρου, όπου μπορεί νά διεξαχθεί μιά συζήτηση, ν' άναπτυχθεί μιά πολιτική διαμάχη άμεσα συνδεδεμένη μέ τούς πολίτες όλων τών ευρωπαϊκών χωρών, συνδεδεμένη μέ τίς έμπειρίες τους, τίς παραστάσεις τους για τή ζωή και τό πλαίσιο άναφοράς τους. Έ άπουσία του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου δίνει ένα μάθημα μετριοπάθειας αλλά και δείχνει τί πραγματικά λείπει στην Εύρωπη. Δείχνει ότι στην πραγματικότητα δέν παίρνουμε ύπόψη τούς ιστορικούς, γλωσσικούς και άνθρωπολογικούς παράγοντες, ότι ύποτιμούμε αυτούς τούς καθοριστικότερους παράγοντες στο όνομα του μοντερνισμού και του πολιτικού όρθολογισμού.

Άν ή κοινή γνώμη στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες είναι έτοιμη ν' άποδεχθεί τήν οικονομική ένωση, άκόμη και τήν ιδέα του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, δηλαδή είναι έτοιμη ν' άποδεχθεί τήν πολιτική ένωση, ώστόσο δέν είναι έτοιμη νά σπεύσει προς τήν ιδέα ενός κοινού χώρου πύο κοινωνικού, πύο πολιτιστικού, ιστορικού και θρησκευτικού παρά οικονομικού και πολιτικού. Γιατί αυτό είναι τό διακυβευόμενο. Μέ τήν ιδέα του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου εκδηλώνεται τελικά ή ιστορία, ή καθημερινή ζωή, αυτό τό τίποτε τής καθημερινότητας, οι συνήθειες, οι παρα-

δόσεις και ή ταυτότητα μιάς κοινωνίας. Έ Εύρωπη, άπ' αυτή τήν άποψη, είναι πολύ μακριά από μιά τέτοια κατάσταση.

Άντίθετα μέ τό νά καμωνόμαστε ότι βρήκαμε μιά ένότητα και μιά ταυτότητα στην Εύρώπη, κινδυνεύουμε νά ύποκινήσουμε άντιδράσεις άντιευρωπαϊκές, όχι θέβαια εκ μέρους τής κοινής γνώμης πού έδω και τριάντα χρόνια «μπάρκαρε» μέσα στην ευρωπαϊκή ιστορία αν και δέν ήταν ό πρωταγωνιστής της. Έ συζήτηση για τήν ύπαρξη του δημόσιου ευρωπαϊκού χώρου, παρ' όλη τή συνθετότητα του ζητήματος, μπορεί νά γίνει ό καταλύτης σέ μιά σύγκρουση όπου άντιτίθενται από τή μιά μεριά οι «φωτισμένες έλίτ», ευνοϊκές αυτές στην Εύρώπη, και από τήν άλλη μεριά «οι παραχρημένοι άρχαίοι», οι «όπισθοδρομικοί» τών κοινών γνώμων τών επί μέρους χωρών πού ύποτίθεται δέν είναι άρκετά ώριμες για νά εγκαταλείψουν τίς έθνικές τους όχυρώσεις. Αυτό τό διαζύγιο είναι δλαβερό διότι ή δύναμη τής Εύρώπης βασίζεται στο δημοκρατικό μοντέλο. Άπαιτεί τή συνάντηση τής πύο μεγάλης δυνατής πλειοψηφίας και δέν μπορεί νά καθίσταται άφερέγγυο ένα σημαντικό τμήμα τής κοινής γνώμης θεωρώντας το «συντηρητικό» έπειδή άντιτίθεται σέ ένα όρισμένο ευρωπαϊκό μοντέλο. Έ υπάρχει ένας φιλοευρωπαϊκός κομπορισμός, άντιπαραγωγικός θά λέγαμε για τήν ευρωπαϊκή οικοδόμηση.

Άνέκαθεν τά «μπαλώνουμε» μέ μιά «μισοσυνάντηση» για τήν Εύρώπη. Γι' αυτό ή άνάγκη νά μίν άγγίζουμε όρισμένα σύμβολα πού, σέ κάθε χώρα, συνιστούν τήν πολιτισμική, πολιτική και άνθρωπολογική της ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι τό έγχείρημα τής ευρωπαϊκής οικοδόμησης γίνεται όλοένα και πύο δύσκολο, στο βαθμό πού περνάμε από τήν οικονομία στην πολιτική, ύστερα στην ιστορία, στην κοινωνιολογία και τήν άνθρωπολογία. Άντίθετα μέ όσα σκέφτονται όρισμένοι, ό,τι έγινε στη διάρκεια μισού αιώνα για τήν ευρωπαϊκή οικοδόμηση ήταν τό εύκολότερο. Δύσκολα συνειδητοποιούμε τήν τομή πού άντιπροσωπεύει τό πέραςμα από τήν τεχνοκρατική στη δημοκρατική Εύρώπη. Άπό τή στιγμή πού οι λαοί θά συμμετέχουν πραγματικά, τά πάντα θά γίνουν πολύ πύο σύνθετα σέ σχέση μέ τήν εποχή εκείνη κατά τήν όποία ένα «κομάντο» μοντερνιστών έφτιαχνε τήν Εύρώπη. Αυτό είναι τό τίμημα πού θά πληρωθεί στο δωμό τής δημοκρατίας τών μαζών. Ό δημόσιος ευρωπαϊκός χώρος είναι τό διακυβευόμενο και τό σύμβολο αυτής τής άλλαγής κλίμακας. Νά όλοκληρωθεί ή διαμόρφωση ενός πολιτικού χώρου είναι ήδη άρκετό· σέ τίποτε δέν βοηθά νά μπαίνει τό ύνι έμπρός από τά δόδια.

μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Δημοσιεύθηκε στον Monde des Débats, no 1, Οκτώβριος 1992

ΕΥΡΩΠΗ

Υπερκράτος χωρίς ευρωπαϊκό λαό

του Άγγελου Ήλεφάντη

«Ο μέγιστος κίνδυνος για την Ευρώπη είναι η κόπωση», προειδοποιούσε ο Χούσερλ, ήδη από το 1935. Δέν ξέρω αν θά πρέπει ν' αποδοθούν στην πνευματική κόπωση των Ευρωπαίων οι θαναυσότητες που ήρθαν μετά την προειδοποίηση του Χούσερλ, θαναυσότητες που κοιλοπονήθηκαν στη σάπια μήτρα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, τις συνέλαβαν και τις πραγματοποίησαν τα πιο σκουριασμένα και φανατισμένα μυαλά γνήσιων τέκνων της, αν για το λόγο αυτό ο Φράνκο σάρωσε τη δημοκρατική Ισπανία, αν η κόπωση επέτρεψε τις δίκες της Μόσχας, το Άνσλους, το Μόναχο, τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το Όλοκαύτωμα, το Γκουλάγκ, τον Ψυχρό Πόλεμο, το τείχος του Βερολίνου, τον εθνικισμό που σαρώνει τη Γιουγκοσλαβία, το ρατσισμό που σαρώνει τη Δυτική Ευρώπη. Όλοι, όμως, ξέρουμε ότι στη σημερινή έκρηκτική πραγματικότητα της Ευρώπης, και στην πενιρασμένη και τή χορτάτη Ευρώπη, και σ' εκείνη των δημοκρατικών καθεστώτων και στην άλλη των ολοκληρωτικών που κατέρρευσαν και καταρρέοντας δυνήστηκαν στον εμφύλιο, το οικονομικό χάος και την κοινωνική αποσύνθεση, όλοι βλέπουμε ότι στην Ευρώπη, τη μία και ένιαία, στο κοινό ευρωπαϊκό σπίτι που εκτείνεται απ' τα Ουράλια ως τον Άτλαντικό κι απ' τα παγωμένα φιόρντ της Νορβηγίας ως τα ζεστά αλλά μολυσμένα νερά της Μεσογείου, στεγάζεται το μίσος, ο πόλεμος, ο ρατσισμός, η νέα φτώχεια, ο θρησκευτικός φανατισμός, ο εθνικισμός, ο φιλαθλητισμός, η τηλεαποχαύνωση, ο καταναλωτισμός μαζί με την πείνα, ή μοναξιά μαζί με τον συνωστισμό του πλήθους. Η ευρωπαϊκή ένοπλη είναι η ένοπλη της άθλιότητας. Αλλά οι σημερινοί Ευρωπαίοι, — είμαστε όλοι Ευρωπαίοι από τα Ουράλια ως τον Άτλαντικό— σάν αισιόδοξοι από καιρό, σ' αυτόν τον κόσμο που, όπως έλεγε ο Νίτσε, απαλλαγμένος από το Θεό έγινε ηλίθιος, μυθολογούν χωρίς μύθους, θεολογούν χωρίς θεούς, ηθικολογούν χωρίς ηθική, ψυχολογίζουν χωρίς ψυχή, ιδεολογολογούν χωρίς ιδεολογία, πολιτικο-λογούν χωρίς πολιτική. Η Ευρώπη αναπαριστά τον έναν της μέσα από την πανάρχαιη διχοτομία του Καλού και του Κακού, απέθαντος αυτός ο δαίμονιος Μανίχ στα μυαλά μας.

* Στο δεύτερο μέρος του κειμένου αυτού ξαναδόξαλα ένα παλιότερο άρθρο μου, δημοσιευμένο στον *Πολίτη*, τεύχ. 98, Απρίλιος 1989, «Για την άκριδη μας ευρωπαϊκή κουλτούρα».

1. Edmund Husserl, *Η κρίση του Ευρωπαίου ανθρώπου και η φιλοσοφία*, [1935], εισαγ., μετάφραση Θ. Λουπασάκη, εκδ. Ερασιμος, 1991.

Από κόπωση; Ίσως: ίσως από την ευκολία που χαρίζει η αισιόδοξία. Αν με μιάν απλή αλλά δραστηκή γραμμή ξεχωρίζεις το κακό, τότε το καλό μπορεί απρόσκοπτα νά ενασμενίζεται στα πελάγη της ευτυχίας. Έτσι, λοιπόν, οι ένοικοι του οίκου ευγηρίας που λέγεται Ευρώπη κάθε που βρίσκονταν αντιμέτωποι με το κακό χώριζαν το σπίτι στα δύο: από δω οι καλοί από κει οι κακοί, κι ανάμεσα το σύνορο, το όριο. Ώσπου στον αιώνα μας, που τώρα τελειώνει, όλοι οι προηγούμενοι διαχωρισμοί συμπυκνώθηκαν σέ έναν, σ' εκείνον που διαμέλισε την Ευρώπη στα δύο, τη Δυτική και την Ανατολική, δημιουργώντας τα δύο στρατόπεδα και τη στρατοπεδική αναπαράσταση του κόσμου.

Άνατολή και Δύση: η Ευρώπη κομμένη στα δύο

Θέλω νά σταθώ σ' αυτό τον ανήκουστο διαμελισμό του ευρωπαϊκού κόσμου που συμπύκνωσε και απολυτοποίησε τους παλιότερους γλωσσικούς, θρησκευτικούς, πολιτισμικούς, εθνικούς, κρατικούς και ταξικούς διαχωρισμούς. Η λογική των στρατοπέδων ή των δύο μπλόκ, με τις απαξιωτικές ονομασίες που το καθένα αποδίδει στο άλλο ανάλογα με τη θέση του παρατηρητή, προσδιόρισε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ιστορία του είκοστου αιώνα. Η Ανατολή, το σοσιαλιστικό στρατόπεδο, κοιτάζοντας προς τη Δύση έβλεπε ιμπεριαλισμό, φασισμό, μαφίες, παρακμή, εκμετάλλευση, έβλεπε τη βασιλεία της ιεράς συμπαχίας του χρήματος, του πολέμου και της Εκκλησίας. Στόν έναν της αναγνώριζε τη χειραφέτηση του ανθρώπου, τον σοσιαλισμό, την πραγματική ελευθερία, την άνθηση του πολιτισμού, στη δική της επικράτεια χαρούμενο το προλεταριάτο κι ολόκληρος ο λαός οικοδομούσαν τη νέα ζωή ένσαρκώντας τον Λόγο της ιστορίας και της προόδου. Κι η Δύση πάλι, κοιτάζοντας κατά την Ανατολή, έβλεπε ολοκληρωτισμό, δία, τρομοκρατία, Γκουλάγκ, δικτατορία, σοβιετικό ιμπεριαλισμό κι έπικτατισμό, άσιατικό μηδενισμό, τή σιωπή του τάφου. Δύση ήταν τό άρνητικό της Ανατολής και αντίστροφα. Ανάμεσά τους τό τείχος του Βερολίνου συμβόλιζε αλλά και όροθετούσε τό όρια δικαιοδοσίας του κάθε στρατοπέδου, τό σύνορο ανάμεσα στο Καλό και τό Κακό, χωρίς αποχωρήσεις, χωρίς όσμήσεις, χωρίς άλλη έπικοινωνία και προσμείξεις εκτός από εκείνες που επέβαλλαν οι οικονομικές συναλλαγές και επέτρεπαν οι καλλιτεχνικοαθλητικές συναντήσεις. Στη βαθύτερη ουσία τους οι δύο κόσμοι ήταν

δύο σφαιρές κι ανάμεσά τους ένα μόνο σημείο επαφής: τό σημείο σύγκρουσης.

Οι σημερινοί νικητές, οι δυτικές δημοκρατίες, τήν ευθύνη αυτού του διαχωρισμού του ευρωπαϊκού κόσμου στά δύο μορφούν μέ άνεση νά τή ρίχνουν στόν αντίπαλό τους πού συντρίφτηκε, πολύ περισσότερο πού από τήν αντίπερα όχθη, τής Ανατολής, κανείς δέν διεκδικεί κάτι από τήν ιστορία του δικού του στρατοπέδου. Οι έρμηνείες και οι άποτιμήσεις είναι μονοσήμαντες. Οι ένοικοι του ανατολικού στρατοπέδου τώρα πλέον «ξέρουν» κι αυτοί ότι ζούσαν έγκλειστοι σέ φυλακή, εκτός Ευρώπης, κι ότι πέρα από τό τείχος εκτεινόταν τό απαγορευμένο γι' αυτούς βασίλειο τής ευημερίας και τής έλευθερίας. Σ' αυτό τό έρμηνευτικό σχήμα κοινής άποδοχής καταργήθηκε ή πραγματική ιστορία όλόκληρου του αίώνα. Μεγάλα γεγονότα, όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, άφοι έχει άποσιωπηθεί ή έσωτερική τους συνάφεια προς τό συνολικό ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, περιφέρονται μέσα σέ μιά άνεργό μνήμη χωρίς νά έννοηματούουν τήν ιστορική πραγματικότητα, τά πραγματικά δηλαδή διακυβεύματα των συγκρούσεων, των άποτελεσμάτων τους και των κρυσταλλώσεων τους. Ήθικολογούμε. Παράδειγμα:

Σέ μιά τηλεοπτική συζήτηση μέ θέμα τόν πόλεμο στή Βοσνία, όταν ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης τόνισε ότι στή Γιουγκοσλαβία ή λύση του 1945 μέ τή δημοκρατία των Όμόσπονδων Δημοκρατιών, χωρίς νά είναι ιδανική — δέν υπάρχουν ιδανικές λύσεις, παρατήρησε —, έφερε ώστόσο μιά ισορροπία και τήν ειρηνική συμβίωση των έθνοτήτων, ο έκ των συνομιλητών του επίσκοπος Μαυροδουνίου Ράντοβιτς του άπάντησε: «Ναι, ήταν ή ειρήνη τής έν τάφω σιωπής». Τάφος λοιπόν από τή μιά, ή ζωή από τήν άλλη.

Όσοτό ή Ευρώπη δέν κόπηκε στά δύο επειδή ο Κροϋτσεφ έχτισε έν μιά νυκτί τό τείχος του Βερολίνου ούτε επειδή οι Άμερικανοί κήρυξαν τόν Ψυχρό Πόλεμο. Τι είναι Ευρώπη, τί μπαίνει μέσα σ' αυτήν και τί μένει άπ' έξω, είναι ένα παλιό στοιχείο πού παίζεται και ξαναπαίζεται συνεχώς. Ή Ευρώπη ήταν ή Δύση πού όσο κι άν τά έθνη της έρχονταν σέ ρήξη μεταξύ τους είχαν ώστόσο μιά ιδιόζουσα έσωτερική συγγένεια, πνευματική και πολιτική, πού εξέφαινε, άν και χαλαρά, μιάν ύπερθετικήτητα, έναν κόσμο έντελώς διακριτό από άλλους κόσμους, του Ίσλάμ γιά παράδειγμα ή του Ινδικού πολιτισμού. Ένωμένη δέν ήταν ποτέ ή Ευρώπη από τότε πού ή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρίστηκε στά δύο. Πολλές και ποικίλες οι διαχωριστικές γραμμές όργανωσαν βαθιά τό έδαφος της, έχτιζαν τείχη άνάμεσα στους λαούς και τους πολιτισμούς της. Έτσι πού ή πραγματική της ιστορία νά είναι ή ιστορία των μεταλλασόμενων συνόρων της, και κυρίως εκείνου του σύνορου πού χώριζε τήν Ανατολή από τή Δύση. Δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε τή χιλιόχρονη αντίθεση Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, του Βυζαντίου προς τή Δύση και ειδικά προς τήν παλοσύνη, τής Δύσης και τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, τής όρθοδοξίας και του καθολικισμού. Δέν έχουμε παρά νά αναλογισθούμε τήν προαιώνια σύγκρουση Γερμανών και Σλάβων, τή γερμανική τσάτα και τό τευτονικό ξίφος νά προχωρούν προς τίς μεγάλες πεδιάδες τής Ανατολής και νά διαβαίνουν τά μεγάλα της ποτάμια, ν' αναλογισθούμε τά σλαβικά κοπάδια νά διεισδύουν στά μέρη τής Δύσης. Άνάμεσά τους ο πόλεμος έχτιζε και γκρέμιζε συνεχώς τείχη, χάραζε σύνορα, πού όλοένα μετατοπιζόνταν πότε δυτικά και πότε ανατολικά. Προς τά δυτικά ήταν Ευρώπη. Στο άλλο τμήμα, είτε έκχριστιανιζόταν είτε έξευρωπαϊζόταν, παρέμενε πάντα ένα δάθος πού όσο κι άν άλλαξε φορεσιές άνήκε στήν Ανατολή, όσο κι άν υιοθετούσε τά φερσίματα των Δυτικών αυτοί τό θεωρούσαν πάντα Ανατολή. Οι θατιές διαχωριστικές γραμμές άνάμεσα σέ Ανατολή και Δύση έχουν πολλών αιώνων ιστορία, Ανατολή και Δύση δέν είχαν πάντα τό ίδιο νόημα: άλλη ήταν ή Ανατολή του Βυζαντίου, άλλη τής Αγίας Ρωσίας, άλλη ή Δύση του Ναπολέοντα, άλλη τής νατοϊκής συμμαχίας.

Άλλά και τόσο μακριά νά μήν πάμε, είναι πολύ κοντά μας χρονικά ένα καινούργιο τείχος πού έκοψε στά δύο τήν Ευρώπη όταν, μετά τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση, οι στρατοί των δυτικών δημοκρατιών — άνάμεσά τους και ο έλληνικός μέ τόν Πλαστήρα και τόν Κονδύλη στήν έκστρατεία τής Ουκρανίας — εισέβαλαν στή Ρωσία συνελπίκοι των Λευκορώσων και τής άντεπανάστασης. Στήν πραγματικότητα εκείνη ή εισβολή δέν

ήταν μόνο επίθεση του καπιταλισμού έναντι του σοσιαλισμού πού πήγαινε νά κάνει τά πρώτα βήματά του στή Ρωσία. Όρθωνε ταυτόχρονα ένα σύνορο, όρίζοντας και πάλι έντεθεν τήν Ευρώπη εκείθεν τήν Ανατολή και άποδίδοντας στόν σοσιαλισμό ανατολίτικα, ασιατικά, γνωρίσματα. Είναι χαρακτηριστικό: βαθύτερη ούσια του μπολσεβικισμού θεωρήθηκε ο άσιατικός μηδενισμός και τούτη ή ιδιότητά του δέν χρησίμευε μόνο στήν άγοραία προπαγάνδα άλλ' άπηχούσε βαθύτερες πεποιθήσεις των Δυτικών. Γιά τους κριτικούς του σοβιετικού κομμουνισμού όπως ο Καίσερ, ο κομισάριος και ο γιόγκι ήταν οι άκραιοι συμβολισμοί ενός φιλοσοφικού, πολιτικού μηδενισμού και όλόκληρωτικής ύποταγής τής κοινωνίας στό κράτος, κύρια γνωρίσματα και τά δύο του όλόκληρωτικού καθεστώτος. Στήν ίδια σειρά ιδεών ο Βιτφόγκεν θά παρομοιάσει τόν σοβιετικό τρόπο παραγωγής μέ τόν άσιατικό τρόπο παραγωγής των ανατολικών δεσποτειών και των «ύδραυλικών κοινωνιών» τής Αιγύπτου και τής Μεσοποταμίας. Μέ δύο λόγια: γιά τή Δύση τό σοβιετικό στρατόπεδο δέν ήταν μόνο τό στρατόπεδο του κοινωνικού και πολιτικού αντίπαλου, ήταν μή-Ευρώπη, ένας άλλος, μή ευρωπαϊκός πολιτισμός, ήταν Ανατολή πού κατείχε στρατιωτικά και μέρος τής Ευρώπης, (Πολωνία, Κ. Ευρώπη, βαλτικές χώρες). Ο Μίλαν Κούντερα περιγράφει μέ κατηγορηματικότητα και καθαρότητα αυτή τή διαφορά Ανατολής και Δύσης πού τή θεωρεί καθοριστικότερη από τή διαφορά του κοινωνικού συστήματος:

«Ή Πράγα, αυτό τό δραματικό και όδυνηρό γιά τή μοίρα τής Δύσης κέντρο, άπομακρύνεται άργά μέσα στις όμίχλες τής Ανατολικής Ευρώπης όπου ποτέ δέν άνήκε. Αυτή ή πρώτη ανατολικά του Ρήνου πανεπιστημιακή πόλη, σκηνή τόν 15ο αιώνα τής πρώτης μεγάλης ευρωπαϊκής επανάστασης, λίκνο τής μεταρρύθμισης, πόλη πού προκάλεσε τό ξέσπασμα του τριακονταετούς πολέμου, πρωτεύουσα του μαρξισμού και των ύπερβολών, μάταια πάσχισε τό 1968 νά "δυτικοποιήσει" τό σοσιαλισμό πού έρχόταν από τά μέρη του κρύου».

Ήταν ή Πράγα αναπόσπαστο κομμάτι τής Δύσης, σκλαβωμένη στήν Ανατολή, αυτή ή κατ' έξοχήν πόλη του δυτικού πολιτισμού, ή πόλη του Κέλσερ, του πρόδρομου του στρουκτουραλισμού Μουκαρόφσκυ, του Κάφκα, του Γιάγκεν και του καλού στρατιώτη Σδέικ, του Γιάκομπσον, του σύγχρονου μουσικού μοντερνισμού του Γιάνασεκ. Ή εισβολή των Σοβιετικών τό 1968 στήν Τσεχοσλοβακία, συνεχίζει ο Κούντερα, είναι

«ή όριστική προσάρτηση μιάς δυτικής χώρας άπό τόν πολιτισμό του ρώσικου όλόκληρωτισμού. Και λέω καθ'όρα πόλιτισμό κι όχι πολιτικό σύστημα ή κράτος. Ο Κάφκα δέν προκαλεί αυτή τή λύσσα στή Μόσχα επειδή είναι άντικομμουνιστής ή επειδή αντίτίθεται στα στρατιωτικά συμφέροντα του Κρεμλίνου αλλά γιατί ένσαρκώνει έναν άλλο πολιτισμό, ξένο και μή άφομοιώσιμο στόν πολιτισμό του άποικιοκράτη πού άναπτύσσεται σέ όλον τόν κόσμο πολιτικά ένω όπισθοδρομεί πολιτιστικά στό βυζαντινό του παρελθόν»².

Άλλά και μαρξιστές, κριτικοί του σοβιετικού καθεστώτος δέν δίσασαν νά τό χαρακτηρίσουν Ανατολή. Πρώτος ο Γκράμσι δάσιζε τή διαφορά στρατηγικής πού θά ταίριαζε στή Δύση (πόλεμος θέσεων) σ' αντίθεση μέ τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση (πόλεμος κινήσεων) γιατί «στήν Ανατολή τό κράτος είναι τό πάν» έλεγε. Ο Μαρκούζε στή δεκαετία του '50 στό έργο του *Ο σοβιετικός μαρξισμός* άποδίδει στόν σταλινικό μαρξισμό ανατολίτικα χαρακτηριστικό ένά ο Πέρρυ Άντερσον (*Ο δυτικός μαρξισμός*), πύ κατηγορηματικός αυτός, έντάσσει όλες τίς τάσεις τής μαρξιστικής σκέψης, μηδέ του Τρότσκυ και του Λένιν έξαιρουμένων, στήν πνευματική παράδοση τής Δύσης.

2. Μίλαν Κούντερα, «Πράγα, ένα ποίημα πού χάνεται», *Πολίτης*, τεύχ. 39, Δεκ. 1980.

Από την άλλη πλευρά, «ο κομμουνισμός του πολέμου» με τον όποιο απάντησε η Ρωσική Έπανάσταση στην ιμπεριαλιστική εισβολή των δυτικών δημοκρατιών και η συνακόλουθη «θεωρία» των δύο στρατοπέδων με την άκραία της έκδοχή για την «πατρίδα του σοσιαλισμού» περιέγραφαν και διαχώριζαν συνάμα έναν κόσμο διακριτό από τον υπόλοιπο. Πόσο τούτος ο αυτοεγκλεισμός ήταν μοιραία συνέπεια της περικλίσεως και της συνεχούς υπονόμευσης της ΕΣΣΔ από τον δυτικό κόσμο και πόσο ήταν αδυναμία του σοβιετικού κομμουνισμού να υπερβεί αυτή την απομόνωση ή, ακόμη, πόσο η απομόνωση και ο αυτοεγκλεισμός άπρεθαν από το χαρακτήρα αυτού του ίδιου του καθεστώτος δεν έχει σημασία αυτή τη στιγμή. Άς κρατήσουμε την κεφαλαιώδη για την ευρωπαϊκή ιστορία του είκοστου αιώνα διαπίστωση ότι το «σιδηρούν παραπέτασμα» χώριζε την Ευρώπη στα δύο. Άν από κοινωνική και πολιτική άποψη θεωρήθηκε ότι από τη μία πλευρά βασιλευσε ο κομμουνισμός και από την άλλη ο καπιταλισμός, στίς γενικότερες συνδηλώσεις του τό παραπέτασμα ξεχώριζε τον κόσμο της Ανατολής από εκείνον της Δύσης. Όριζε τον έντός και εκτός Ευρώπης κόσμο. Έτσι ποτέ η Μόσχα δεν δρέθηκε τόσο μακριά απ' τό Παρίσι, ποτέ η Βουδαπέστη δεν μάκρυνε τόσο πολύ από τη Βιέννη, ακόμη και σέ μία εποχή πού κανείς δεν πίστευε πιά στά σοβαρά ότι στά μέρη του Υπαρκτού υπηρετούσαν την επανάσταση ή οικοδομούσαν την κομμουνιστική κοινωνία.

Οι άνθρωποι, όμως, δεν τά πάνε καλά μέ τούς εγκλεισμούς, ούτε καν μέ τά σύνορα. Τίποτε δεν είναι πιά παράλογο από μία δύναμη πρως ή από ένα άφορο χέρι πού σ' έμποδιζει νά διαβείς μιάν εικονική διαχωριστική γραμμή, πού όρίζει ότι από έδω είναι τό δικό σου έδαφος κι από κεί τό έχθρικό. Όταν μάλιστα αυτή ή διαχωριστική γραμμή γίνεται τείχος άπροσπέλαστο, συρματόπλεγμα, τότε οι άνθρωποι βλέπουν από την άλλη πλευρά μόνο τούς κήπους της Έδέμ: ο Νουρέγιεφ δεν μπορεί πιά νά χορέψει στή Μόσχα μπαλέτο, αυτόν τον κατ' έξοχην πανευρωπαϊκό χορό, χωρίς έντοπιότητες κι έθνικά γνωρίσματα και πού Ρώσοι του έδωσαν τό φέγγος πού έχει πρέπει νά ζγει στήν Ευρώπη νά χορέψει γιατί ή πολιτιστική πατρίδα του Μπολσόε είναι τό Λονδίνο και τό Παρίσι. Η Μόσχα ήταν Ά ανατολή, της ταίριαζαν τά Μπερίσκα.

Παρά ταύτα κανείς, και από Ανατολή και Δύση, δεν αποποιήθηκε ποτέ την ιδιότητα του Ευρωπαίου. Και τά δύο μέρη διατεινόταν ότι αντιπροσώπευαν και ένσάρκωναν την ευρωπαϊκή ιδέα, είτε αυτή ή ιδέα ήταν τό πνεύμα του χριστιανισμού άν και ο καθένας είχε τον δικό του Χριστό νά πιστέψει, είτε τη θεωρούσαν ως τό πνεύμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού άν και ο καθένας είχε τό δικό του πολιτισμό, είτε ευρωπαϊκή ιδέα ήταν, όπως στίς μέρες μας, ένα κοινωνικό και πολιτικό σύστημα άν κι ο ένας όμνυε στό σοσιαλισμό κι ο άλλος στήν κοινοβουλευτική δημοκρατία και τόν καπιταλισμό, είτε ευρωπαϊκή ιδέα ήταν ή έξόντωση μιās άλλης έξίσου ευρωπαϊκής ιδέας όπως την εποχή της συγκρούσεως φασισμού και αντιφασισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο οι δυτικές δημοκρατίες όσο και τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο, ενώ ή συνεισφορά και των δύο σέ αίμα, σέ άγώνες και σέ ύλικά μέσα ήταν έξίσου σημαντική στή διάρκεια του αντιφασιστικού άγώνα, ενώ είναι άδύνατο νά έννοήσει κανείς τή νίκη κατά του ναζισμού και του Γ Ράιχ χωρίς την αποφασιστική συνδρομή τόσο του Κόκκινου Στρατού όσο και του Άγγλοαμερικανικού, των υπόγειων και των φανερών δυνάμεων της Αντίστασης, των κομμουνιστών και των άστών, ωστόσο για τούς Ανατολικούς ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν πόλεμος των Ρώσων, άντε και όλων των κομμουνιστών της Ευρώπης: στή δική τους αντίληψη της ιστορίας, όταν ξεχάστηκαν τά άγκαλιάσματα Ρώσων και Άμερικανών στρατιωτών πάνω στή γέφυρα του Έλβα, ή νίκη κατά του Ράιχ ήταν ρωσική νίκη ενώ κατ' αυτούς οι Δυτικοί είχαν πολεμήσει σέ δευτερεύοντα μέτωπα, κι άπλως παρείχαν ύλικά μέσα. Αυτοί έχυναν τό αίμα. Αντίστοιχη ήταν κι ή οικειοποίηση της νίκης από την άλλη μεριά: στήν αντίληψη των Δυτικών ή μάχη του Λονδίνου, τό Έλ Άλαμίν και ή απόβαση της Νορμανδίας έπεσκίασαν τίς εκατόμβες του Στάλινγκραντ. Ζήτημα προπαγάνδας και πολιτικής πολεμικής, μοιραίας στον άνταγωνισμό των δύο κόσμων; Όχι άκριδώς. Η μονοπώληση αυτή έξυπηρετούσε τίς βαθιές διαχωριστικές γραμμές, ήθελε νά καταστρέψει ό, τι κοινό άντάμνε τα δύο άκρα της Ευρώπης, ό, τι θύμιζε συγγένεια κι

άλληλεγγύη, ό, τι άπειλούσε τή «δικιά μας» Ευρώπη και θύμιζε πώς υπάρχει μιá άλλη διαφορετική μέν, αλλά έξίσου Ευρώπη μέ τή δικιά μας. Άλλωστε αυτή ή οικειοποίηση δεν περιοριζόταν μόνο στά τρόπαια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και στό γέρας, τό ήθικό και τό πολιτικό, της νίκης, αλλά έκτεινόταν σέ όλους τούς τομείς. Οι μεγάλοι Ρώσοι μυθιστοριογράφοι μπορεί νά ήταν απ' την Ανατολή, ωστόσο ως οικουμενικοί συγγραφείς άποτελούσαν στοιχείο της δυτικής κουλτούρας, έξέ όρισμού αυτή οικουμενική. Ρώσος ο Άιξενστάιν ή στά κοντινότερά μας χρόνια ο Ταρκόφσκυ, ύπρητής όμως μιās κατ' έξοχην δυτικής τέχνης, του κινηματογράφου. Και ποιά σχέση έχει ο Τσέχωφ ή ο Μέγιερχολντ, ο Έρενι πουργκ ή ο Μαγιακόφσκυ μέ τον ρωσικό μυστικισμό; Τά μεγάλα έπιτεύγματα των Σοβιετικών έπιστημόνων στήν άστροφυσική, τά μαθηματικά ή την ιατρική μήπως κι αυτά δεν έγγράφονται στίς πνευματικές παραγωγές του δυτικού πνεύματος και του δυτικού ρασιοναλισμού; Άν ή πολωνική κουλτούρα, κυρίως λόγω καθολικισμού, έγγράφεται στήν ευρωπαϊκή παράδοση, πόσο οι Δυτικοί έπαιρναν στά σοβαρά ότι τό Βελιγράδι ή ή Σόφια ήταν κι αυτά Ευρώπη; Αντίστροφα, στήν Ανατολή όποιος δημιουργός ή δημιουργημα δυτικής προέλευσης ταίριαζε στίς ιδεολογικές προδιαγραφές, τά πολιτισμικά μοντέλα και στή βαθύτερη λογικότητα του συστήματος —γιατί έμοιαζε νά εναρμονίζεται μέ τό μοντέλο του σοβιετικού άνθρωπισμού ή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού— θεωρούνταν αναπόσπαστο στοιχείο του σοσιαλιστικού κόσμου. άποσπασμένο όμως από τον κόσμο πού τό είχε γεννήσει, είτε ήταν ο Μπαλζάκ είτε ο Σαίξπηρ, ο Άινστάιν ή ο Μάρξ.

Μέ δυό λόγια. Η Ανατολή μέ βάση μία έπιλεκτική άνάγκωση υίοθετούσε στοιχεία του δυτικού πολιτισμού, τό ίδιο και ή Δύση από την Ανατολή, άνάλογα μέ τίς άντοχές της, και υπό τον άπαράδατο όρο ότι δεν θά άνατρεπόταν τό σύνορο του διαχωρισμού. Τό σύνολο και στή μιá και στήν άλλη περίπτωση άπορριπτόταν στό έρεθος τό ανατολικό μνδενισμό ή της «άστικής παρακμής» αντίστοιχα. Τείχη ήταν κι αυτά, βαθιές διαχωριστικές γραμμές στό όνομα της ένσάρκωσης της αυθεντικής ευρωπαϊκής ιδέας. Πράγμα παράδοξο, ή οικουμενικότητα του καθένος στρατοπέδου ήταν άπολύτως ευρωπαϊκο-κεντρική, κολοδωμένη όμως και άκρωτηριασμένη. Άν ή Δύση θά έπιδείξει περισσότερες άφομοιωτικές δυνατότητες και άντοχές από την Ανατολή, αυτό δεν σήμαινε ότι οι άνοχές της ήταν τόσες και τέτοιες πού νά θεωρεί ως Ευρώπη και τό σύνολο των στοιχείων πού όριζαν την Ανατολή και την ανατολική παράδοση. Αυτές άλλωστε οι άντοχές της, πού έμφανίζονταν και θεματοποιούνταν ως ευρωπαϊκός πλουραλισμός, της έδωσαν τή δυνατότητα νά δείξει ένα πρόσωπο τόσο θελκτικό και μιá τόσο πολυδύναμη όντότητα ώστε την εποχή πού οι συγκρίσεις ήταν έφικτές για τόν κάθε κάτοικο του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, χωρίς τίς διαμεσολαβήσεις του συστήματος, κατέρρευσαν παντελώς μέσα του και τά τελευταία έρείσματα άποδοχής του δικού του κόσμου. Η τηλεόραση πέτυχε αυτόν τον άθλο: άλωσε τόν φανταστικό κόσμο των ανθρώπων της Ανατολικής Ευρώπης, έξουθενώνοντας τίς άντοχές της πολύ περισσότερο από τή στρατιωτική δύναμη του ΝΑΤΟ, τον «πόλεμο των άστρων» ή την οικονομική δύναμη της Δύσης. Πρίν από τή «βελουδένια επανάσταση», τά τείχη τά είχε γκρεμίσει ή τηλεόραση δείχνοντας τόν παραμυθένιο κόσμο της Δύσης μέ τά μεγάλα διαμερίσματα, τούς μεγάλους δρόμους, τά μεγάλα αυτοκίνητα, τά υπέροχα φορέματα, τά πλούσια έπιπλα, τά γεμάτα πολυκαταστήματα και μιá περιέργη εικόνα πού έδειχνε τον κόσμο νά διαλέγει τούς έκλεκτούς του άνάμεσα σέ πολλά κόμματα, άνάμεσα σέ πολλές έφημερίδες.

Παρά ταύτα τά τείχη παρέμειναν γιατί μόλις γκρεμίστηκαν τά παλιά άρχισαν νά όρθώνονται καινούργια. Θά δούμε.

Προλετάριοι όλων των χωρών (έσεις πού δεν έχετε πατρίδα) ένωθείτε!

Προλετάριοι όλων των χωρών ένωθείτε!, έγραφαν στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο ο Μάρξ κι ο Ένγκελς στά μέσα του περασμένου αιώνα. Η φράση αυτή θά γίνει τό κεντρικό σύνθημα της Α', της Β' και της Γ' Διεθνούς καθώς και όλων των κομμουνιστικών, σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

Συμπύκνωνε μόνο του τό σύνθημα αυτό τή στρατηγική του εργατικού κινήματος και συνάμα προσήμινε τούς Ευρωπαίους προλετάριους, τούς μόνους ύπαρκτους τήν εποχή εκείνη, ως τούς νέους ιστορικούς πρωταγωνιστές. Ένω τήν Ευρώπη και τούς λαούς χωρίζαν φράγματα άπρωσπέλαστα, ένω οί παλαιοί έθνικισμοί και ή ανάδυση νέων έθνικισμών άράδιαζαν όλο και περισσότερα σύνορα πάνω στό έδαφος τής Ευρώπης, τό πο πού ή Ευρώπη νά σημαίνει τόν τόπο μιάς άγριας διαμάχης για τήν έπικράτηση του ένός περιούσιου λαού εις δάρος του άλλου, ένας νέος λαός διεθνικός, οί προλετάριοι, όραματιζόταν μιάν ύπερεθνική ένότητα, *ευρωπαϊκή αυτή κατ' άρχήν*, πού θά άχρηστευε και θά καταργούσε τά σύνορα, τούς διαμελισμούς, τούς ανταγωνισμούς και τίς διακρίσεις.

Τό σύνθημα, όμως, αυτό πρέπει νά τό δούμε μαζί μέ μιά διαπίστωση, πάλι από τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο, ότι «οί προλετάριοι δέν έχουν πατρίδα». Έτσι, από τή διαπίστωση ότι οί προλετάριοι δέν έχουν πατρίδα, διότι τούς τήν στερούσαν οί άστοί, προέκυπτε ή άνάγκη ν' άποκτήσουν κι αυτοί τή δική τους πατρίδα πού θά υπερέβαινε τίς ύπάρχουσες και θά ξανοιγόταν σέ μιά νέα άνευ όρίων, εκείνη τής ισότητας, τής έλευθερίας και τής άδελφότητας. Άπό τήν άρχή τής άδελφότητας και τής οργανωμένης συντροφικότητας έμελλε νά σφρηλατηθεί ή αγωνιστική άλληλεγγύη του «προλεταριακού διεθνισμού», τής διεθνιστικής ήθικής και πολιτικής του εργατικού κινήματος πριν άποδελί τό δόγμα χειραγώγησης του από τό ύπουργείο Έξωτερικών τής Σοβιετικής Ένωσης. Η άρχή τής άδελφότητας (τής fraternité τής Γαλλικής Έπανάστασης πού υιοθέτησαν οί σοσιαλιστές), έδραωμένη πάνω στό συνεργατικό ήθος των εργατικών και έργοστασιακών παραδόσεων, θέσπιζε τήν κοινωνική άλληλεγγύη ως στόχο και άντικείμενο τής εργατικής πολιτικής πρακτικής πέραν των όρίων τής συντεχνιακής ή έθνικης ομάδας και ύπ' αυτή τήν έννοια προεικόνιζε έναν νέο δημόσιο χώρο, ένα πεδίο άσκησης τής πολιτικής, πέραν των όρίων τής συντεχνίας, του επαγγέλματος ή άκόμη και των ευρύτερων όρίων τής έθνικης ομάδας· συνταίριζε τό ύπαρκτό τής συγκεκριμένης και τρέχουσας πρακτικής μέ τό όραματικό του ενολικού σοσιαλιστικού προτάγματος, αυτή δέ ή διασταλτική στοχοθεσία διεύρυνε συνάμα τό πεδίο τής πολιτικής ως τά άκραία όρια ύπαρξης τής εργατικής συνθήκης, διέστειλε τήν ίδια τήν έννοια του δημόσιου χώρου ως τόπου άσκησης τής πολιτικής από τούς προλετάριους και για τούς προλετάριους, πέραν των όρίων του έθνους και του κράτους. Έτσι ή στρατηγική τής συναδέλφωσης των προλεταρίων για νά φτιάξουν τή δική τους πατρίδα πού θά συμπεριελάμβανε όλες τίς άλλες πατρίδες άποτελεί τήν πρώτη συνειδητή προσπάθεια υπέρβασης του έθνικου κατακερματισμού και των έθνικιστικών διενέξεων. Μιά νέα ιδεολογία, αισιόδοξη και προοδευτική, έρχεται στόν κόσμο πού θά καλέσει και θά έγκαλέσει τούς προλετάριους όλου του κόσμου νά ένωθούν και ίσχυροί χάρη στην ένότητά τους νά κατισχύσουν των αντιπάλων τους. Έδώ πρέπει νά τονισθεί ότι δέν έχουμε νά κάνουμε άπλως μέ τήν προδοχή και τήν υιοθέτηση ένός επιχειρησιακού πολιτικού συνθήματος αλλά μέ τή στενή σύνδεση και διαπλοκή πολιτικών άρχων, πολιτισμικών αξιών και οργανωτικών κανόνων. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά γενική θεωρία θέαση του κόσμου, σέ μιά νέου τύπου άγωγή πού κατατείνει στή διαμόρφωση μιάς νέας συνείδησης και μιάς νέας ταυτότητας.

Άν ό αντικαπιταλισμός παρέχει τήν κοινωνική άφετηρία αυτής τής συνείδησης, ή ύπερεθνικότητα γίνεται ό πολιτισμικός όρίζοντας τής και ή προταγματική χωροθέτησή τής. Η άλληλεγγύη των προλεταρίων και ή ένταξή τους στή νέα ύπερεθνική κοινότητα συμφερόντων, άγώνων, προσδοκιών και αξιών ζωοδοτεί ταυτόχρονα μιάν άνοιχτή, άν και ρευστή, διαδικασία άφομοίωσης τους σέ ένα νέα «έθνος», έθνος άνέκδοτου τύπου, του «έθνους» των προλεταρίων. Αυτοί πού δέν είχαν πατρίδα γιατί τούς τήν στερούσαν οί άστοί ήταν καταδικασμένοι νά τήν αναζητήσουν σέ έναν νέο κόσμο νά τήν φτιάξουν (faber είναι ό εργάτης), έτσι πού θά απέδιδε τή χαμένη πατρίδα σέ όλο τόν κόσμο. Δέν έπρόκειτο πλέον για συνέυρεση όμοίων, όμόγλωσσων και όμόθησκων, για παρέυρεση όμοεθνών, άμφικτυονία λαών, έθνών και κρατών αλλά για μιά οργανωτρία άρχη των κοινωνιών πού βασιζόταν πάνω σέ άτελεύτητα ιδεώδη, δημιουργός ή ίδια άτελεύτων ιδεωδών, διότι οί άρχές τής έλευθερίας, τής ισότητας και τής άδελφότητας πού συνιστούν τόν πυρήνα

της είναι άτελεύτητες, άπειρες, έσαι άνοιχτές, σκοπεύουν επέκεινα των όρίων, αίματοδοτούνται άκριβώς από τήν κριτική των όρίων και των καταναγκασμών. Η ιδεολογία του νέου hominismus nationalis, ως hominismus internationalis και supra-nationalis του «έθνους» των προλεταρίων και των Σοσιαλιστικών Διεθνών, ένω εκκινεί και φτιάχνει τά όπλα τους χάρη στην κριτική τής ύπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων, μαχόμενη εναντίον των κλειστών όριζόντων, των δεσμών και των καταναγκασμών τής οίκογένειας, τής θρησκείας, τής συντεχνίας, του έθνους, του κράτους, τής ιδιοκτησίας, παράγει συνάμα ένα είδος άνθρώπινης δραστηριότητας και καινοφανούς ευρηματικής πού, βιώνοντας τήν περατότητα του ύπαρκτου, σηματοδοτεί τόν κόσμο του άπειρου, τής άέπιτοτε άναδημιουργούμενης κοινότητας. Έκείνο πού κυρίως μετράει στό σύνθημα «προλετάριοι όλων των χωρών ένωθείτε» δέν είναι ή χρησιμοθηρία τής ένότητας ως ποσοτικού δεδομένου ίσχυος αλλά ή ενεργός άλληλεγγύη πού έπιτάσσει, τό είδος τής άνθρώπινης δραστηριότητας πού παράγει όπου, όχι ό καθέννας μόνος του, αλλά μέσα σέ μιά συλλογική συνάφεια και μέ άυτοπρόσωπο συμμετοχή, καθώς πραγματώνονται και στό βαθμό πού πραγματώνονται οί στόχοι, ταυτόχρονα έπεκτείνεται ό κύκλος των συνεργαζόμενων πολιτικών ύποκειμένων και των πολιτών, πράγμα πού αυτόχρονα δημιουργεί νέες στοχοθεσίες, στό διηνεκές. Άν ή «ενεργός άλληλεγγύη», ή «διάθεση νά ζήσουμε μαζί»³ έξώθησε τούς λαούς και τίς ένότητες προς τήν ιδέα τής πολιτικής αυτοδιάθεσης ή τής πολιτικής άνεξαρτησίας πού διαμόρφωσε τά σύγχρονα κράτη-έθνη, αυτή καθ αυτή ή άποκρυστάλλωση τής ενεργού άλληλεγγύης στή μορφή κράτος όρθώνει ένα τείχος, ένα τέλος, ένα όχυρό, έντός του όποιου θά αναδιπλώνεται και θά άνακυκλώνεται ή άνθρώπινη δραστηριότητα και δημιουργικότητα.

Τό κράτος είναι ένα κλειστό έμεις: άριθμημένο, ιεραρχημένο, θεσμοθετημένο. Μόνο μέσα από τίς αντιφάσεις του και τίς άνεπάρκειές του άνοίγεται έξ άνάγκης στην κοινωνία των άλλων άνθρώπων, αλλά μέ διαβατήριο. Αντίθετα, ή ενεργός άλληλεγγύη των προλεταρίων, για ν' άποκτήσουν πολιτική ύπόσταση ως έπαναστατικό ύποκείμενο, όριζε ως τόπο τής δικής της έπικράτησής τόν ου-τόπο μιάς έπίγειας και έγκοινωνισμένης ουτοπίας, εκεί πού συνευρίσκειται και συν-άγωνίζεται ή άπειρία των προλεταρίων-πολιτών. «Τό προλεταριάτο ή θά είναι έπαναστατικό ή δέν θά ύπάρξει καθόλου», έλεγε ό Μάρξ, «Έπανάσταση μέσα στην έπανάσταση», άπαντούσε σάν ήχώ ό Ρεζίς Ντεμπραί έναν αιώνα άργότερα. Πράγματι: ή έλευθερία, ή ισότητα και ή άδελφότητα, ή «έθνική» ιδέα του προλεταριάτου, είναι ή φυσική άτμόσφαιρα τής άπειρίας των δημιουργών και των δημιουργημάτων και ως εκ τούτου άνοίγει τούς όρίζοντες ένός άνεπαύτου πολιτισμού, εκείνου τής ενεργού μνήμης για τά δημιουργήματα όλων των προηγούμενων και του άσίγαστου πάθους τής άναδημιουργίας. Γι' αυτό ό σοσιαλισμός ένώ μπορεί ν' άναγνωρίσει τή σημασία τής κάθε έθνικης κουλτούρας, τή νομιμότητα τής υπεράσπισης των έθνικών δικαιωμάτων όταν αυτά καταπιέζονται από άυτοκρατορίες, άποικιοκρατίες είτε από άλλα έθνη, είναι υποχρεωμένος νά έλθει σέ σύγκρουση μέ τόν φαύλο κύκλο του μίσους, του πολέμου και τής ύπεροφίας⁴. Η σοσιαλιστική ιδεολογία, καιτό άναπτύσσεται στο πεδίο της ταξικής πάλης, είναι ιδεολογία κατευνασμού τής έπιθετικότητας, ιδεολογία άνοχής, δέν έχει καμιά σχέση μέ τίς πρακτικές τής έθνικάθαρσης, πρακτικές από τίς όποιες φτιάχτηκαν όλα τά σύγχρονα κράτη-έθνη. Αυτό πού γίνεται σήμερα στή Γιουγκοσλαβία είναι ή ρετρο έπανάληψη του ίδιου φθαρμένου έργου.

Οί μεγάλες ιδεολογίες, οί κομμουνικές ιδεολογίες έπιλέγουν άξίες από τίς ύπάρχουσες, άρθρώνοντάς τες σέ ένα σύνολο, ή διαμορφώνουν νέες οίκουμενικές άξίες. Άξίες για όλους. Η δραστηριότητά τους έξαρτάται από τό κατά πόσον οί άξίες τους άνταποκρίνονται στις άνάγκες όλων, κατά πόσον δηλαδή μπορούν νά συνενώσουν σέ μιά κοινότητα προοπτικών μεγάλες μά-

3. Έρνέστο Ρενάν, «Τί είναι έθνος» [1882], Πολίτης, τεύχ. 121, Φεβρ. 1993.

4. Για τή σχέση σοσιαλιστικής θεωρίας και έθνικου ζητήματος βλ. Georges Haupt (έπιμ.), *Les marxistes et la question nationale*, Παρίσι, Maspero, 1979. Επίσης Maxime Rodinson, «Ο μαρξισμός και τό έθνος», Πολίτης, Δεκ. 1991, τεύχ. 116.

ζες ανθρώπων. Η θρησκευτική ιδεολογία δυνητικά μπορεί να συνενώσει τους πάντες ύποσχομένη τή μέλλουσα σωτηρία και την αιώνια ζωή ως αντίδοτο στον επίγειο φόβο. Πεμπτουσία της είναι ή έλπιδα κι ή σωτηρία πού έπειδή διαψεύδεται επί της γής προβάλλεται στή μεταθανάτια σφαίρα. Όριο της είναι ή θάνατος, χωροχρόνος της ή μεταθανάτια ζωή, εκεί όπου «άπέδρα πάσα λύπη και στεναγός». Έγκαλεί κανονιστικά τήν έν κόσμω ζωή ή όποια, έπειδή είναι για όλους έν λύπη και στεναγμός, άναζητεί τήν παραμυθία και τή μέλλουσα σωτηρία στή θρησκευτικομυθική θέαση του κόσμου.

Άλλα και οι κοσμικές ιδεολογίες, αυτές πού στηρίζονται στίς ιδέες του Λόγου και στήν επιστημονολογική θέαση του κόσμου, είναι κι αυτές τελολογικές, άν κι όχι άναγκαστικά έσχατολογικές, και κανονιστικές. Διαμορφώνουν έν σύστημα αξιών και κανόνων πού όσοι τις άσπάζονται συνιστούν έν «έμεις», ένα κοινό σώμα, μιά «φαντασιακή κοινότητα»⁵. Αν οι στόχοι είναι τόσο έπιθυμητοί, άν μπορούν να συναρπάξουν και να κλητοποιούν τους ανθρώπους τόσο πού όσοι δέν τους συμμερίζονται, όσοι λιποτακτούν ή όλιγωρούν να θεωρούνται κατακριτέοι και άξιοι περιφρόνησης, είναι γιατί ή κοινός άγώνας, τό «έμεις», πρέπει να ήδηγηθεί στό θρίαμβο των άξιοσέβαστων άξιών. Η άνάδυση, τον περασμένο αιώνα, του σοσιαλιστικού κινήματος, και ή προεικόνιση του «έθνους» των προλεταρίων ήταν μιά νέα πνευματική μορφή, ένά νέο οργανωτικό κοσμοείδωλο, πού συνέθετε και συναίροσε επιστημονικές-θεωρητικές παραγωγές, δημιουργίες, προδολές όραματικές, πολιτικούς στόχους, ποιίες κοινωνικές δραστηριότητες και τις διοχέτευε σε μιά κοινωνική εξέλιξη πού νόμοι της θά ήταν ή έλευθερία, ή ισότητα, ή άδελφότητα χωρίς όρια και σύνορα. Διεθνής, διεθνιστική και ύπερεθνική.

Ωνάτη μās προσμένει
στον κόσμο ή Διεθνής

*Non piu nemici, non piu frontiere
Sui confini rossse bandiere*

(Όχι πιά έχθοι, όχι και σύνορα
στά όρια κόκκινη σημαία)

Έτσι φτιαχνόταν ένάς νέος λαός πού δέν έμοιαζε μ' εκείνους των έθνικών ένδυμασιών. Τί ήταν αυτός ή λαός;

Ό ευρωπαϊκός λαός, λαός – φάντασμα

Πρέπει να πάρουμε σοβαρά υπόψη κάτι τό αυταπόδεικτο: οι μόνοι προλετάριοι πού ύπήρχαν τον 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού ήταν Ευρωπαίοι, αυτοί ήταν πού, μολονότι στήν Ευρώπη ύπήρχαν τόσες πατρίδες και τόσα σύνορα, δέν είχαν δική τους πατρίδα, αυτούς τά κράτη τους καταδίκάζαν σε άνήλιγα έργοστάσια-κάτεργα και, κρέας για κανόνια, τους έστελναν στα σφαγεία των ρεθανιστικών, των έθνικιστικών και των ίμπεριαλιστικών πολέμων. Έτσι, στό βαθμό πού οι προλετάριοι άσπάζονταν τό σύνθημα «ένωθειτε» και γίνονταν σοσιαλιστές, χωροθετούσαν ως μέλλουσα πατρίδα τους τήν Ευρώπη. Ό σοσιαλιστικός λαός ήταν ή πρώτος ευρωπαϊκός λαός, οι σοσιαλιστές ήταν οι πρώτοι Ευρωπαίοι, τό κίνημά τους, παρ' όλο πού έμφανίζόταν ως οικουμενικό ή ήθελε πανανθρώπινη τή λευτεριά, ήταν στήν πραγματικότητα ευρωπαϊκοκεντρικό, ή πολιτισμός πού όραματιζόταν ήταν ένάς νέος ευρωπαϊκός πολιτισμός: ή σοσιαλισμός ή θά ήταν ευρωπαϊκός ή δέν θά ύπήρχε καθόλου. Η άλλη Ευρώπη, ή Ευρώπη των έθνών, των κρατών, των στρατών, των εκκλησιών, των δυναστειών ήταν διαμελισμένη σ' Άνατολή και Δύση, κατακερατισμένη σε άντιμαχόμενα στρατόπεδα, συμφέροντα και ιδεολογίες τόσο έχθρικές κι άσυμφιλίωτες μεταξύ τους πού έστειλαν τους ευρωπαϊκούς λαούς, μέσα σε μιά και μόνο γενιά, στό σφαγείο δύο παγκόσμιων πολέμων.

5. Η έκφραση άνήκει στον Β. Anderson, *Imagined Communities Reflection on the Origine and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1987.

Τό όραμα τής κοινής πατρίδας, πού θά ήταν κατά βάση ευρωπαϊκή, ή συνακόλουθη στρατηγική και ιδεολογία πού ένοποιούσε πολιτικά και ιδεολογικά τους σοσιαλιστές, ως τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση τουλάχιστον, ήταν κοινή πεποίθηση όλων των σοσιαλιστών. Κανείς δέν έννοούσε ότι ή σοσιαλισμός θά ήταν προϊόν έξαγωγής π.χ. τής γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας πού θά επέβαλλε στήν Ευρώπη έναν γερμανικό σοσιαλισμό, κανείς δέν θεωρούσε ότι ήταν δυνατόν να ύπάρξουν διάφοροι «έθνικοί σοσιαλισμοί» — όπως οι «σοσιαλισμοί με έθνικά χρώματα» πού έμφανίστηκαν κατά τή δεκαετία του '60 ως αντίδραση άπεξάρτησης Δυτικών κομμουνιστών από τον σοβιετικό κομμουνισμό —, μιά παρεύρεση σοσιαλιστικών ησίδων, ή μιά στό Παρίσι, ή άλλη στή Σιλεσία, ή τρίτη στό Λίδερπουλ κ.ο.κ. Η ήττα τής παρισινής Κομμούνας είχε διδάξει στους σοσιαλιστές ότι, μπροστά στή διεθνή των καπιταλιστών, έπρεπε να είναι ένωμένοι. Αν ή έπανάσταση μπορούσε ν' άρχισει στό ένά ή στό άλλο σημείο τής Ευρώπης — όλοι προέβλεπαν ότι θά ξεκινούσε στήν Άγγλία γιατί εκεί τό προλεταριάτο ήταν τό πολυαριθμότερο και τό ώριμότερο — ώστόσο ήξεραν ότι «σοσιαλισμός σε μιά μόνο χώρα» δέν μπορούσε να ύπάρξει. Ό σοσιαλισμός σε μιά μόνο χώρα ήταν τό «θεωρητικό» και πολιτικό έπίτευγμα του Στάλιν, ήταν ή έπιδίωξη του άνέφικτου, τό ψευδώνυμο μιάς έθνικιστικής προοπτικής πού άντι να ένώσει τους προλετάριους τής Άνατολής και τής Δύσης τους χωρίζε με τό τείχος του άίσχους, δηλαδή τους καταργούσε ως σοσιαλιστές και τους προσκόμιζε εκ νέου μέσα στα έθνικά-κρατικά πλαίσια καθώς και στίς κοινωνιολογικές κατηγορίες του «εργατικού δυναμικού», τής «άπασχόλησης», πού βασάνιζαν και βασάνιζον άκόμη τήν άκαδημαϊκή κοινωνιολογία και πολιτειολογία.

Όμως ή «έθνικός σοσιαλισμός», σταλινικής και σοσιαλδημοκρατικής έμπνευσης, για τον όποιο καταβλήθηκαν εργώδεις προσπάθειες ώστε να καταστεί άντικείμενο των ύποργείων Έξωτερικών Άνατολής και Δύσης, έπειδή καταργούσε τους προλετάριους ως σοσιαλιστές τους καταργούσε και ως Ευρωπαίους. Αυτός ή πρώτος, και μόνος ως τώρα, ευρωπαϊκός λαός με τις Διεθνείς του, τά δημιουργήματά του, τήν κουλτούρα του, τήν ύπερεθνική του ταυτότητα, τήν άλληλεγγύη του, αυτός ή αυτόδημιούργητος λαός — όλοι οι λαοί είναι αυτόδημιούργητοι, δέν προκύπτουν από τή ζωολογία —, ή ιδαλός των άτελετών ιδανικών και όραματιστής τής ύπερεθνικής πατρίδας, μιά φτιαχνόταν και μιά χανόταν. Μιά πρώτη φορά συντρίφτηκε όταν οι Γερμανοί και οι Άλλοι σοσιαλιστές, ύπερψηφίζοντας τις πολεμικές δαπάνες, τον έστειλαν να σφαχτεί στό θέρετρα του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ό,τι ως τότε είχε φτιαχτεί θάφτηκε στό Βερντέν, οι προλετάριοι-σοσιαλιστές ξανάγιναν Άλλοι, Άγγλοι, Γερμανοί και τό μίσος άβεστο ανάμεσά τους. Η άλληλεγγύη στή νευρή σοβιετική δημοκρατία, οι Διεθνείς Ταξιαρχίες στήν Ίσπανία και κυρίως ή άνάδυση του άντιφασισμού πού συνένωσε τους λαούς τής κατέχομενης και μη κατεχόμενης Ευρώπης μέσα στή γιγαντιαία μάχη για τήν έξόντωση του ναζισμού ξανάφτιαχαν έναν νέο ευρωπαϊκό λαό. Οι άντιφασίστες πού πολέμησαν είτε στους έπίσημους κρατικούς στρατούς είτε κυρίως στους στρατούς τής Άντίστασης Ευρωπαίοι ήταν. Άλλά κι αυτός ή λαός του άντιφασισμού, χάρη στή μοιρασιά τής Γιάλτας, τον Ψυχρό Πόλεμο και τό τείχος ξαναγύρισε πειθήνιος και άλλαγμένος στα έθνικά όχυρά. Ό Ψυχρός Πόλεμος, άν φαινομενικό στόχο είχε τήν ΕΣΣΔ και τους πυραύλους της από τή μιά, τό ΝΑΤΟ και τους πυραύλους του από τήν άλλη, πραγματικό του διακύβευμα είχε τον έγκλεισμό των Ευρωπαίων στα στρατόπεδά τους και τά έθνοκρατικά τους σύνορα. Τίποτε δέν εικόνιζει καλύτερα αυτή τήν πραγματικότητα από τή λέξη μοιρασιά τής Γιάλτας, με άκριβή ποσοστά μάλιστα.

Άλλά έπειδή κάθε μοιρασιά δέν είναι παρ ά μιά ίσορροπία δυνάμεων σε μιά δοσμένη συγκυρία, οι μερισματούχοι τής διανομής επιδιώκουν κρυφά ή φανερά τήν άνατροπή της, χρησιμοποιώντας τις δυνάμεις πού ή καθένος διαθέτει: οι Σοβιετικοί χρησιμοποιήσαν τις λαϊκές δημοκρατίες τής Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων καθώς και τά κομμουνιστικά κόμματα πού δρούσαν ως περιχαρακωμένα φυλάκια τής «σοσιαλιστικής πατρίδας» στό χώρο ευθύνης των δυτικών δημοκρατιών. Οι Δυτικοί άπάντησαν κι αυτοί με κάποιες «ύπερεθνικές ένότητες», τό ΝΑΤΟ, τήν Κοινή Ευρωπαϊκή Άγορά, τήν ίσχυ-

ρή οικονομία, τά δικαιώματα του ανθρώπου και πάνω απ' όλα την εικόνα της εθιμικής πού εισχωρούσε στα μύχια της ψυχής των κατοίκων του αντίπαλου στρατοπέδου. Τά δύο στρατόπεδα ίσορρόπησαν για τέσσερις δεκαετίες. Άλλά κάθε ίσορροπία δυνάμεων είναι προσωρινή.

Τώρα πού τέλειωσε ο Τρωικός Πόλεμος, πρέπει ν' αναρωτηθούμε μήπως είχε γίνει «για ένα πονκάμισο άδειανό, για μιάν 'Ελένη». Έτσι λένε. Αύτός ο κόσμος, άπαλλαγμένος από τον Θεό, πρέπει νά πιστέψει ότι πράγματι ήταν ήλιθιος· επί έναν αιώνα, στρατιές ήλιθίων πάλευαν έναντιον του τίποτε, ώσπου χάθηκε άκόμη και τό τίποτε κι ήλθε επί γής ή νέα τάξη πραγμάτων. Κι ώστόσο, και στά δύο στρατόπεδα, έσκαβε βαθιά ο «γερο-τυφλοπόντικας» τής άπειθείας και τής κριτικής, έσκαβε βαθιά άλλά στά τυφλά. Τί ήθελε; Νά βρει τούς άλλους πού στό δικό τους υπόγειο έσκαδαν κι αυτοί βαθιά άλλά στά τυφλά, ν' ανταμωθούν στό φως τής ήμέρας. νά ένωθούν. Τώρα πού τέλειωσε ο Τρωικός Πόλεμος πρέπει νά μάθουμε, ή μάλλον νά αναγνωρίσουμε, ότι σ' αυτές τίσ τρείς τελευταίες δεκαετίες ήπηρεξαν ήττες σοβαρές, τοπικοί πόλεμοι σοβαροί κι ότι σ' αυτούς τούς πολέμους, μέ τίσ ισάριθμους ήττες πρώτα τσακίστηκε τό κεφάλι του τυφλοπόντικα κι ύστερα κατέρρευσε ο σοσιαλισμός.

Άν ή ήττα του ναζισμού έδωσε στά κομμουνιστικά κόμματα τήν αίγλη και τή δύναμη των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων κι άν θγαίνοντας ή Εύρώπη απ' αυτόν τόν νικηφόρο πόλεμο δρέθηκε πιό βαθιά χωρισμένη και διασπασμένη απ' όσο όταν έμπαινε σ' αυτόν, άν, δηλαδή, «επαληθεύτηκε» άλλη μιá φορά τό έγελιανό σχήμα όπου κάθε νίκη είναι ταυτόχρονα και μιá ήττα, μπορούμε νά διαγνώσουμε, για μιá μακρά χρονική περίοδο συγκλίσεις οργανικά συνδεδεμένες μέ τήν ευρωπαϊκή ιστορία και τόν ευρωπαϊκό πολιτισμό πού υπερέβαιναν, άν και μέ άβέβαιο τρόπο, τίσ διασπάσεις. Διότι ο «προλεταριακός διεθνισμός», τό «πνεύμα τής Αντίστασης», τό ειρηνιστικό κίνημα «ή προλεταριακή κουλτούρα», ο άντιιμπεριαλισμός, ή άλληλεγγύη πρós τόν Τρίτο Κόσμο, ο μαρξισμός, τό σοσιαλιστικό ιδεώδες λειτουργούσαν «ώς κοινές γλώσσες σέ όλη τήν ήπειρο (ώς κοινές γλώσσες στους διανοούμενους, στους καλλιτέχνες, στους εργάτες και τούς άγρότες όλης τής ήπειρου)»⁶ προσέφεραν στήν υπερεθνικότητα, άν και σέ πολιτικές προοπτικές πού θέσπιζαν τό άπαραδίαστο των συνόρων. Σ' αυτή τή χωρίς έλεος διαμάχη των δύο στρατοπέδων, στή συγκρούση του κομμουνισμού μέ τόν «ελεύθερο κόσμο» μπορούμε τώρα νά αναγνωρίσουμε ήξη συγκλίσεων και νά επαναξιολογήσουμε πολιτικούς αγώνες, κοινωνικά ρεύματα και ιδεολογικά μορφώματα των οποίων ή βαθύτερη λογική μαρτυρούσε τήν δυνάμει ένοποίηση τής Εύρώπης. Η έξέγερση του 1968 στή Δύση και στήν Πολωνία, οι εργατικές κινητοποιήσεις του Ιταλικού φθινόπωρου, ή άνοιξη τής Πράγας, τό κίνημα τής Άλληλεγγύης, ή ΚΟΡ, τά κινήματα των διαφωνούντων, ο ευρωκομμουνισμός, τό πνεύμα τής άμφισβήτησης, οι κριτικές τάσεις μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα τής Δύσης και οι άναγνωτικές προσπάθειες στα κόμματα τής Ανατολής ενώ δέν μόρρεσαν νά άναμιέσουν τή διαίρεση τής Εύρώπης και νά όρισθουν ως διεθνιστικά και ένοποιητικά στοιχεία μιás τάσης πού θά έβαζε τέλος στή λογική των μπλόκ, ώστόσο ήταν τά πρωτογενή στοιχεία μιás δυνάμει ένοποίησης, τά πρωταρχικά στοιχεία άνάδυσσης του νέου ευρωπαϊκού λαού. Θά πρέπει επίσης νά αναγνωρίσουμε ότι κανένα από τά στοιχεία αυτά δέν προέκυπτε από τίσ κυρίαρχες ιδεολογικές και πολιτικές δομές είτε τής Ανατολής είτε τής Δύσης· αντίθετα, άντλησαν από τήν κριτική και τήν έναντίωση σ' αυτές τίσ δομές. Σ' αυτούς άλλωστε τούς μικρούς ή τούς μεγαλύτερους πολέμους ήττήθηκαν, έτσι πού όταν ήρθε ή ώρα τής γενικότερης κατάσχευσης δέν ήπηρεξαν δυνάμεις τής Άριστεράς για νά δάλουν τή σφραγίδα τους στις έξελίξεις.

Δέν υπάρχει ευρωπαϊκός λαός

Στά προηγούμενα προσπάθησα νά δείξω ότι πράγματι «ένα φάντασμα πλανιόταν πάνω απ' τήν Εύρώπη», κι αυτό τό φάντασμα δέν ήταν άλλο από τό προλεταριάτο και τόν κομμουνισμό. Υπήρξαν στιγμές δυνατές στήν ευρωπαϊκή ιστορία του είκοστού αιώνα όπου τό φάντασμα αυτό σάρκωνε ισχυρές πολιτικοϊδεολογικές πραγματικότητες, έφερε κοντά ανθρώπους από Ανατολή και Δύση εντάσσοντάς τους στήν ίδια προοπτική, διαμόρφωνε ένα υπερεθνικό έμεις, έναν λαό μέ χαρακτηριστικά μεικτογενή, όροθετούσε τήν Εύρώπη ως χώρο δημόσιο, ως τόπο άσκησης κοινής διεθνικής και διεθνιστικής πολιτικής, καλλιεργούσε μιá κοινή γλώσσα και πολιτισμικές άξίες πού υπερέβαιναν τή θαδυλωνία των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, προέβαλε άξίες πού άναδεικνυαν μιá νέα ευρωπαϊκή πνευματικότητα και, κυρίως, ένοποιούσε λαούς μέ δάση κοινούς κοινωνικούς στόχους πού διώνονταν ως έφικτοί και για τούτο άξιζε τόν κόπο νά παλέψει κανείς γι' αυτούς. Και πράγματι οι άνθρωποι πάλεψαν έχοντας τή συνείδηση ότι είναι σύντροφοι, camarades, compagni, tavariths, compaignieros, comrades, drugi, ότι είναι μαζί. Αύτά δέν ήταν ήλιθιότητες πλανημένων συνειδήσεων, έξανθήματα παιδικής ηλικίας, ή ύποταγή στήν άγελαία συμπεριφορά πού επιβάλλουν οι μηχανισμοί. Ηλιθιότητα είναι νά σκέφτεται κανείς ότι όλα αυτά ήταν οι ήλιθιότητες των πατερών μας και των μανάνων μας.

Στήν ευρωπαϊκή ιστορία, λοιπόν, του είκοστού αιώνα ένυπάρχει ένα κεντρικό διακείμενο: ή παραγωγή ευρωπαϊκού λαού, του λαού των σοσιαλιστών. Ξέρουμε τώρα πιá. Άν και ή μάχη ήταν και γιγαντιαία και σκληρή, μολονότι οι άνθρωποι άγωνίστηκαν μέ πείσμα και έμπνευση στα χαρακώματά τους, χάθηκε. Όσο ευρωπαϊκός λαός φτιάχτηκε σκόρπισε, δέν μπορεί καν νά ίστορήσει τήν ήττα του. τά διαχωριστικά φράγματα όρθώθηκαν άπροσπέλαστα. Έτσι τό τέλος του διπολισμού και ή κατάρρευση του κομμουνισμού ενώ κατήργησε τή διαίρεση τής Εύρώπης σέ δύο στρατόπεδα, ώστόσο, δέν κατήργησε τή διαίρεση Ανατολής-Δύσης. Άν και ή διάκριση δέν έχει πιá τό πρότερο κυρίαρχο νόημα τής αντιπαράθεσης δύο αντίπαλων κοινωνικοπολιτικών συστημάτων, ή Ανατολή παραμένει Ανατολή και ή Δύση έγινε περισσότερο Δύση. Μετατοπίστηκαν όμως οι διαχωριστικές γραμμές, ενώ έξαφανίστηκαν όλοσχερώς τά ένοποιητικά στοιχεία, εκείνα ακριβώς πού προωφίζονταν τίσ μέλλουσες συγκλίσεις. Τό τέλος του ιστορικού κομμουνισμού, σ' Ανατολή και Δύση, έφερε και τό τέλος όλων των κοινωνικών, των πολιτικών και των ιδεολογικών κριτικών ρευμάτων πού ή έσωτερική τους λογική λειτουργούσε πρós τήν κατεύθυνση ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτικού και πολιτισμικού οικοδομήματος, πέρα από κρατικά σύνορα και πολιτικές διαιρέσεις. Σήμερα καμία από τίσ έν δράσει ιδεολογίες δέν λειτουργεί ένοποιητικά και δέν άρθρώνει σέ κάποια κοινή προοπτική τούς ευρωπαϊκούς λαούς.

Τ' αντίθετο μάλιστα: οι συγκοινωνιστικές άλλαγές του πολιτικού χάρτη στήν Ανατολή, οι έθνικισμοί σέ Ανατολή και Δύση, ή κερηκτική κατάσταση πού δημιουργούν φανεροί ή κρυφοί άλυτρωτισμοί στήν Κεντρική Εύρώπη και τά Βαλκάνια, οι άνοιχτοί και οι έπαπειλούμενοι πόλεμοι στήν Ανατολή, ο πόλεμος στήν πρώνη Γιουγκοσλαβία, τά μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα από τήν Ανατολή και τό Νότο πρós τή Δύση και οι συνακόλουθες αντιδράσεις άπώθησής τους πέρα απ' τά σύνορα τής εθιμικής, ή άνάδυση τοπικιστικών κινήματων άποσχιστικού χαρακτήρα, ή έντυπωσιακή άναζωπύρωση του ρατσισμού μέ ποικίλες έκδοχές σ' Ανατολή και Δύση, οι διακρατικοί άνταγωνισμοί άκόμη και στό πλαίσιο τής ΕΟΚ, ένας πόλος άμερικανοαγγλοσαξωνικός, ένας άλλος γερμανοκεντροευρωπαϊκός, ένας τρίτος γαλλομεσογειακός πού τίσ γενικότερες άποκλίσεις τους δέν τίσ γεφυρώνουν ένκαριακοί άξονες τύπου Παρίσι-Βόννη, κομμένα τά Βαλκάνια στα δύο, στα τρία, στα τέσσερα, ένα γιγαντιαίο πολυεθνικό κεφάλαιο, «ά-εθνικό», ν' άλωνίζει στήν Εύρώπη άλλά και ν' άτενίζει πρós όλες τίσ γωνιές του πλανήτη, ή Εύρώπη τής άνεργίας τριών δεκάδων ένκατομμυρίων εργατικών χεριών, μιá Εύρώπη των «δύο τίπων» και των «νέων φτωχών», μιá Εύρώπη των πολιτικών άποκλεισμών, νά οι νέες πραγματικές πραγματικότητες πού χαράζουν

6. Βλ. Έτιέν Μπαλμπάρ, Τά όρια τής Δημοκρατίας, «Η Εύρώπη μέ τόν κομμουνισμό», έκδ. Πολίτης, μετάφρ. Ά. Πανταζόπουλος.

ακόμη πιο βαθιά τις διαχωριστικές γραμμές τόσο που οι διαδικασίες σύγκλισης π.χ. τύπου Μάαστριχτ να μοιάζουν κυριολεκτικά με άφελεις ασκήσεις επί χάρτου αδιάφορων και άδαδων ευρωτεχνοκρατών. Η Ευρώπη σήμερα όσο ποτέ άλλοτε είναι πεδίο ετερογένειας, ανταγωνισμών, διαφοροποιήσεων γύρω από συμβολισμούς, γύρω από ιδιαιτερότητες ιστορίας, κουλτούρας, γλώσσας, θρησκείας, γύρω από αναρίθμητες εθνικές και εθνοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις, γύρω από αντιτιθέμενα οικονομικά συμφέροντα και κεντρόφυγες προοπτικές. Η Ευρώπη σήμερα είναι πεδίο ταχύρρυθμης ανάπτυξης αυτοαναφερόμενων τοπικισμών, ρεζιναλισμών και μειονοτισμών που διασπούν τα υπαρκτά εθνικά σύνολα και τις ιστορικές κρατικές συγκροτήσεις. Αν η Γιουγκοσλαβία κρατιδιοποιείται και η Βοσνία τριχοτομείται, η Ιταλία της Λέγκας του Βορρά θέλει να ξεφορτωθεί τον μαφιόζικο Νότο, Βαλλώνοι και Φλαμανδοί δεν μπορούν, λένε, να ζήσουν μαζί στο Βέλγιο, των Σκωτσέζων δεν τους πάει πλέον το Ήνωμένο Βασίλειο, η Κορσική θέλει να φύγει απ' τη Γαλλία, η έσωτερική συνοχή της Ισπανίας γίνεται ολοένα και πιο εύθραυστη.

Τι είναι λοιπόν Ευρώπη; Η απάντηση στο ερώτημα σήμερα είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά άπομακρυσμένη μέσα σ' έναν όμιχλώδη ορίζοντα αβεβαιοτήτων και αντιφάσεων που ανατρούν ακόμη και το ίδιο το ερώτημα. Διότι κανείς δεν μπορεί να δεβαλώσει ότι υπάρχει μία Ευρώπη είτε ως πολιτική οντότητα είτε ως πολιτισμική ενότητα και πολύ περισσότερο ως εθνική ή έστω χαλαρή συνομάδωση εθνοτήτων. Κανείς επίσης δεν μπορεί να δεβαλώσει ότι αυτή τη στιγμή λειτουργούν ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικές δυνάμεις που υπερβαίνουν τις δεδομένες διαιρέσεις, ότι υπάρχει κάποιος εν δράση ευρωπαϊκός οικουμενισμός. Η εικόνα της Ευρώπης είναι θρυμματισμένη τόσο που η επίκληση μιας ευρωπαϊκότητας και μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι αυθαίρετη. Μένει ν' αποδειχθεί αν, στο έδαφος της έλλειψης ευρωπαϊκότητας, μπορούν να υπάρξουν οι Ευρωπαίοι ως φορείς κοινής συνείδησης, ενός προσοδιάζοντος σ' αυτούς πολιτισμού που θ' άποτελούσε τον συνεκτικό ιστό στην κοινότητά τους.

Η ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας των 12 ως τώρα ήταν αποτέλεσμα πρωταρχικά ή αποκλειστικά οικονομικών διαδικασιών που έρχονταν ως απάντηση σε πιέσεις οικονομικού χαρακτήρα που υποχρέωναν τα ευρωπαϊκά κράτη να εκχωρήσουν μέρος της εξουσίας τους σε διακρατικά πολιτικά όργανα προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες του διεθνούς ανταγωνισμού και τις προκλήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Θά μπορούσε να πει κανείς ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης εντάσσεται στον άσπερισμό ενός σιδηρού οικονομισμού. Τα πρωτεία, οι προτεραιότητες και το προβάδισμα άνηκαν στην οικονομία, στις επιχειρήσεις, στους αριθμούς. Τα πράγματα παίρνουν συνεχώς τό δρόμο που δείχνει τό μάγκο, τό δολάριο, τό φράγκο, ή στερλίνα, ή πληροφορική, ή παραγωγή άτσαλιού, τά γεωργικά προϊόντα, τό γάλα, οι ποσοτώσεις, τό κρέας. Σ' αυτό τό τεράστιο παζάρι της ΕΟΚ τόν τονό δίνουν οι τεχνολογίες, οι ευρωκράτες, οι σίνοδοι κορυφής, οι τντορεκτιβές των Βρυξελλών. Τόπος δέν υπήρξε για τούς λαούς στούς όποιους δόθηκαν μόνο κάτι μικροπληγήρια σαν εκείνα μέ τίς «ευρωπαϊκές πολιτιστικές πρωτεύουσες» ή ώχρά προγράμματα συνεργασίας στην έρευνα και την εκπαίδευση όπως τά Erasmus και Lingua. Δέν θά ήταν δυνατόν άλλωστε να συμβεί διαφορετικά διότι κάθε άλλη διαδικασία ενοποίησης θά έπρεπε να βασισθεί στην ενεργό κινητοποίηση των λαών έξ όρισμού όμως διαγραμμένη αυτή από τό ιδεολογικό όπλοστάσιο και την πολιτική πρακτική των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων που καθοδήγησαν επί τρεις δεκαετίες την ΕΟΚ. Πέρα από τή νομιμοποίηση που παρέχουν οι ευρωεκλογές και ή ανάδειξη της Ευρωβουλής, ή μόνη συμμετοχή Ευρωπαίων πολιτών στα ευρωπαϊκά δρώμενα ήταν αντιδράσεις, άγροτων κυρίως, σε μέτρα των Βρυξελλών που έθεταν σε κίνδυνο, πραγματικό ή φανταστικό, την άπασχόληση ή περιορίζαν την κρατική προστασία των συμφερόντων τους. Όλες οι άλλες διαδικασίες άνηκαν στην αποκλειστική άρμοδιότητα της πολιτικής τάξης, κυρίως των δύο συμπαγών πολιτικών ευρωπαϊκών οικογενειών: των Χριστιανοδημοκρατών και των Σοσιαλδημοκρατών (μέ τούς όποιους, σε γενικές γραμμές, συμβάδισαν και οι ευρωκομμουνιστές, οι μεταευρωκομμουνιστές, και οι οικολο-

γοι). Όσο για την «Ευρώπη των εργαζομένων» του ευρωκομμουνισμού στην πραγματικότητα δέν αποτέλεσε ποτέ στρατηγική και δέν άρθρωσε κανένα πανευρωπαϊκό, πολιτικό και κοινωνικό κίνημα. Ευρωπαϊκοί λαοί ρωτήθηκαν μόνο όταν χρειάσθηκε να επικυρωθεί ή συμφωνία του Μάαστριχτ. Και φάνηκε καθαρά ότι, τόσο στην περίπτωση της Δανίας όσο και της Γαλλίας, τό όλο οικοδόμημα πήγε να ταναχθεί στον άέρα, παρόλο που τά «ΟΧΙ» δέν ύπαγορεύονταν αναγκαστικά από άντιευρωπαϊσμό.

«Αν ήταν να ξαναγίνει ή Ευρώπη από την αρχή θά άρχιζα από την κουλτούρα», έλεγε στο τέλος της ζωής του ό Ζάν Μονέ, ό φερόμενος ως πατέρας της ευρωπαϊκής ιδέας. Όμως δέν πρόκειται παρά για μία μάταιη αυτοκριτική. Αύτός ό δρόμος της κουλτούρας, ό δρόμος δηλαδή της επικοινωνίας των πολιτισμών, των δημιουργών και των δημιουργημάτων, ό δρόμος της λαϊκής συμμετοχής δέν είχε ποτέ προκριθεί, γιατί ήταν όλισθηρός. Λέγεται ότι στην Ευρώπη ύπαρχει δημοκρατικό έλλειμμα. Πουθενά στον κόσμο δέν ύπαρχουν πολιτικά όργανα που δέν εκλέγονται, δέν έλέγχονται και δέν λογοδοτούν όπως συμβαίνει μέ τά κεντρικά όργανα της Ευρώπης. Οι συμφωνίες του Μάαστριχτ δέν άναιρούν αυτή την κατάσταση, μάλιστα την χειροτερεύουν. Πράγματι ύπαρχει δημοκρατικό έλλειμμα. Πίσω όμως απ' αυτό τό έλλειμμα ύπαρχει ένα άλλο μεγαλύτερο: Δέν ύπαρχει ευρωπαϊκός λαός. Και μολοντί οι διαδικασίες για την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης είναι άνεπίστρεπτες έντούτεις ή οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής Κοινοπολιτείας, έλλειψι ευρωπαϊκού λαού, στηρίζεται στο κενό.

Αλλά γιατί δέν ύπαρχει ευρωπαϊκός λαός; Ευρωπαίοι δέν είμαστε οι πληθυσμοί των ευρωπαϊκών κρατών; Πρίν από τό ερώτημα αυτό ύπαρχουν κάποια άλλα που όσο θεωρείται αυτονόητη ή απάντησή τους τόσο ή κατάσταση θολώνει περισσότερο. Καί κατ' αρχήν: τί είναι ή ευρωπαϊκή ταυτότητα, κοινή για τόν Κρητικό και τόν Ουαλό, τόν Πρώσο και τόν Σικελιανό; Τί είναι ό ευρωπαϊκός πολιτισμός; Πόσο νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για έναν και ενιαίο ευρωπαϊκό πολιτισμό (έν κινδύνω μάλιστα) ό όποιος άποτελεί τό ιδιότυπο γνώρισμα της μάς και άδιαίρετης ευρωπαϊκής ταυτότητας; Διότι αν πράγματι ύπαρχει μία ευρωπαϊκή ταυτότητα ως υπερεθνική ιδιαιτερότητα όλων των Ευρωπαίων, αυτό σημαίνει ότι ό προσδιορισμός δέν μπορεί παρά να είναι πολιτισμικός.

Ευρωπαϊκή κουλτούρα = ό άμερικανικός τρόπος ζωής

Ό Ιταλός πρώην επίτροπος στις Βρυξέλλες Κάρολο Ρίπα Ντι Μεάνα θωρούσε ότι ή Ευρώπη οικοδομείται μέ βάση τό

«κοινό πολιτιστικό κεφάλαιο που δέν είναι άλλο από την αναγνώριση ενός πολυφωνικού άνθρωπισμού θεμελιωμένου πάνω στη δημοκρατία, τή δικαιοσύνη και τήν έλευθερία και που εκφράζεται στην ποικιλομορφία των τοπικών, των περιφερειακών και των εθνικών πολιτισμών»⁷.

Αυτή ή αισιόδοξη και αυτάρκης διαβεβαίωση του Ιταλού ευρωπαίου αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο της φιλοευρωπαϊκής ρητορείας που όσο περισσότερο επαναλαμβάνεται από τά επίσημα χείλη τόσο περισσότερο απέχει από την πραγματικότητα. Η έννοια του πολυφωνικού άνθρωπισμού είναι δύσκολο να μάς όρίσει κάπως συγκεκριμένα τό πλαίσιο έστω της κοινής πολιτιστικής αναφοράς των λαών της Ευρώπης. Όστόσο, και παρά τίς περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις, ή σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα διαμορφώνεται από διαδικασίες κοινωνικές και πολιτιστικές που βρίσκονται στούς αντίποδες του σεβασμού της ποικιλομορφίας των τοπικών ή των εθνικών πολιτισμών. Καθημερινή νόρμα είναι ή ίσοπέδωση, ή έξαφάνιση

7. *Lettres Internationales*, φθινόπωρο 1988.

μορφών ζωής και πολιτισμικών εκφράσεων ακόμη κι εκεί όπου μέχρι χθές έμοιαζαν ζωντανές κι άνθητικές. Δεν θά μπορούσε μάλιστα νά έπισημάνει κανείς ούτε καν τήν άνάδυση φαινομένων συγκριτισμού και προσημείων γιατί, στήν πραγματικότητα, στήν εποχή τής βασιλείας τών μέσων μαζικής έπικοινωνίας, κυριαρχεί ή άνεπικοινωνία και ή έπιφανειακή *ένημέρωση*. Ποτέ δέν γνωρίζαμε λιγότερο τούς κοντινούς μας Ίταλούς, τούς Γάλλους, τούς Βαλλώνους, τούς Ίσπανούς ή τούς Γερμανούς και ή γνώση τούτων τών Ευρωπαίων για μās, αλλά και τού ένός για τόν άλλον, περιορίστηκαν, κυριολεκτικά, σέ ό, τι έπιτρέπει και έπιβάλλει ή τουριστική έσπεράντο, ή τηλεοπτική τηλεαγωγή και ό φιλαθλητισμός. Σέ μιάν εποχή πού τήν Ευρώπη σαρώνουν τά νέα μεταναστευτικά ρεύματα άπ' τόν Βορρά στόν Νότο εις άναζήτηση ήλιοκαμένης ευτυχίας και, άσθενέστερα αυτά, άπό τόν Νότο πρós τόν Βορρά για τό μεροκάματο, σέ μιάν εποχή πού καλωδιωμένος ό Ευρωπαίος δέν έχει παρά νά πατήσει ένα κουμπί για νά άνοιξει τό κανάλι πού θά τόν φέρει, ύποτίθεται, κοντά στόν μακρινό του συνεταιίρο, σέ μιάν εποχή, λοιπόν, πού άνταλλάσσονται χωρίς φραγμούς και θεσμικές άντιστάσεις μηνύματα, άνδρες, γυναίκες, γνώσεις, έμπορεύματα και δημιουργήματα τίποτε δέν μās έπιτρέπει νά ύποστηρίξουμε ό τι τούτη ή γενικευμένη άνταλλαγή και έπικοινωνία οδηγεί στήν άλληλοκατανόηση, κι άκομη περισσότερο σέ πολιτιστικές δημιουργίες πού άρδεύονται άπό τούς τοπικούς περιφερειακούς και έθνικούς πολιτισμούς, ζωογονώντας τους και ύπερβαίνοντάς τους ταυτόχρονα. Ό πολιτισμός ένώνει μέ όποιο μέ ένα σύνολο, είναι μέθεξη σέ μιάν συλλογική περιπέτεια όντας σινάμα ό σύνδεσμος άτόμων και ομάδων μέ τό ιστορικό τους παρελθόν. Ό πολιτισμός ένώνει όσους ένώνει και ταυτόχρονα διαχωρίζει. Η ιστορία τών πολιτισμών είναι μιάν ιστορία συγκρούσεων, όμοιογενιοποιήσεων αλλά και διαφοροποιήσεων. Όμως ή σημερινή Ευρώπη «οικοδομείται» ως ά-ιστορική όντότητα· όρίζεται άποκλειστικά μέ τή γλώσσα τών λογισθηρίων. Είναι ένας χώρος πού άναζητά τήν ταυτότητά του στά λογισθηρία τών έπιχειρήσεων εκεί όπου οι χρηματιστές δέν αφήνουν χώρο για τούς φιλοσόφους, τούς στοχαστές, τούς ποιητές, τή γιορτή και τή λαϊκή δημιουργία. Οι Ευρωπαίοι έξωθούνται πρós τόν άμορφο όρίζοντα του 2000, πρós ένα άπροσδιόριστο και κομφορμιστικό μάγμα όπου όσο περισσότερο κυριαρχεί ή ιδεολογία του άτομικισμού τόσο περισσότερο έξαφανίζεται ή άτομικότητα μέσα σέ άυστηρά περιγράμματα συμπεριφορών πού ύπαγορεύει ή Μόδα, ή Εικόνα, τά Μέντια, ή Πληροφόρηση. Στόν καθένα έπιβάλλεται ή πεποίθηση ό τι τό πρόβλημα είναι, άκριβώς, ή έξοδος άπό όλα τά παραδοσιακά πλαίσια τής όποιασδήποτε συλλογικότητας: κόμμα, όργάνωση, συνδικάτο, γειτονιά, χωριό, πόλη, έθνος, γλώσσα, έθνικό ή τοπικό πολιτισμό. Τούτη όμως ή έξοδος δέν είναι τό ξάνοιγμα στήν περιπέτεια τών μακρινών κι άνεξερεύνητων όριζόντων, ή άποκοτιά τών κονισταντόρες, δέν είναι, πολύ περισσότερο, προείκασμα κάποιου άπελευθερωτικού πολιτισμού πού πλάθεται στή μήτρα νέων κοινωνικών σχέσεων. Περνάει μέσα άπό γραφεία ταξιδιών, χρηματομεσιτικές διαμεσολαθήσεις, μέσα άπό τόν όργανωμένο τουρισμό τών άγελαδοποιημένων συμπεριφορών μέ τίς ταχύβολες φωτογραφικές μηχανές, συζητιέται στά διεθνή σεμιναρία, σφυρηλατείται στά ματωδάμένα γουήκ έντ. καθοδηγείται μέσα άπό τήν ύποχρεωτική ξενάγηση πού προσφέρει ή Εικόνα, ή Ένημέρωση, τό Κεφάλαιο, ήγεμονεύονται άπό όλους αυτούς τούς θεράποντες τής σύγχρονης όπτικοακουστικής μεσολάθησης πού θά λουστράρουν τή γυαλιστερή έπιφάνεια έχοντας δει αυτοί για σās, σκεφθεί για σās, έχοντας λύσει όλα τά προβλήματα για σās, άρχει νά πληρώνετε.

Η έξοδος πρós τή νέα παγκοσμότητα δέν γνωρίζει όρια· ούτε έθνικά, ούτε καν τά ευρύτερα ύπερεθνικά σάν κι αυτά τής Ευρώπης. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι γεωγραφικό. Τό ζήτημα είναι ό τι ή άνταγωνιστικότητα μιās οικονομίας όπως ή γερμανική ή ή άγγλική, μετριέται σέ παγκόσμιο έπίπεδο. Έξοδος στήν Ευρώπη δέν σημαίνει ξάνοιγμα σέ έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται άπό τό άθροισμα τής έπικράτειας τών Δώδεκα ούτε άπό εκείνην πού όρίζεται άπό τά Ουράλια ως τόν Άτλαντικό κι άπ' τόν Άρχάγγελο ως τά νερά τής Μεσογείου. Έξοδος στήν Ευρώπη σημαίνει έκτίναξη άναγκαστική σέ μιάν παγκοσμότητα πού είναι έτοιμη ν' άπορροφήσει μέ τά δικά της μέτρα τούς άνυποψίαστους εκδρομείς, εκεί πού τό νόμο και τίς

νόρμες όρίζει ό άμερικανικός τρόπος ζωής, ό γενικευμένος άμερικανισμός.

Άλλωστε δέν πρόκειται για έξοδο αλλά για ξεπίτωμα. Όπως τά ύψηλά έπιτόκια έλκουν τά «έθνικά» κεφάλαια εκεί πού ή κερδοφορία είναι ύψηλότερη παιανίζοντας τό άσμα «όπου τόκοι και πατρίς», έτσι και οι τοπικοί, περιφερειακοί και έθνικοί πολιτισμοί δέν ύπερβαίνουν τά όρια τους για νά συντηθούν, άναδημιουργούμενοι σέ ένα λιγότερο άσφυκτικό πλαίσιο· έξαφανίζονται άπλως στήν καταδόθρα τής άμερικανοποιημένης παγκοσμιοτητας αφήνοντας πίσω τους τά φοκλορικά περιττώματα, τά περιτυλίγματα τής τουριστικής τους συσκευασίας και τή νοσταλγία για τίς ξεπερασμένες λειτουργίες. Άκόμη και παιδιά δέκα χρονών θά πούν «παλιά εδώ ήταν...».

Άλήθεια τί ήταν εδώ;

«Ένας πολυφωνικός άνθρωπισμός θεμελιωμένος πάνω στή δημοκρατία, τή δικαιοσύνη, και τήν έλευθερία...» ή άλλως οι αιώνιες ιδέες του Ρωμαϊκού Δικαίου, τής έλληνικής δημοκρατίας και φιλοσοφίας, του Διαφωτισμού και του Όρθου Λόγου, του Χριστιανισμού, του δικαϊώματος στήν καθολική ψηφοφορία και του άντιπροσωπευτικού-κοινοβουλευτικού συστήματος, τής Επιστήμης, τής Προόδου, τής γενικευμένης λαϊκής εκπαίδευσης, του habeas corpus, τών κοινωνικών άσφαλίσεων, τών φιλελεύθερων συνταγμάτων, του σεβασμού του προσώπου, τής άνοχής του άλλου, τής άντικειμενικότητας τών θεσμών.

Αυτά όλα ύπήρχαν παλιά και ύπάρχουν άκόμη. Άλλά είναι ή μιάν πλευρά τών πραγμάτων, πού παραπέμπει σέ μιάν πανευρωπαϊκή ιστορικότητα, ειδωμένη μέσα άπό τό πρίσμα μιās έξω-ραϊζουσας ιδεολογίας.

Κι ώστόσο θά πρεπε νά είμαστε οι τελευταίοι πού θά άρνιόμαστε ό τι οι όνομαζόμενες κοινές ευρωπαϊκές άξίες είναι χωρίς σημασία. Εκεί όπου έτούτες οι άξίες ύποτιμήθηκαν ή δέν ύπήρξαν καθόλου, εκεί όπου αυτές οι άξίες κατατάχθηκαν στήν άστική «φόρμα» και άναζητήθηκε τό ουσιαστικό «περιεχόμενο» τής δημοκρατίας, περίσσεψε ό άιταρχισμός, ό δεσποτισμός, ό ολοκληρωτισμός αλλά και ή έκμετάλλευση. Ξέρουμε όμως ό τι οι όνομαζόμενες ευρωπαϊκές άξίες, κι ιδιαίτερα εκείνες τής έλευθερίας, τής δημοκρατίας, τής ισότητας, τής άδελφότητας τών πολιτικών δικαιωμάτων και τών κοινωνικών δικαιωμάτων δέν προέκυψαν άπό κάποιο ά-ιστορικό και ύπερβατικό πνεύμα του μακαρίτη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δέν ήταν ένύπαρκες στόν «πολιτισμό» και τίς πρακτικές ιδεολογίες τών ιερατείων, τών ισχυρών και τών γαλανοφόρων πού κυριάρχησαν στήν ευρωπαϊκή ιστορία χίλια χρόνια τώρα. Ήταν κυρίως παιδιά έπαναστάσεων και λαϊκών κινητοποιήσεων — δέν έβγαιναν άπό τίς Ίερές Συνόδους, τίς Ίερές Έξετάσεις, τίς Ίερές Συμμαχίες, τό Κλάμπ τής Ρώμης, τή Διεθνή του Κεφαλαίου. Έδώ και διακόσια χρόνια ή δύναμη πού στοχάζτηκε αυτόν τον πολιτισμό και πάλεψε γι' αυτόν όνομάζεται Άριστέρα, κι αυτή τήν ιστορικά ίχνη άκολουθοϋμε. Μέ τή μιάν ή τήν άλλη έκδοχή, είτε πίσω έχει τόν Ρουσσώ είτε τόν Βολταίρο, είτε συγκλίνουν στόν Σπινόζα και τόν Μάρξ, είτε άναθεμαίνονται στό παγωμένο κελί του Γκράμσι, συνθέτουν μιάν τριλογία άλυσίδα πού φτάνει πίσω άπό τά χρόνια του Διαφωτισμού και συνδέει όλα τά κινήματα, τίς άντιστάσεις, τίς έπαναστάσεις, τίς άμφισθητήσεις και τίς κατακτήσεις του 19ου και του 20ου αιώνα. Αυτός ό πολιτισμός δέν οδηγεί στους δέκτες του Μπερλουσκόνι, άν και οδηγείται εκεί σιδηροδέομος, άποδυναμωμένος ως θέμα και ένήμερωση καθώς ως ύπέρτατη άξία τής δημοκρατίας έπιβάλλεται ή κατανάλωση.

Κατ' άρχήν όλες τούτες οι ιδέες και κατακτήσεις του «ευρωπαϊκού πνεύματος» εμφανίζονται ως τά άτράνταχτα θεμέλια του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ως πάγια δεδομένα και όχι ως συγκροτημένες παραγωγές συγκρούσεων, συγκρούσεων πού άλλες μέν είναι ιστορικά ξεπερασμένες κι άλλες συνεχίζονται θέτοντας άνά πάσα στιγμή σέ παντοειδείς άμφισθητήσεις τίς ίδιες τίς κατακτήσεις πού σήμερα θεωρούνται έμπεδωμένες και άδιαμφισβήτητες. Ός παραγωγές δέ, είτε πολιτισμικές είτε πνευματικές είτε θεσμικές και κοινωνικές, ήρθαν στόν κόσμο κάποιες συγκεκριμένες στιγμές τής ευρωπαϊκής ιστορικής πραγματικότητας, ύστερα άπό σφοδρούς άγώνες πού στοίχισαν ποτάμια αίματος τόσο πού ή ευρωπαϊκή ιστορία νά είναι ή πιό ματω-

βαμένη ιστορία του κόσμου: οι ατέρμονοι πόλεμοι των ρευστών «κρατών» και ηγεμονιών του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, οι θρησκευτικοί πόλεμοι, η Γερά Έξέταση, οι άπειρες λαϊκές εξέγερσεις, οι μεγάλες και μικρές επαναστάσεις, οι αλληλεπλληλοι διακρατικοί πόλεμοι, οι εκατόμβες δύο παγκοσμίων πολέμων, ο φασισμός, ο ναζισμός αλλά μαζί μ' αυτές τις ελάχιστες ανθρωπιστικές εκδηλώσεις κι άλλες πού βάρβαρες, από τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου ως τη γενοκτονία των Έβραίων, ή απόλυτη μοναρχία και ή φεουδαρχία, τά βασανιστήρια, ή κτηνωδία των εργοστασίων και των εργαστηρίων όχι μόνο της εποχής του πρώιμου καπιταλισμού αλλά και των σημερινών υπεργουρνών εργοστασίων με τους εξοντωτικούς ρυθμούς: *Ευρώπη ήταν*. "Όπως Ευρώπη ήταν ή μεγάλη νύχτα των λαϊκών δεισιδαιμονιών, των άγνων παραδόσεων της γυναικείας σκλαβιάς, των πολιτικών αποκλεισμών, των ρατσισμών, της δουλείας, του έγκλεισμού. Όλα τούτα Ευρώπη ήταν και κάθε σκαλοπάτι της προόδου ήταν ταυτόχρονα κι ένα έφαλτήριο για νέες όπισθοδρομήσεις.

Πώς προσπαθεί ή Ευρώπη των επιχειρήσεων νά διαμορφώσει την Ευρώπη των συνειδήσεων⁸:

«Στήν "κοινή" ευρωπαϊκή πολιτιστική πραγματικότητα μας», έγραψε ή Βούλα Τσινόρεμα, «οί ποιητές, οί καλλιτέχνες, οί συγγραφείς, οί διανοούμενοι σιγά σιγά εξαφανίζονται από τό προσκήνιο, ενώ οί τεχνοκράτες της έπιχειρηματίας, οί κατασκευαστές της κοινής γνώμης, οί υπεύθυνοι των δημοσκοπήσεων, οί marketing advisors αποκτούν πολιτιστική αυθεντία και μέσω αυτής κοινωνική έξουσία. Δημιουργείται, δηλαδή, μετατόπιση μέσα στον πολιτισμό και μετασχηματισμός προς μία οικονομικοτεχνοκρατική κουλτούρα, σέ βάρος των παραδοσιακότερων μορφών του, όπως ή λογοτεχνία ή ή φιλοσοφία. Αυτή ή "νέα κουλτούρα" δέν έχει τίποτα τό ιδιαίζόντως "ευρωπαϊκό". Είναι μία κουλτούρα παγκοσμιοποιημένη πού προκύπτει όλο και περισσότερο ως φόρμα συγκροτούμενη από τά media, ένας τρόπος διαχείρισης του φαντασιακού, κοινωνικού και άτομικού, από τόν έπιχειρηματικό μηχανισμό. Τό συμβολικό αποτέλεσμα της είναι ή διανοητική άπονεργοποίηση των "μαζών" και μία νέου τύπου επανενεργοποίησή τους στην κατεύθυνση της αποδοχής μιάς άλλης ταυτότητας και ενός άλλου τρόπου σκέψης, πού στήν συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζεται από τό image του Ευρωπαίου πολίτη».

Αυτή ή πραγματοποίηση δέν παρατηρείται μόνο στις πολιτισμικές μορφές. Ίδιες είναι παντού οί νόρμες πού διέπουν καθ' όλοκληρίαν και την έπιστήμη και την έρευνα. Η Έκθεση FAST II αναφέρει ότι «δέν υπάρχει καμιά ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις αμερικανικές, ιαπωνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές ως προς τις αρχές και τους στόχους πού διέπουν την έπιστημονική έρευνα και την ανάπτυξη», γι' αυτό και καταλήγει με την υπόδειξη ότι πρέπει νά επικρατήσει «μιά αντίληψη ανθρωπιστική γιά τό ρόλο της έπιστήμης και της τεχνολογίας και γιά συνολικοποίηση της οικονομίας παρά μία θεώρηση ανταγωνιστική και ώφελιμοθηρική του κόσμου και του μέλλοντος»⁹. Μ' αυτό τόν τρόπο οί πιό ευαίσθητες φωνές της Ευρώπης προσπαθούν νά ανακαλύψουν την ευρωπαϊκή ιδιοτυπία, εκείνη ακριβώς πού νά αντιστοιχεί στις προοπτικές της καπιταλιστικής άνασχυρότητας και συνάμα νά «διασώσει» τόν έπί του ανθρωπισμού θεμελιωμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό, εκείνη πού έξορκίζει τόν homo economicus υποδάλοντάς τον σέ πολιτιστικά λίφτινγκ γιά νά έξωραισθεί ό χονδροειδής προγοναθισμός πού ή μακρόβια άναζήτηση του κέρδους του έχει άποτυπώσει στά χαρακτηριστικά του. Η πολιτική άναδάθμιση της κουλτούρας, γιά την όποία τόσος λόγος γίνεται στις Βρυξέλλες και στά ευρωπαϊκά ύπουργεία Πολιτισμού δέν είναι τίποτε άλλο από την όργανωμένη παρέμβαση πού μετατρέπει τά μπουζούκια σέ

συρτάκι, τις λαϊκές γιορτές σέ φεστιβάλ, τούς λαϊκούς πολιτισμούς σέ φοκλόρ, τούς πραγματικούς ανθρώπους σέ γραφικές φιγούρες ντυμένες με τις φορεσιές της γαλιάς, την πολιτιστική δημιουργία σέ έμπόρευμα και θέαμα, την αντίσταση σέ συνείδηση.

Είναι ματαιο νά επικαλείται κανείς τις μεγάλες αρχές όταν καταργεί τις μεγάλες συγκρούσεις. Η μεγάλη πανευρωπαϊκή συναίνεση την όποία ύπαγορεύει ή κοινωνική ειρήνευση, ή ιδεολογία του «τέλους των ιδεολογιών», ή δημοκρατία των δημοσκοπήσεων οδηγούν σέ μία πραγματιστική διαχειριστική άπολιτικότητα, καταργούν ακόμη και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντίκαθιστώντας την με τη συννεινητική δημοκρατία, μία δημοκρατία δηλαδή νεκρή, μία δημοκρατία πού στό όνομα της λαϊκής κυριαρχίας άπονεκρώνει τό λαό της. Γιατί λαός ύπάρχει, όχι ως κατακερματισμένο πλήθος, αλλά μόνο μέσα σέ συγκρουσιακές διαδικασίες. Δέ χρειάζεται νά άσπαστούμε τόν Μάρξ γι' αυτό ούτε νά 'χουμε κατανοήσει τόν Ήράκλειτο.

Η Ευρώπη, λοιπόν, με προγραμματισμένους, καλωδιωμένους, συννετισμένους λαούς είναι μία Ευρώπη με νεκρωμένους λαούς. Αρχεί νά διεκδικεί μία στροφή στον πολιτισμό, αρχεί κάποιες φωνές νά κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου γιά την ίσοπεδωτική αμερικανοποίηση, όταν οί λαοί της καταδικάζονται στην άπάθεια και την άφωνία; Γιατί ό καπιταλισμός της γενικευμένης σοσιαλδημοκρατίας και της σοσιαλδημοκρατικοποιημένης Αριστεράς, πού καταχώντισαν βαθιά στό νεοκαταφείο των άναχρονισμών τις ιδέες του άγώνα και του σοσιαλισμού, θά είναι καπιταλισμός με λιγότερη βαρβαρότητα;

Η ΕΟΚ των Δώδεκα σήμερα άναζητά την κουλτούρα της σάν άλλοθι αλλά και νέο έφαλτήριο γιά μιάν έμπορευματοποίηση άπ' όπου θά κερδίζει ή ίδια κι όχι οί Γαλιωνέζοι. Η μεγάλη «κουλτούρα» της των ποιητών, των θεάτρων, της μεγάλης μουσικής, των νέων πειραματισμών, των πολυσύχναστων μουσειών και των ιστορικών μνημείων, των φιλοσόφων και των συγγραφέων σίγουρα θά έπιζήσει. Κανείς δέν πρόκειται νά βάλε τις μουλιντόξες στό Λουβρο και στον Παρθενώνα. κανείς δέν πρόκειται νά κάψει τις βιβλιοθήκες της. Δέν έπίκειται καταστροφή. Αντίθετα, οί έπιχειρήσεις διασώσεως θά πολλαπλασιασθούν. Αλλά, έτσι γενικά, αυτή ή πολύτιμη κουλτούρα των ποιητών μας δέν ζωογονεί νέες σχέσεις, δέν οδηγεί σέ μία διαφορετική βίωση των συνθηκών ζωής, πού ν' άναδεικνύει τό άδύωτό τους. Μάλλον τούτο τό έργο θά ήταν ύπόθεση της Αριστεράς.

Εδώ όμως τά πράγματα γίνονται περίπλοκα. Γιατί ή Αριστερά θέλοντας νά δώσει άπλές άπαντήσεις σέ σύνθετα ζητήματα δέν βρήκε παρά προγράμματα άπλοϊκά. Η ύπόσχεση στην πολιτιστική άναδάθμιση πού δέν διαφέρει από εκείνη των ρεφορμιστικών σχεδίων του έπίσημου μεταρρυθμισμού· ή, στις ριζοσπαστικές της έκδοχές, όχυρώνεται σέ στείρους άρνητισμούς. Σέ πανευρωπαϊκό έπίπεδο γιά παράδειγμα τά μετά τόν Μάη του 1968 ρεύματα άμφισβήτησης των κυρίαρχων πολιτιστικών προτύπων θά καταλήξουν σέ άπελιπτικά άπλοϊκές με ταμοντέρνες κατασκευές. Κυρίαρχη σέ ή ιδέα ότι ή παιδεία είναι ή προϊόν των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, είναι ή μάσκα της κυριαρχίας τους, ό ιδεολογικός μηχανισμός άναπαγωγής των ύφιστάμενων δομών της κυριαρχίας και της έκμετάλλευσης. Είναι καταπληκτικό· αλλά άκόμη και στις μέρες ή «κουλτούρα» έμφανίζόταν σάν θεραπεινίδα του χοντροαστού με τό πούρο και οί άναζητήσεις στό χώρο της έκλαμβάνονται ως ντεκαντάντσια της άστικής τάξης έτσι ώστε τό αντίδορο κι ό αντίπαλος άναζητήθηκαν σέ χονδροειδείς λαϊκιστικές κατασκευές και στά ιδεολογήματα της «προλεταριακής τέχνης». Αριστεροί, και μάλιστα υπεραριστεροί, ήταν αυτοί πού είδαν την παιδεία ως προνόμιο πού ή καταστροφή του θά οδηγούσε στό ξερίζωμα της άστικής κυριαρχίας μία και ή πρόσβαση στά έργα πολιτισμού της παιδείας, της τέχνης και του στοχασμού δέν είναι παρά ή κληρονομιά και τό όπλο των κυρίαρχων τάξεων.

Η παγίδα ήταν καλά στημένη. Γιατί θεωρήθηκε (και θεωρείται άκόμη) ότι ή κατάργηση των προνομίων περνάει μέσα από την κατάργηση της ίδιας της κουλτούρας και όχι από την άνατροπή των έμποδιών πού κρατούν στό περιθώριο τη μεγάλη μάζα των άποκλήρων. Τό αποτέλεσμα ήταν ή περιπλήρωση σέ δογ-

8. Βούλα Τσινόρεμα, «Ευρώπη και πολιτισμός», *Πολίτης*, Οκτ. 1991, τεύχ. 115.

9. Στο Bernard Gassen, "Enfin une politique volontariste de la recherche", *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 1989.

ματικές κατασκευές των εκατότε ερυθροφρουρών ή η περιχαράκωση στην κομματική ορθοδοξία που θα επιβάλει τις νόρμες μιας «κουλτούρας για το λαό και τον τόπο» και θα κατατροπώσει τους ετεροδόξους με το φάσαγο της ταξικής απόκλισης. Οσάνεις δέ (πράγμα που επικρατεί στις μέρες μας) επιχειρήθηκε ή έξοδος από τοῦτο τό πολιορκημένο φρούριο δέν ἔφερε παρά τήν ἀπορρόφηση στόν κυρίαρχο λόγο. Ἡ ἀρνηση γιά παράδειγμα τῆς ἀγονης γραμμῆς «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ τό ἴδιο συνδικάτο» γιά τίς ἐκσυγχρονιστικές τάσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστεράς (ὅπως καί τῆς ἑλληνικῆς) ἦταν συνώνυμη μέ τήν ἀμβλυνση τοῦ κριτικοῦ τῆς λόγου καί σύμπλευση μέσα στό ἴδιο ποτάμι τῆς γενικῆς συναίνεσης. Καί ἀπό τή μία καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἴδιο: ἀφοπλισμός.

Πῶς ἔφτασαν τά πράγματα σ' αὐτόν τόν ὀλοκληρωτικό ἀφοπλισμό πού δέν τοῦ ἔλειπε οὔτε ἡ πολιτική κάλυψη οὔτε ἔπαυε νά διανθίζεται μέ «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα;

Ἡ παγίδα ἦταν καλά στημένη ἀπό τήν ἴδια τήν ἀστική ιδεολογία πού ἀφομοίωσε καί ἐξουδετέρωνε προοδευτικά τήν κριτική δύναμη τῆς Ἀριστεράς, ἐκείνη δηλαδή τήν ὀριμὴ καί τήν ὀποία οἱ «ἀπό κάτω» παλεύουν νά ξεπεράσουν ὅλες τίς μορφές ὑποταγῆς, νά χειραφετηθοῦν ἀπό τήν ἐξάρτηση τῆς φύσης, ἀπό θεοὺς καί εἰδῶλα, ἱερατεία καί μηχανισμούς, νά μὴν συμβιβάζονται ποτέ μέ τήν πολιτιστική ἀνισότητα καί τήν κοινωνική ἀδικία.

Ὁ πολιτισμός — δέν ἐννοῶ ἐδῶ τά δημιουργήματα τῆς τέχνης, τοῦ στοχασμοῦ καί τῆς παιδείας ἀυτὰ καθ' αὐτά ἀλλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι τὰ προσεγγίζουν καί τὰ βιώνουν — ἐμφανίζεται ὡς πράγμα, ὡς ἱερό πλάσμα μιᾶς ὑπερευαίσθητης ἐμπνευσης πού, ὄντας στόν ἄβατο χώρο τοῦ δημιουργοῦ καί τῆς ἱεροποιημένης δημιουργίας, ἀπαγορεύει μέθεξη καί δέδηλη συμμετοχή. Δέν ἐκάναν ἄλλωστε τίποτε ἄλλο οἱ ἀριστοεὶ ἀπό τό νά ἀπαντοῦν σέ μιάν ὑπερβατική θετικότητα μέ μιάν ἐξίσου ἀ-κοινωνική ἀρνητικότητα ἀφήνοντας ἔτσι ἐλεύθερο τό πεδίο στά ἀστικά ιδεολογήματα καί κυρίως στή διάδοση ἐκείνων τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν πού φτιάχνονται μέ τήν κατανάλωση πολιτιστικῶν «προϊόντων» πού μποροῦν νά πουληθοῦν. Οἱ λαϊκές μάζες ὑποχρεῖσθαι ἀπό τή μία νά ἐγκαταλείπουν τίς δικές τους ἐκφράσεις («τούς τοπικούς περιφερειακούς καί ἐθνικούς πολιτισμούς») ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέσα ἀπό τήν ἴδια κίνηση, νά ἐνσωματώνονται σέ νέα πρότυπα συμπεριφοράς. Ὁ πολιτισμός ἔγινε τό πεδίο ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἔτσι π.χ. ἡ ἀθλητική κουλτούρα πήρε τό πάνω χέρι σέ σχέση μ' αὐτό πού ὀνομάζουμε καλλιέργεια, ἀπολυτοποιήθηκε ἡ ποσότητα τῆς πολιτιστικῆς κατανάλωσης — κυρίως ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτει ὁ σύγχρονος πολίτης τῶν κορσεμένων μας δημοκρατιῶν.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐπισκεπτῶν μουσείων, ἢ τὰ ἀντίτυπα τῶν πωλούμενων περιοδικῶν ἔγιναν ἐνδειξη πολιτιστικῆς εὐημερίας, οἱ γιγαντοσυναυλίες, οἱ ντίσκο, τό στάρ σύτεμ, τὰ τηλεθέαματα, τὰ τηλεπαιχνίδια, οἱ βιντεοκατανύξεις συμπλήρωσαν τόν διάκοσμο χωρίς ποτέ ἐκείνη τή ρωγμὴ χάριη στήν ὁποία ἡ πολιτιστικὴ ἐμπειρία μετασχηματίζεται τόν κοινόν της. Μέσα ἀπό τὰ φαντάσματα τῆς σύγχρονης κουλτούρας προέκυψε ἡ δακτυλογράφος πού ποτέ δέν γνώρισε τήν Ἄννα Καρένινα ἀλλά ξενυχτᾶ μέ τὰ ρομάντζα τῆς ῥόζ διβλιοθήκης, προέκυψε ἡ θέαση τοῦ κόμικς γιά ὄσους δέν σχετίστηκαν μέ τούς *Δαιμονισμένους*. Ἀπὸ κει καί πέρα τό ὄλο θέμα ἦταν ἡ χειραγώγηση τῶν κοινωνικῶν συμπεριφορῶν, ἡ ταύτιση δηλαδή τοῦ κόσμου μέ τὰ προσφερόμενα μοντέλα, τῶν ὁποίων ὁ κοινὸς παρανομαστής εἶναι ἡ ὑποκατάσταση. Ὑποκατάσταση τοῦ σώματος μέ τήν εἰκόνα τοῦ σώματος τοῦ ἄλλου ἢ τῆς ἄλλης, ὑποκατάσταση τῆς φωνῆς, τῆς προσωπικῆς δεξιότητος, τῆς ἀτομικῆς κίνησης, τῆς προσωπικῆς εὐαισθησίας, τῆς μνήμης, τῆς αἰσθησης. Ὑποκατάσταση καί φόβος. Διότι ἡ τρομοκρατία τῆς γοητείας σκοτώνει τά πνεύματα καί τὰ σώματα παραλύνουν στήν ἰδέα πῶς δέν θ' ἄρέσουν. Τὰ χιλιάδες πολιτιστικά σκευάσματα τοῦτῃ ἀκριβῶς τῆ λειτουργία ἐπιτελοῦν: νά διασκεδάσουν τήν ἀπομύηση πού εἶναι προῖτόθεση καί λόγος τῆς ὑπαρξῆς τους. Ὅσο περισσότερη ἀπομύηση τόσο περισσότερα γκάτζει, ὅσα περισσότερα γκάτζει τόσο περισσότερη ἀπομύηση. Ἀλλὰ τώρα θά φτιάχνονται, ἐλπίζουν οἱ προκαθημένοι τῆς ΕΟΚ, ἀπὸ εὐρωπαϊκά ἐργοστάσια, δέν θά μᾶς τὰ πουλᾶνε οἱ Γραπώνεζοι.

κοῦς, ἐκτός πεδίου πολιτικῆς.

Ὅμως, κάθε πολιτικὴ ἐξουσία, καί κάθε κρατικὴ μορφή, βασίζεται ὄχι μόνο στήν ἰσχύ ἀλλά καί στή συναίνεση, στό consensus. Ὅταν δέ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ consensus εἶναι κατ' ἀρχὴν ἢ ἀποδοχὴ ἐνός ὑπεκρατικοῦ καί ὑπερεθνικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου θά δράσει ἡ ἐξουσία, τότε, ὡς ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ συνθήκη, προϋποτίθεται μιὰ κοινὴ ταυτότητα, ἓνα «ἐμεῖς» πού θά νομομοποιήσει τή δράση τῆς ἐξουσίας. Ἀλλὰ εἶναι ἀδιανόγητὴ ἡ ὑπαρξη ταυτότητας χωρίς τήν πρόομειξη καί τὸν ἐναρμονισμό σέ ἓνα ὅλον στοιχείων καί πολιτικῶν καί πολιτισμικῶν. Ἄν τὰ πρῶτα παρέχουν τό πλαίσιο τῶν ἱεραρχήσεων καί τούς ὅρους ἀσκησης τῆς ἐξουσίας, τὰ δεύτερα μᾶς δίνουν τό σύστημα τῶν κοινὰ ἀποδεκτῶν ἀξιών πού ὅσοι τίς συμμερίζονται ἐντάσσονται στήν ἴδια κοινότητα.

Συναντᾶμε ἔτσι τό ζήτημα τῆς *εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἰθαγένειας* (citoyennete)¹⁰, τῆς ιδιότητος τοῦ ἐνεργοῦ Εὐρωπαϊοῦ πολίτη πού ὑποστασιοποιεῖται ἀφ' ἐνός ἀσπαζόμενος τίς κοινὲς εὐρωπαϊκὲς ἀξίες καί ἀφ' ἐτέρου συμμετέχοντας, ὡς ἐνεργὸ ὑποκείμενο, στίς πολιτικὲς διαδικασίες πού ἐκτυλίσσονται στόν ὀμοιο εὐρωπαϊκὸν χώρο. Ἡ Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ θεωρεῖ τήν εὐρωπαϊκὴν πολιτικὴν ἰθαγένεια δεδομένη, ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ μερικὸν μῆνα ὁ καθένας θά ἔχει στήν τσέπη του τό σχετικὸ δελτίο ταυτότητας, πού θά θά τὸν βαφτίσει Εὐρωπαϊὸν πολίτη. Ἔτσι «ἔλυσαν» οἱ ἐπισημεῖοντες εὐρωπαϊστές τό ζήτημα τῆς εὐρωπαϊκότητας, θεωρώντας τό ζητούμενο ὡς δεδομένο, καίτοι αὐτό τό ζητούμενο μπορεῖ νά προκύψει, ἂν ποτέ προκύψει, μέσα ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ σύνθετη καί ὀπωσήποτε μακροῦ χρόνου διαδικασία εὐρωπαϊκῆς ἐθνογένεσης.

Διότι καί στό ὑπερεθνικὸ πλάσιο ἀνακύπτουν τὰ ἴδια προβλήματα πού βρίσκονται στή ρίζα τῆς ἐθνογένεσης, ἀλλὰ μέ πῶς πῶς συνθετὸν τρόπο στήν προκειμένη περίπτωση ὅπου οἱ ἐπί μέρους ἐθνικὲς ταυτότητες (καί εἶναι πολλές), ὅπως καί ἄλλες ταυτότητες (καί εἶναι πάμπολλες) θά πρέπει νά ἐναρμονισθοῦν μέ τήν ὑπερεθνικὴν, νά βρεθεῖ ἓνα ἐνεργητικὸν modus vivendi ἀνάμεσά τους, μιὰ συνύπαρξη ἂν ὄχι εἰρηνικὴ τοῦλάχιστον ὄχι καταστροφικὴ καί μὴ ἀνατρεπτικὴ ἢ μιὰ τῆς ἄλλης. Διαφορετικὰ ἢ ὑπερεθνικὴν ταυτότητα θά ἀφομοιώσει τίς ἐπί μέρους ταυτότητες, θά τίς καταργήσει, οἱ πολλοὶ λαοὶ θά γίνουν ἓνας. Γίνετα αὐτό στήν εὐρωπαϊκὴν περίπτωσιν.

Δύο ὑποθέσεις μποροῦμε ν' ἀντιμετωπίσουμε, ἢ μιὰ μέ πληθῶρα ἱστορικῶν προηγούμενων, ἢ ἄλλη ἀνεκδοτὴ ἱστορικῶν.

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη, ὑπερεθνικότητα σημαίνει ἓνα ὑπερέθνικον, ἓνα μεγάλο ἔθνος πού ἀπορροφᾶ, καταργεῖ καί ἀφομοίονει τὰ ὑπάρχοντα, ὁπότε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό ἂν τοῦτο εἶναι ἐπιθυμητὸ ἀπὸ τούς Εὐρωπαίους, χρειάζεται μιὰ ἰσχυρὴ πολιτικὴ καί πολιτισμικὴ δύναμη πού θά λειτουργήσει ἀφομοιωτικὰ καί ὀμοιογενεποιητικὰ.

«Ἡ σημασία τοῦ ἔθνους» λέει ὁ Μ. Βέμπερ, «στηρίζεται συνήθως στήν ἀνωτερότητα ἢ τοῦλάχιστον στό ἀναντικατάστατον τῶν πολιτισμικῶν ἀξιών πού πρέπει νά διατηρηθοῦν καί νά ἀναπτυχθοῦν μόνο μέ τήν καλλιέργεια ὀμάδας¹¹».

Ποιά εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνωτερότητα, τό ἀναντικατάστατον τῶν πολιτισμικῶν ἀξιών στήν περίπτωση τῆς Εὐρώπης; Ἰστορικῶν, εἴτε τό κράτος προϋπήρχε τοῦ ἔθνους καί τό ὀδηγήσει στήν ἐθνικὴ συγκρότηση (περίπτωση Γαλλίας, Ἰσπανίας, Ἀγγλίας) εἴτε τό ἔθνος προϋπήρχε τοῦ κράτους καί ὀδηγήθηκε στήν κρατικὴ συγκρότηση (Γερμανία, Κ. Εὐρώπη, Α. Εὐρώπη), σέ κά-

10. Ὁ ὀρος citoyenneté, citizenry, τοῦ κειμένου τοῦ Μάαστριχτ στήν ἐπίσημη ἑλληνικὴν μετάφραση ἀποδόθηκε ὡς εὐρωπαϊκὴ ἰθαγένεια. Τελείως ἄστοχα νομίζω, διότι ἡ ἰθαγένεια παραπέμπει στό δίκαιο τοῦ αἵματος· δέν εἶναι αὐτό τό δίκαιο πού υἰοθετεῖ ἡ Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ. Γ' αὐτό προτίμησα τήν περιγραφικὴν ἀπόδοση *εὐρωπαϊκὴν πολιτικὴν ἰθαγένεια* μιὰ καί ἡ «πολιτικὴτητα» θά μᾶς πῆγαინε σέ ἄλλου τύπου παρανοήσεις.

11. Μ. Webber, "Structures of Powers" |1922| σὸ Η.Η. Gerth and C. Wright Mills (ἐκδ.), *From Max Weber: essays in Sociology* 1970. [Το ἀπόσπασμα ἀναφέρεται στό βιβλίον τοῦ Παντελῆ Λέκκα, *Ἐθνομιστικὴ ἰδεολογία*, σελ. 91, Μνήμων 1992].

θε περίπτωση υπήρξε μία δύναμη που μπόρεσε και άρθωσε διάφορες εθνοκοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες, μία δύναμη που έπέβαλε στις άλλες ομάδες τις δικές της πολιτισμικές αξίες, τις όργάνωσε και τις ιεράρχησε, συντριβόντας και εξαφανίζοντας τα δυσσαμονικά στοιχεία, είτε με βίαιο τρόπο είτε, μέσα στη μακρά διάρκεια, χάρη σ' ένα εξαιρετικά περίπλοκο σύστημα ένσωματώσεων, άφομοιώσεων έως ότου λησμονήθηκαν¹² οι ιδιαίτερότητες καταγωγής και άποροφήθηκαν στο νέο σύνολο. Ίσως η χαρακτηριστικότερη περίπτωση σχετικά ταχύρρυθμων διαδικασιών ήταν η Γερμανία του Μπίσμαρκ, όπου η πρωσική στρατιωτική ισχύς και η ρομαντική ιδεολογία της φυλής (τό γερμανικό αίμα και η γερμανική γλώσσα) συνένωσαν τα 248 γερμανικά κρατίδια σε ένα. Ή, από άλλη άποψη, οι ΗΠΑ όπου, μέσα στο άμερικανικό «χωνευτήρι» (melting pot), με βάση την ιδεολογία του WASP (Λευκός, Προτεστάντης, Άγγλοσάξωνας), φτιάχτηκε το άμερικανικό έθνος. Άλλά κι εκεί χρειάστηκε η εξόντωση 30 εκ. Ινδιάνων, των δουλεία των μαύρων, ή καθυπόταξη των Μεξικανών, των rollaks και έν πάση περιπτώσει ένας πόλεμος άνεξαρτησίας και ό μεξικανο-άμερικανικός πόλεμος.

Ποιά είναι, λοιπόν, στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Κοινοπολιτείας, με βάση την έκωχή ισχύος, αυτή η πολιτική ένοποιητική δύναμη που θα κατασκευάσει τό ευρωπαϊκό έθνος, μέ την υπερεθνική ευρωπαϊκή ταυτότητα; Είναι σαφές: η θα γίνει μία Ευρώπη γερμανική ή μία Ευρώπη χωρίς Γερμανία¹³. Τό ένα κανείς δέν τό θέλει, τό άλλο κανείς δέν τό μπορεί.

Ή δεύτερη έκδοχή, άνέκδοτη ιστορικά, είναι εκείνη κατά την όποια ευρωπαϊκή έθνογένεση θα προκύψει μέσα από μία μακρά διαδικασία συγκλίσεων, προσμείξεων, έπικοινωνίας, έξυπνότητας κοινών στόχων, κοινών άγώνων, μέσα από μία «διαλεκτική ένταση» σύγκρουσης αλλά και συνύπαρξης των επί μέρους ταυτοτήτων, μέσα από τή δημιουργία ευρωπαϊκού λαού που θα φτιάχεται κι αυτός με τρόπο πολιτικό.

Έλάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για μία τέτοια διαδικασία κι ούτε μπορούμε νά ζητήσουμε από την ιστορία νά μάς διδάξει, π.χ. από την ιστορία του σοσιαλισμού ή του άντιφασισμού, που όπως είδαμε είχαν φτιάξει έναν κάποιο ευρωπαϊκό λαό. Έκείνο που μπορούμε νά πούμε είναι ότι η διαδικασία αυτή είναι συνδεδεμένη με άγώνες, κοινούς, πανευρωπαϊκούς, μέσα άπ' τούς όποιους οι ένεργοί πολίτες διαμορφώνουν τή συνείδηση της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Ή διαδικασία αυτή δέν μπορεί παρά νά είναι διεθνική και διεθνιστική, δέν μπορεί παρά νά έχει στόχους τής διαιρέσεις, τά φράγματα, τά παλιά και τά νέα τείχη, δέν μπορεί παρά νά έχει ως άντικείμενο τό ρατσισμό, τούς έθνικισμούς, τή φτώχεια, τή άνεργία, τή πολιτισμική ίσοπέδωση, τά πολιτικά δικαιώματα. Θά είναι κι αυτή μία πορεία κάτω από τή σημαία της ισότητας, της έλευθερίας, της άδελφότητας, όχι σαν νοσταλγική έπιστροφή και άναπόληση του χαμένου 1789 αλλά σαν δυναμική προδοχή στην άπειρία των δημιουργών και των δημιουργημάτων. Είναι δηλαδή μία υπόθεση της Άριστερας, του νέου σοσιαλισμού. Άλλ' αυτό είναι μία άλλη ιστορία.

Ή ιστορία, όμως, πού έχουμε μπροστά στά μάτια μας παίρνει άλλους δρόμους. Τώρα, βρισκόμενοι στην καρδιά των προδλημάτων της ευρωπαϊκής ένοποίησης, κι άφου τήν υπόθεση της ισχύος κανείς δέν τή θέλει ή δέν τήν μπορεί, κι επειδή τήν υπόθεση της Άριστερας και του σοσιαλισμού κανείς δέν τή διακονεί, οι ευρωκράτες και τά πολύπειρα πολιτικά έπιτελεία της Χριστιανοδημοκρατίας, της Σοσιαλδημοκρατίας, των ΜΜΕ και των χρηματιστηριακών γιγάντων προβάλλουν μάν άλλη, άνέκδοτη έπίσης διαδικασία: ενός υπερκράτους χωρίς λαό, ενός Ευρωπαίου χωρίς ταυτότητα.

Παρά τό γεγονός ότι οι πρωτεργάτες της κατά Μάαστριχτ ένοποίησης άποφύγουν τόν όρο (πού σημαίνει ότι η κινούνται στον άστερισμό της «άδύνατης σκέψης» ή, τό πιθανότερο, θέ-

λουν νά άποφύγουν τά έκρηκτικά προβλήματα κινούμενοι μ' έναν πραγματιστικό οικονομισμό), βρισκόμαστε στην καρδιά μιας διαδικασίας που οδηγεί στο υπερεθνικό κράτος. Άν μέν αυτό τό μελλοντικό κράτος έχει τή μορφή συνομοσπονδίας, τά όμοσπονδα ευρωπαϊκά έθνη θά λειτουργούν μέ τήν άρχή της όμοφωνίας, τήν άρχή του veto, όποτε τά πράγματα θά παραμείνουν στο σημείο που βρισκόνταν πριν τό Μάαστριχτ: κανείς δέν άντιμετωπίζει τό ένδεχόμενο αυτό, διότι ουσιαστικά άναιρείται η έννοια της πολιτικής ένοποίησης. Άν όμως προκριθεί μία κάποια μορφή φεντεραλισμού, μία όμοσπονδία, τότε οδηγούμαστε κατευθείαν στην λύση κεντρικής έξουσίας, του ένιαίου κράτους. Τό κράτος αυτό θά διαχειρίζεται τό λιγότερο τρία πράγματα, άλλως δέν έχει λόγο ύπαρξης. Πρώτον, θά διαχειρίζεται τό νόμισμα, δεύτερον, τήν εργατική δύναμη, τρίτον, θά διαχειρίζεται τόν δημόσιο χώρο στον όποιο συναντώνται και εκφράζονται πολιτικά τό σύνολο των έθνοκοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων του ευρωπαϊκού χώρου, θά διαχειρίζεται δηλαδή τούς ευρωπαϊκούς κοινοπολιτειακούς θεσμούς.

Ή Συνθήκη του Μάαστριχτ έκανε πολλά δήματα προς τήν κατεύθυνση της δημιουργίας ευρωπαϊκού υπερκράτους: άς δούμε τούς νεωτερισμούς που εισάγει σε έπίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών.

1. Οι Έπίτροποι (17 τόν αριθμό, ένας για κάθε χώρα, κι ένας συμπληρωματικός για τής πέντε μεγάλες), όρίζονται μέν από τά κράτη-μέλη, ό διορισμός τους όμως έγκρίνεται από τό Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο. Ή θητεία τους από τετραετής γίνεται πενταετής.

2. Εισάγεται ό θεσμός της συναπόφασης Ευρωπαϊκού βουλίου και Συμβουλίου των Ύπουργών.

3. Ή άρμοδιότητα της Κοινότητας με βάση τήν άρχή της έπιχειρηματικότητας έκτείνεται σε όλους τούς τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας: βιομηχανικής πολιτικής, μεταφορών, τηλεπικοινωνιών, ένέργειας, εκπαίδευσης, υγείας, κουλτούρας, δικαιοσύνης και άμυνας.

4. Καταργείται η άρχή της όμοφωνίας για όρισμένες αποφάσεις της Συνόδου των άρχηγών-κρατών και εισάγεται η άρχή της πλειοψηφίας.

5. Τό Ευρωπαϊκό Δικαστήριο μπορεί νά επιβάλλει πρόστιμο σε κράτος που δέν τηρεί τής κοινοτικής του ύποχρεώσεις.

6. Τέλος, η Συνθήκη του Μάαστριχτ προβλέπει ότι τό άργότερο ως τό 1999 θά δημιουργηθεί ένιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα που θά άντικαταστήσει τά έθνη νομίσματα. Ή όλη υπόθεση θά ρυθμίζεται από τήν Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα. Θεσμός-άντίγραφο της Γερμανικής. Ή Κεντρική Τράπεζα διεθνύεται από τεχνικούς των νομοματικών ζητημάτων, είδος διεθυντηρίου που άποφασίζει με πλειοψηφία.

Βλέπουμε τά χαρακτηριστικά αυτού του υπερεθνικού κράτους:

— χωρίς λαό, χωρίς υπερεθνικότητα, χωρίς δημόσιο χώρο για τούς λαούς, χωρίς οικουμενική ιδεολογία, χωρίς consensus. Στοιχεία «συνοχής» ή παθητικότητα, ή άδιαφορία, ό άτομικισμός, ό προσωπικός ευδαιμονισμός. Κράτος ά-δημοκρατικό και ά-κοινωνικό, κράτος σχεδιασμένο στην ωχρή όθόνη των προγραμματιστών των Βρυξελλών.

Ίσως συμβεί «άν τό θέλει ό λαός». Άλλά επειδή η Ευρώπη είναι μία θέληση κι όχι μία άφαίρεση, ό καθένας μπορεί νά 'χει τή δική του θέληση. Πράγματι:

«Ό μέγιστος κίνδυνος για τήν Ευρώπη είναι η κόπωση. Έάν άγωνισθούμε ενάντια σ' αυτόν τόν κίνδυνο των κινδύνων ως "καλοί Ευρωπαίοι" μ' εκείνη τή γεναιότητα που δέν δειλιάζει άκόμη και μπροστά σ' έναν άτελεύτητο άγώνα...»¹⁴

12. Έρνέστ Ρενάν, όπ.π. σελ. 36.

13. Έτιέν Μπαλμπάρ, όπ.π. σελ. 62.

14. Edmund Husserl, όπ.π. σελ. 63.

Διαδηλώνουμε έναντίον του ρατσισμού κατ' ιδίαν

τῆς Λήδας Καζανιζάκη

«Δέν ἔχουμε ἐξοικειωθεῖ τόσο μέ τή δημοκρατία, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά τή διώνουν ὡς προσωπική τους ὑπόθεση, ὥστε νά αἰσθάνονται τόν ἑαυτό τους ὑποκείμενο τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν. Τήν ἀντιλαμβάνονται σάν ἓνα πολιτικό σύστημα μεταξύ ἄλλων... ὄχι ὅμως ὡς κάτι ταυτόσημο μέ τόν ἴδιο τό λαό, ὄχι ὡς ἔκφραση τῆς αὐτονομίας του»¹.

Μιά βαθιά οὐλή διχάζει τό πρόσωπο τῆς Γερμανίας. Ἐπιτήδεια μακιγιαρισμένη στίς περιόδους οικονομικῆς εὐμάρειας καί πολιτικῆς σταθερότητας, δύσκολα ἀναγνωρίσιμη κάτω ἀπό τή λεία ἐπιδερμίδα τῆς ἐκτυφλωτικῆς εὐταξίας. Τό περιγράμμα τῆς ἀναδύεται πάντα στήν κρίση, ἀποκαλύπτοντας μιά μορφή διχοτομημένη μέ ἀκρίβεια στή δημοσία, ἀκαμπτη ὄψη τοῦ πειθήνιου ὑπήκοου καί τή φοβισμένη, σχεδόν εὐθραυστη θά ἔλεγε κανεῖς, κάτω ἀπό τό ἄχθος τῆς ἀδεβδιότητος τῶν περιστάσεων, φυσιολογία τοῦ ἰδιώτη. Διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλους λαούς, γιατί ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά διπλοπροσωπία εἰλικρινή καί στίς δυό τῆς ὄψεις, πού ἀγγίζει τά ὅρια τῆς σχιζοφρένειας.

Φανερόνεται, στήν πιό ἀκραία τῆς ἔκφραση, στό πρόσφατο γερμανικό παρελθόν, στό περίφημο, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ναζισμού, στερεότυπο τοῦ ευαίσθητου οἰκογενειάρχου καί φιλεύσπλαχνου γείτονα, πού ὡς μέλος τῆς κοινωνίας-κράτους διαπραττεῖ ἤ ἀνέχεται τίς πιό φρικαλέες θηριωδίες ἀπέναντι σέ συνανθρώπους του, ἀποξενωμένος ἀπό τά δρώμενα στήν κοινωνία πού τόν περιβάλλει καί τῆς ὁποίας τούς θεσμούς ἀφήνει τήν ἐκάστοτε ἐξουσία, ἀντ' αὐτοῦ, νά καθορίσει.

Κι ἐμφανίζεται ἐκ νέου, μετά τήν ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας στόν ὄχλο τοῦ Χογερσδέρντα, τοῦ Ρόστοκ, τοῦ Χούνζε, τοῦ Μόλν, τοῦ Ζόλιγκεν, ἡ κακή τῆς πλευρά.

Στίς «ἀλλυσιδες φωτός» τό «ἄλλο», τό καλό πρόσωπο τῆς Γερμανίας, γιά τό ὁποῖο διαδηλώνουν ὅλα ἐκεῖνα τά — μέ μιά πρώτη ματιά — ἐλπιδοφόρα πλήθη, πού τήν ἴδια στιγμή ἀφήνουν τούς πολιτικούς τους ἀνενόχλητους νά ὑποδουλοῦν τήν ξενοφοβία μέσα ἀπό τήν ὑποβο-

λή καί ψήφιση νόμων ἀπάνθρωπων, χωρίς νά χαράζουν ἔστω καί τό παραμικρό ἴχνος κριτικῆς πάνω στά πανώ τους, ἐπιδεικνύοντας στό ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό τήν καλοσύνη τῆς ὑπόστασής τους, ἐφησυχάζοντας στήν οὐσία τήν προσωπική καί παραμελώντας ἐντελῶς τήν κοινωνική τους συνείδηση.

Στό ὄνομα τῆς δικῆς τους ἀξιοπρέπειας καί ὄχι «τῆς ἀπαραβίαστης ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου», τῆς θεοπισμένης στό σύνταγμα τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανίας, ὑψώνουν τά κεριά καί διοργανώνουν κυριακάτικους περιπάτους δαστώντας ὁ ἓνας τό χέρι τοῦ ἄλλου, σπρώχνοντας μπροστά τό καρότσι τοῦ μωροῦ καί τραβώντας στό πλάι τό λουρί τοῦ σκύλου. Ἀδιαφορώντας γιά τό γεγονός ὅτι κανένας πολιτικός καί κανένας θεσμοθέτης δέν ἔλαβε τό μήνυμά τους, ὅτι «ἡ κάθαρση τῆς δημοκρατίας», ὅπως ἔγραψε στόν ἡμερήσιο Τύπο ὁ διευθυντής τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Ρόβολτ, Μίχαελ Νάουμαν, «δέν ἔλαβε χώρα». Καί ὅ,τι «τό πραγματικό δίδαγμα αὐτῶν τῶν ἀνοφωτισμένων πορειῶν μοιάζει νά εἶναι: Αὕτη ἡ χώρα παραμένει γιά πάντα χωρισμένη στό βασίλειο τῶν ἰδιωτῶν καί τό βασίλειο τῶν πολιτικῶν. Στό πρῶτο διατηροῦνται ζωντανά τά ὄνειρα γιά μίαν ἐνάρετη ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς. Στό δεύτερο παίζουν οἱ κομματικοί ἠθικολόγοι ἀκούραστα τόν δευτερεύοντα ρόλο τῆς πολιτικῆς ἀντιπροσώπευσης»².

1. Theodor W. Adorno, *Erziehung zur Mündigkeit*, Φρανκφούρτη, 1971, σ. 15.

2. *Frankfurter Rundschau*, 3.2.93, σ. 7

Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ ἑτερονομία (ἓνα σύντομο ἱστορικό)

«Εἶναι πικρός ὁ λόγος αὐτός καί ὁμως θά τόν ἐκστομίσω, γιατί εἶναι ἡ ἀλήθεια: Δέν μπορῶ νά φαντασθῶ κανέναν ἄλλο λαό πού νά εἶναι τόσο διχασμένοι ὅσο οἱ Γερμανοί. Τεχνίτες βλέπετε ἀλλά ὄχι ἀνθρώπους, κυρίως καί δούλους, νέους καί μεσήλικες ἀλλά ὄχι ἀνθρώπους — δέν μοιάζει μ' ἓνα πεδίο μάχης, ὅπου θρῖσκονται ἀνάκατα χέρια καί βραχίονες καί ὅλα τά ὑπόλοιπα μέλη τοῦ σώματος κομματιασμένα, ἐνῶ τό αἷμα πού χύθηκε χάνεται μέσα στήν ἄμμο»³;

Κατακερατισμένη ἡ Γερμανία τοῦ Χόλντεριν, ἡ Γερμανία τοῦ ἀποπνέοντος 18ου αἰῶνα σέ κρατίδια, τῶν ὁποίων ἡ πολιτική καί κυρίως ἡ οἰκονομική αὐτονομία ἐμπόδιζε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς οἰκονομικά ἰσχυρῆς ἀστικῆς τάξης, μέ κυρίαρχο πρότυπο πολιτεύματος τήν «πεφωτισμένη ἀπολυταρχία»⁴ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου. Ἐνα σύστημα συγκεντρωτικό, μέ τόν διοικητικό του τομέα «ξεχειλωμένο», ὅπου οἱ μεταρρυθμίσεις «γιά τό καλό τῶν ὑπηκόων»⁵ προέρχονταν ἀπό τόν ἴδιο τόν μονάρχη γιά νά ἀπαλύνουν τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις καί νά ἐνισχύουν, στήν ἀριστοκρατικά σκεπτόμενη τάξη τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων καί ἀξιωματικῶν, τήν πίστη στό ἀναμφισβήτητο τῆς μοναρχίας.

Μέχρι τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα — ὅταν ἀρχίζει ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Γερμανίας — ἡ ἐπιρροή τῶν ἀστών περιορίζεται στόν ἀπολιτικό χώρο τῆς διανόησης καί τῆς τέχνης, ἡ «ἐθνική συνείδηση» παραμένει τό διαφοροποιητικό στοιχεῖο τῆς ἀφυπνιζόμενης «ἐθνικῆς λογοτεχνίας», ἐνῶ ταυτοχρόνα ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ βιώνει τή συλλογικότητα, ἀποτραδηγμένη ἀπό τά κοινά, διαμελισμένη στίς τοπικές συντεχνίες — πού εἶχαν ἐπιζήσει ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεσαίωνα.

Ἔτσι, ὅταν τό 1848 ἐφθασαν καί στή Γερμανία τά κύματα τῆς «λάδας» τῶν Παρισίων — τῆς κατάλυσης τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου καί τῆς ἀνακήρυξης τῆς δημοκρατίας — προκαλώντας ἀλυσιδωτές ἐκρήξεις, γνωστές ὡς «ἐπανάσταση τοῦ 1848» καί ἐνώνοντας βραχυπρόθεσμα τά κρατίδια ὑπό τή σκέπη μιᾶς ἐθνοσυνέλευσης, συντρίφτηκαν πάνω στό βράχο τῆς μοναρχίας, ὅταν ὁ ἐκλεγμένος ἀπό τοῦς «αντιπροσώπους τοῦ λαοῦ» αὐτοκράτορας ἀρνήθηκε τό στέμμα.

Καί ἐν τέλει παγιώθηκαν κάτω ἀπό τό φόβο τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀστών μπροστά σέ μιᾶ κοινωνική ἐπανάσταση, πού θά ἀνέτρεπε τό θρόνο καί μαζί του τήν ἰσχύουσα τάξη, ἀλλά καί τήν ἀδυναμία τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων νά ἐνεργοποιηθοῦν πολιτικά σέ ἓνα ἐνιαῖο ἐπαναστατικό κίνημα, σέ μιᾶ συμπαγή μάζα ἀπό «ἐξτρεμιστές» δημοκράτες, ἀπομονωμένους στό περιθώριο.

Ὁ γερμανικός λαός ἐμελλε ἔκτοτε νά μὴν ἔχει ποτέ πιά τή δυνατότητα ἢ τή δύναμη, ἐθισμένος ἐπί αἰῶνες στό πρωσικό πνεῦμα πειθαρχίας καί ὑποτέλειας, νά παρέμβει αὐτόνομα στή θέσμιση τῆς κοινωνίας-κράτους.

Ἡ ἔνωση τῆς χώρας ὑλοποιεῖται δυό δεκαετίες ἀργότερα ἐκ τῶν ἄνω, στήν πρωσογεραμανική αὐτοκρατορία τοῦ Κάιζερ Γουλιέλμου καί τοῦ «σιδερένιου καγκελάριου» Βίσμαρκ — ἐπιστέγασμα τριῶν νικηφόρων πολέμων ἐναντίον τῶν γειτόνων του, τῆς Δανίας, τῆς Αὐστρίας καί τῆς Γαλλίας, καί ὄχι μιᾶς λαϊκῆς ἐξέγερσης — πού ἐπιχειρεῖ νά κατακτήσει μιᾶ θέση στόν ἥδη μεταξῦ τῆς Ἀγγλίας

καί τῆς Γαλλίας μοιρασμένο κόσμο, ἐπιδεικνύοντας τοῦς σιδερένιους μῦς του στόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο⁶.

Ἡ «ἐπανάσταση» τοῦ συντάγματος τῆς Βαϊμάρης, πού ἀκολούθησε, ἦταν ἐπιδερμική καί στή μορφή μόνο δημοκρατική. Ἀποτελοῦσε κατά κύριο λόγο τό δημιουργημα ἑνός αἰθεροδάμονος καθηγητῆ, πού προσπάθησε νά συνενώσει τόν διαμελισμένο λαό σέ ἓνα ὅλον, δίνοντας του ἀπεριόριστες γιά τήν ἐποχή ἐξουσίες (ἓνα σύστημα ἄμεσης δημοκρατίας, ὅπως στή σημερινή Ἑλβετία), «ἀλλάζοντας τήν πολιτική ὀργάνωση, ὄχι ὁμως τήν κοινωνία»⁷, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ παλαιά τάξη πραγμάτων τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἐξέγερση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ καταπνίχθηκε στό αἷμα καί οἱ στόχοι τῆς διαστρεβλώθηκαν κάτω ἀπό τή δυσφημιστική προπαγάνδα τῆς κυρίαρχης ἀστικῆς τάξης, χωρίς τό μήνυμά της νά προσεγγίσει τίς πλατιές μάζες.

Ἡ μειοψηφία τῶ ἀντιφρονούντων στό ναζιστικό καθεστῶς ἐξοντώθηκε στίς φυλακές καί τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἢ ἐξαναγκάστηκε στήν ἐξορία σέρνοντας πίσω της μέχρι σήμερα, στό δυτικό τμήμα τῆς χώρας, τή ρετσινιά τοῦ ἐθνικοῦ μειοδότη, πού ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του — βλέπε τήν κραυγαλέα περιπτώση τοῦ Βίλλυ Μπράντ —, ἀνακαινισμένη μέσα ἀπό τήν ψυχροπολεμική καί μεταψυχροπολεμική χειραγώγηση τῶν μαζῶν στόν ἐξορκισμό ὁποιουδήποτε ἀριστεροῦ πνεύματος.

Ἡ ἔλλειψη μιᾶς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης ἐθνικῆς ταυτότητας, ὅπως γιά παράδειγμα στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία — πού θά προϋπέθετε μιᾶ μακροχρόνια διαδικασία «σύντηξης» μέσα ἀπό τήν ἐνεργό συμμετοχή μεγάλων τμημάτων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου στή διεκδικητική πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δικαιωμάτων καί τήν ἀκόλουθη διαμόρφωση τῶν θεσμῶν — ἀντισταθμίστηκε ἀπό τοῦς ἰθύνοντες μέ τήν ἐθνικιστική ἔξαρση κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ πολέμου τοῦ Κάιζερ καί ἀργότερα τοῦ Χίτλερ. Καί ἐπειδή τίποτα ἄλλο δέν συνέδεε τίς μάζες αὐτές τῶν ἰδιωτῶν, ἀναπτύχθηκαν ὅλα ἐκεῖνα τά δημοσιοῦπαλληλικά ιδεώδη, πού τοῦς ἐπέτρεπαν νά ταυτισθοῦν μέ τήν πολιτική τῆς ἐξουσίας. Ἐπικράτησε ἔτσι τό πνεῦμα τῆς τυφλῆς πειθαρχίας στίς διαταγές τῶν ἀνωτέρων, τό συναίσθημα τοῦ αὐτοπροσδιοριζόμενου καθήκοντος, πού ἐκτελεῖται πιστά, μέ ἀκρίβεια καί χωρίς τό παραμικρό ἔχνοσ ἀμφιβολίας.

Σ' αὐτό τό μοιραῖο μείγμα ἀποξένωσης καί τυφλῆς ὑποταγῆς στά μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ γεραμανικοῦ ἐπικρατισμοῦ βρίσκονται κομμένα τά αἶτια τῆς «ἰδιαίτης πορείας», ὅπως τήν ἀποκάλεσε ἓνα τμήμα τῶν νεώτερων καί πιό φωτισμένων ἱστορικῶν τῆς.

Καί ἐδῶ θρῖσκονται, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ δημοσιογράφος Ράλφ Τζορντάνο, πού λόγῳ τῆς Ἑβραίας μητέρας του βίωσε, ὡς παιδί, τίς συνέπειες τῶν ρατσιστικῶν νόμων τῆς Νυρεμβέργης, «οἱ ρίζες τῆς ἀπώλειας τοῦ ἀνθρώπινου προσανατολισμοῦ, στήν ταύτιση τῶν πλατιῶν μαζῶν μέ μιᾶ πολιτική τοῦ Ράιχ, πού ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '90 τοῦ προηγούμενου αἰῶνα στόχευε στήν ἀνατροπή τῶν ἰσχυροῦσῶν διεθνῶς ἰσορροπιῶν δυνάμεων πρός ὄφελος τῆς Γερμανίας διά τῆς ἐνοπλῆς βίας.

Ἡ εὐνόητη ἐπιθυμία τῶν Γερμανῶν νά ζήσουν ὅπως οἱ γείτονές τους, σ' ἓνα ἐνιαῖο ἐθνικό κράτος, ἐξετράπη μεταξῦ τοῦ 1914 καί τοῦ 1918 σέ ἐθνική καί παγκόσμια καταστροφή πρωτοφανοῦς γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἔκτασης — προτοῦ ἡ Γερμανία τοῦ Χίτλερ — οὔτε κἀν μιᾶ γενιά ἀργότερα — νά ἐπιχειρήσει νά πετύχει ἐκ νέου τόν ἴδιο στόχο».

Σάν ἓνα λεωφορεῖο γεμάτο ἐπιβάτες, τοῦ ὁποίου ὁ ὁδηγός ἔχει χάσει τόν ἔλεγχο, κατευθύνθηκε μέ ἰλιγγιώ-

3. Hölderlin Friedrich, *Hyperion oder der Eremit in Griechenland*, Στουτγάρδη 1958, (α' ἐκδοσις, 6' τόμος 1799) σ. 123.

4. Golo Mann, *Deutsche Geschichte 1919-1945*, Φραγκφούρτη 1976, σ. 22.

5. Egmund Zechlin, *Die deutsche Einheitsbewegung*, Φραγκφούρτη 1977, σ. 14.

6. Τοῦ ἴδιου, σ. 14.

7. Ralf Giordano, *Die zweite Schuld oder die Last Deutscher zu sein*, Μόναχο 1990, σ. 42.

δη ταχύτητα προς την απολυταρχία, την εθνικιστική τρέλα και την καταστροφή, χωρίς κανέναν από το κοινό να κάνει την παραμικρή κίνηση διάσωσης του — ενώ οι λίγοι, που προσπάθησαν να ανακόψουν τη διαδρομή αυτή, εξαναγκάστηκαν στην έξορία ή τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, με τη συγκατάθεση ή και τη βοήθεια της συντριπτικής πλειοψηφίας, ως εθνικοί μειοδότες.

Και ακολούθησε η απώθηση της ένοχης...

Η ιστορία της σύγχρονης Γερμανίας μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου θά μπορούσε να χαρακτηριστεί και ιστορία απώθησης της ένοχης για τα εγκλήματα του πολέμου. Ένθεν και εκείθεν του τείχους.

Στήν ανατολικογερμανική ρητορεία περί του ομοιογενούς κράτους των «άσπιλων αντιφασιστών εργατών» — που βασιζόταν στο γεγονός ότι πράγματι πολλοί άριστεροί αντιστασιακοί είχαν διαφύγει μετά το τέλος του πολέμου στη Λ. Δ. Γ., αλλά φυσικά δεν αποτελούσαν το σύνολο του πληθυσμού της — αντιπαράτάχθηκε η θριαμβολογία του «είμαστε πάλι κάποιοι»⁸ των — μέσω των δυναμωτικών ενέσεων του σχεδίου Μάρσαλ και της εισαγωγής ξένης εργατικής δύναμης — ταχώς οδήγηθέντων στην ευημερία Δυτικογερμανών, στηριγμένη στον αυτοπροοδισμό των μαζών από την ταύτισή τους με το «έθνικό προϊόν» του οικονομικού θαύματος. Το «ποιό είμαστε» παρέμεινε άδιευκρίνητο και για τις δύο πλευρές.

Η λογική του άσπρου (Ανατολικού αντιφασίστα) - μαύρου (Δυτικού φασίστα) ήταν, εκ των πραγμάτων, δύσκολο να εφαρμοσθεί στην καπιταλιστική Δύση, και όχι μόνο γιατί η πλειοψηφία του γερμανικού λαού ένιωθε ταυτισμένη με το ναζισμό, που όπως έδειξαν δημοσκοπήσεις των Αμερικανών λίγο μετά τη λήξη του πολέμου θεωρούσαν κάτι καλό, αν και «ή εφαρμογή του στην πράξη ήταν κακή» και κάθε κάθαρση εις βάθος θά είχε, ως αντιλαϊκό μέτρο⁹, αρνητικό αντίκτυπο για τα άστικά κόμματα, αλλά και κυρίως γιατί «ο κορμός των θυμάτων», οι άριστεροί αντιστασιακοί — όσοι είχαν επιζήσει της χιτλερικής θηριωδίας — παρέμεναν στο στόχαστρο της κρατικής εξουσίας, της κατευθυνόμενης από τη λογική του Ψυχρού Πολέμου.

Και ποιά όργανα θά μπορούσε να εξυπηρετήσει καλύτερα στην έδραίωσή του από τους αντισοβιετικά ποτισμένους συνεργάτες και τά εκατομμύρια των συνοδοιπόρων, που έδλεπαν στους άριστερούς τόν έχθρο της πατρίδας και επιπλέον ήθελαν με κάθε μέσο να λησμονήσουν το παρελθόν;

Αναπόφευκτα η άποναζιστικοποίηση κάλυψε αντί να ξεσκεπάσει τους δράστες, παραπαιόντας ανεκμάτιστη σε μία τρικυμία, που πολύ γρήγορα κόπασε.

«Οποιαδήποτε προσπάθεια, παρ' όλ' αυτά, και να γινόταν, τόσο από τους Αμερικανούς όσο και από τους Γερμανούς, με στόχο τη λογοδοσία για τον έθνικοσοσιαλισμό έπληττε εκείνους ακριβώς που δεν όφειλε να κτηήσει. Εξυπηρετούσε τόν μολυσεβικισμό, έξαπατούσε τούς καλοπροαίρετους, δυσφήμιζε τη δημοκρατία, προωθούσε τόν αντισημιτισμό, γινόταν νερό στους μύλους των ναζί, κατέστρεφε τη μεσαία τάξη, οδηγούσε τήν άρχουσα τάξη στην κατάθλιψη και τήν αυτοκτονία, αναγρίπιζε τήν προδοσία και τήν δυσπιστία, διέλυε τίσ οικογένειες, άποσταθεροποιούσε τήν οικονομία, κατέστρεφε τήν πίστη στο Θεό και τήν εϋσπλαχνία, παρεμπόδιζε όποιαδήποτε ένδειξη κατανόησης και παρέσυρε τήν άναισθησία, υπέσκαπτε τόν κράτος δικαίου και άπειλούσε τή συνεννόηση των λαών, έσπρωχνε τούς σωστούς μέσα στίς άγκάλες των σκάρτων, έξήγειρε τά άκατάλληλα άτομα, έμπόδιζε ένα πραγματικά νέο ξεκίνημα. Πό-

τε στην ιστορία βρίσκονταν τόσο κοντά ή άπώτατη κτηνωδία και ή έσχατη μεμφμοιρία;», γράφει ό Γιόργκ Φρίντριχ σ' ένα διβλίό που τιτλοφορείται *Η ψυχρή άμνηστία. Οί ναζί δράστες στην Ο.Δ.Γ.*¹¹.

Έτσι, σχεδόν φυσικά, ακολούθησε τή θηριωδία ή τερατώδη συμφιλίωση με τούς θύτες.

Ο πατέρας-κράτος τούς δέχθηκε πάλι στοργικά στους κόλπους του, μέσα στο πλαίσιο τής «επανόρθωσης» τής θεοπισμένης στο σύνταγμα τής άγουρης Ο.Δ.Γ. τό 1949. (Έξαιρηση μοναδική άποτέλεσαν φυσικά οί επώνυμοι, που καταδικάστηκαν στίς δίκες τής Νυρεμβέργης). Έτσι, σύμφωνα με τό άρθρο 131 τού συντάγματος, υπήρξε πρόνοια για όλους εκείνους που «τίν 8η Μαΐου τού '45 ύπηρετούσαν τό Δημόσιο, είχαν άπομακρυνθεί για λόγους που δεν άφορούσαν τό ύπηρεσιακό ή τό μισθολογικό δικαιο από τήν ύπηρεσίά τους και μέχρι σήμερα δεν έχουν χρησιμοποιηθεί στην παλαιά ή σε άλλη θέση εργασίας»¹².

Αντίθετα (σύμφωνα με τόν όμοσπονδιακό νόμο περί άποζημιώσεων) έξαιρείται από τίσ άποζημιώσεις «όποιος μετά τήν 23η Μαΐου τού 1949 αντίτάχθηκε στο δημοκρατικό πολίτευμα, έτσι όπως αυτό όρίσθηκε από τό σύνταγμα τής χώρας»¹³, με άλλα λόγια όσοι πολίτες δεν διέκριναν στο φαύλο καθεστώς τής Βόννης τό έπιστέγασμα τού αντιφασιστικού τους άγώνα, και αυτοί ήταν φυσικά στή συντριπτική τους πλειοψηφία οί άριστεροί. Οί αντικομμουνιστικοί νόμοι των σοσιαλδημοκρατών, που ακολούθησαν στή δεκαετία τού '70 και άπαγόρευαν στά μέλη τού Κομμουνιστικού Κόμματος αλλά και σε όσους στο παρελθόν είχαν ύπηρετήσει στίς γραμμές του να προσληφθούν στο Δημόσιο, ήταν ή φυσική συνέπεια μιάς άδιάλλακτης και συνεπούς αντικομμουνιστικής πολιτικής.

Από τίσ άποζημιώσεις έξαιρέθηκαν όλοι όσοι άνήκαν στην κατηγορία των κοινωνικά καταδιωχθέντων, οί ψυχικά άρρωστοι, οί πνευματικά άνάπηροι, οί άλκοολικοί που τότε, όπως και στο νεοσύστατο κράτος, άνήκαν στην κατακριτέα μη παραγωγική τάξη.

Οί μάζες, έχοντας λάβει εκ των άνω τό «πράσινο φάς», άπωθούσαν τήν ένοχλητική ένοχή στά μύχια τής συνείδησής τους, τό μίσος τους για τήν «ήττα» διοχετευόταν όχι πλέον στους γειτονικούς λαούς, όπως μετά τή λήξη τού Α' Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά στον έσωτερικό έχθρο, τούς κομμουνιστές, αυτούς που τόλμησαν να άντισταθούν, που ταύτιζαν με τά οικεία από τή ναζιστική περίοδο αντισοβιετικά τους αισθήματα.

Οί φράσεις «δέν ήξερα», «δέν μπορούσα να κάνω τίποτα ενάντια σε όλα αυτά» (ένάντια σε ποιά, έφ' όσον δέν ήξερα);) άποτέλεσαν τή στερεότυπη δικαιολογία τής πλειοψηφίας των δύο γενεών, που βίωσαν τόν ναζισμό και τόν πόλεμο, και συμπληρώθηκαν, με τήν πάροδο τού χρόνου, από «έπιχειρήματα» που σχετικοποιούσαν τή μοναδικότητα τής κρατικής όργάνωσης τού έξοντωτικού μηχανισμού για λόγους πολιτικούς ή ρατσιστικούς: «Οί άλλοι λαοί διέπραξαν έπίσης εγκλήματα», «τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως δέν ήταν γερμανική ανακάλυψη», που τροφοδότησε ό ιστορικός ρεβανσισμός μέσω των έπιφυλλίδων τού Τύπου και έπισημοποίησε ή πολιτική τής «χάρης τής όψιμης ήμερομηνίας γεννήσεως» τού Χέλμουτ Κόλ τή δεκαετία τού '80 και θεμελίωσε ή ένοποίηση τής Γερμανίας τήν 3η Οκτωβρίου τού '90 με τό αίτημά της για όριστική λήθη. Σήμερα δέν είναι λίγες οί φορές που μου έχει τύχει να ακούσω τριαντάρηδες και ει-

8. Φράση που αναφώνησε ό καγκελάριος Λούντβιχ Έρχαφντ (1963-1966) για τό «οικονομικό θαύμα».

9. Ralf Giordano, σ. 87-88.

10. Τού ίδιου, σ. 94.

11. Τού ίδιου, σ. 91.

12. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 3' 86, Rolf Schemmann, *Von der Wiedergutmachung zur Gnade der späten Geburt*, σ. 376.

13. Τού ίδιου, σ. 377.

κοσάρηδες, έναργείς κατά τ' άλλα παρατηρητές τῶν ἐξελίξεων, νά υποστηρίζουν ἐνθερμα σέ συζητήσεις τά ἴδια αὐτά ἐπιχειρήματα σχετικοποίησης μιᾶς ἐνοχῆς, πού συνεχίζονται νά κουβαλοῦν στό βάθος τοῦ ὑποσυνειδήτου τους.

« Ἡ ἀπώθηση καί ἡ διάψευση τῆς ἐνοχῆς ἀφοροῦσε καί ἀφορᾶ ὄχι, κατά κύριο λόγο, τήν ὑπεράσπιση τοῦ Γ' Ράιχ καί τοῦ "Φύρερ" του, ἀλλά τό ἴδιο τό 'Εγώ, πού δέν ἤθελε νά παραδεχθεῖ οὔτε στόν ἑαυτό του οὔτε στούς ἄλλους τήν ἐνοχή. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπινου προσανατολισμοῦ μέσω τῆς βαθιάς τάντσης μέ τίς παρανοϊκές ἰδέες τοῦ Χίτλερ συνεχίσθηκε καί μετά τό φυσικό τέλος τους. Αὐτή ἡ ἀπώλεια ἀποκαλύφθηκε ὡς ἡ πιό σκληροτράχηλη κληρονομιά τοῦ ναζιστικοῦ κράτους καί τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου», πού προετοίμασε τήν ἐδραίωσή του¹⁴.

Ὁ ἐπίλογος (τῆς «ὀμαλοποίησης»)

Ἡ κατάρρευση τῶν καθεστώτων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἐπέτρεψε καί τήν «ὀλοκλήρωση τῆς ἐνότητας καί τῆς ἐλευθερίας τῆς Γερμανίας», ὅπως σημειώνεται στή συνθήκη ἐνοποίησης, ἔτσι ὅπως αὐτή καθορίσθηκε ἀπό τήν πολιτική ἀρχοῦσα τάξη. Ἡ δοῦληση τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ θυσιάσθηκε γιά μιάν ἀκόμη φορά στό βωμό — τῶν ἐκλογικῶν στήν παρούσα περίπτωση — ἀναγκῶν τῶν ἰθυόντων του. Ὅπως «μιᾶ διαλυμένη οἰκογένεια πού προσπαθεῖ νά ἐπιδείξει στούς γείτονές της ὁμόνοια», ὅπως χαρακτηριστικά δήλωσε ὁ πολιτικός ἐπιφυλλιδογράφος Γιάν Φίλιπ Ρέμτσμα, ἔτσι καί ὁ διχασμένος ὅσο ποτέ ἄλλοτε λαός τῶν OSSIS καί WESSIS λόγω τῶν προβλημάτων τῆς ἐνοποίησης τῶν πασιφανῶν καί ἀξαναόμων κοινοτικών ἀντιθέσεων μεταξύ τῶν «πλούσιων Δυτικῶν καί τῶν φτωχῶν συγγενῶν» στό ἀνατολικό τμήμα τῆς χώρας ἐπιχειρεῖ ἀπεγνωσμένα τήν πραγμάτωση τοῦ «εἴμαστε ἕνας λαός».

Χειραγωγούμενος ἀπό μιᾶ πολιτική ἀρχή πού προσπαθεῖ, ὅπως καί οἱ προκατόχοί της κατά τήν ἴδρυση τοῦ Ράιχ τόν 19ο αἰώνα καί τήν ἐδραίωση τοῦ ναζιστικοῦ κράτους, νά ἀντισταθμίσει τήν ἔλλειψη ἐνότητας καί τήν διάρρηξη τοῦ κοινωνικοῦ ἴσου ἀπό τά οικονομικά καί κοινωνικά προβλήματα μέσα ἀπό τήν προβολή τοῦ ἐθνικοῦ στοιχείου.

Οἱ 6 ἑκατομμύρια «φιλοξενούμενοι ἐργάτες», *Gastarbeiter*, πού «ἀνακάλυξαν» ξαφνικά δίπλα τους οἱ Γερμανοί (λόγω τῆς ὀγδοντάχρονης νομοθεσίας πολιτογράφησης τῆς βασιζόμενης στό «δίκαιο τοῦ αἵματος» καί τῆς ἐμμονῆς τῶν κυβερνῶντων χριστιανοδημοκρατῶν στήν ἀπόρριψη μιᾶς πολιτικῆς μετανάστευσης, πού θά προὔπεθετε τήν παραδοχή τοῦ «εἴμαστε μιᾶ χώρα μετανάστευσης») δέν ἔχουν θέση στή λαϊκή αὐτή κοινότητα, πόσο μάλλον οἱ «πεινασμένοι» οἰκονομικοί πρόσφυγες ἀπό τήν Ἀνατολική Εὐρώπη (80%) καί τίς χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Τό 75% τῶν Δυτικογερμανῶν εἶναι τῆς ἀποψῆς σήμερα ὅτι στή χώρα τους ζοῦν πάρα πολλοί ξένοι¹⁵.

Τό γεγονός ὅτι οἱ μισοί ἀπό τοὺς 450.000 πρόσφυγες ἐτησίως ἀνήκουν στή γερμανική ὁμογένεια ἀποσιωπᾶται, ὅπως καί τό γεγονός ὅτι ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους 225.000 ἐτησίως οἱ 71.000 εἶναι πρόσφυγες ἀπό τήν πρῶην Γιουγκοσλαβία¹⁶.

Ἐτσι διαπλάθεται ἀργά ἀλλά σταθερά ἡ εἰκόνα τοῦ νέου ἐχθροῦ, οἱ μάξες ἀθροῦνται στίς ἀνοιχτές ἀγκάλες τῶν δεξιῶν ποντικοθήρων, τό παρελθόν ἰσοπεδώνεται στό ὄνομα τῆς ἐξομάλυνσης μέ τρομοκρατικά γοργούς ρυθμούς. Τόν διάχυτο ρεβανσισμό, μέσα ἀπό τή σύγκριση πρός τίς θηριωδίες τοῦ σταλινισμοῦ, τήν ἀντιπαράθεση τῶν θυμάτων ἀπό τόν βομβαρδισμό τῶν συμμάχων ἐρχονται νά προσθέσουν τά «στοιχεῖα» γιά τά θύματα

τῆς ΣΤΑΖΙ, πού κατά περιέργο τρόπο, στήν ἐξέταση τῶν φακέλων τους στό γερμανικό Κοινοβούλιο, ἐφθάναν στό δυτικό καί τό ἀνατολικό τμήμα τῆς χώρας τά ἔξι ἑκατομμύρια. Ἐξί ἑκατομμύρια θύματα τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος ἐναντί ἑξί ἑκατομμυρίων Ἑβραίων στούς κλιβάνους τῶν ναζιστικῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός συρρικνώνεται ἀπό τοὺς ὑποστηρικτές τοῦ συντηρητικοῦ ἱστορικοῦ ρεβανσισμού, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν ὑπῆρξαν ποτέ τόσο πολλοί Ἑβραῖοι στή Γερμανία ἢ ἀπό τοὺς πιό ριζοσπαστικούς ὅτι τό Ἀουσβιτς εἶναι ἕνα ψέμα!

Κι ὅταν ἡ φαῖα πανοῦκλα ἀποδίδει τοὺς καρπούς τῶν διηγήσεων ἐκλογικῶν ποσοτῶν τῶν ἀκροδεξιῶν, ὁ Τύπος μιᾶ γιά ψήφο διαμαρτυρίας (ψήφος διαμαρτυρίας ἦταν καί τό 43,9 τῆς 5ης Μαρτίου τοῦ 1933) καί ὅταν ὁ ἀριθμός τῶν θυμάτων τῶν νεοναζί, μέσα σέ ἐνάμιση χρόνο φτάνουν τοὺς 25, οἱ καλοί Γερμανοί κατεβαίνουν στοὺς δρόμους ὄχι ὡς ἐνδείξη πολιτικῆς διαμαρτυρίας στοὺς «ἐμπρηστές μέ γραβάτα καί κουστούμι», ὅπως ἀποκάλεσε τοὺς πολιτικούς ὑποκινητές τῆς ξενοφοβίας στή Βόννη ὁ Γκύντερ Γκράς, ἀλλά γιά νά δείξουν στοὺς ἄλλους, στό ἐξωτερικό, ὅτι ὑπάρχουν καί καλοί Γερμανοί, ὅτι ὅπως δήλωσαν κάτοικοι τοῦ Ζόλιγκεν: «Ἐμεῖς δέν θέλαμε κάτι τέτοιο». Σιωπώντας, παρ' ὄλ' αὐτά, ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποί τους στό Κοινοβούλιο ὑποδαυλίζουν τό μίσος ἐναντίον τῶν ξένων, ὄχι μόνο ταχυδακτυλοουργώντας μέ τοὺς ἀριθμούς καί μιλώντας γιά «ψευδοπρόσφυγες», ἀλλά καί ὑποκύπτοντας στήν πίεση τοῦ ὄχλου, ψηφίζοντας τήν περιστολή τῆς χορήγησης ἀσύλου (ἀπό τά 3 ἑκατομμύρια τῶν «ἀλυσίδων φωτός» βρέθηκαν στή Βόννη τήν ἡμέρα τῆς ψηφοφορίας μόνον 10.000 διαδηλωτές) καί συνεχίζοντας τήν καταπάτηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν ἔξι ἑκατομμυρίων ξένων, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνα μεγάλο ποσοστό, ὅπως τά νεαρά κοριτσάκια τοῦ Μόλν ἢ τοῦ Ζόλιγκεν, ἔχουν γεννηθεῖ καί μεγαλώσει στή Γερμανία.

Δέν πιστεύω ὅτι ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται. Ὅμως τό τόσο καταστροφικό πνεῦμα ὑποταγῆς καί δουλοπρέπειας ἀπέναντι στήν ἐξουσία σέ συνδυασμό μέ τήν ἀπώθηση τῆς ἐνοχῆς γιά τά θύματα φαίνεται ὅτι συνεχίζει νά διαπνέει τήν πλειοψηφία τῶν ὀγδόντα ἑκατομμυρίων ὑπηκόων, πού χάνουν καί τήν τελευταία εὐκαιρία ἐπαξετάσεως τοῦ παρελθόντος.

Ἀκόμη καί ἂν κάποιος ἀπό αὐτοὺς ἀνάθου πού καί πού ἕνα κερᾶκι ἐξιλέωσης γιά τήν ξενοφοβία τῶν ὑπολοίπων, θυθιζόμενος στήν κατασκευτική ἀφασία τῶν κερῶν. Ἡ δημοκρατία δέν εἶναι ἀκόμη προσωπική τους ὑπόθεση.

14. Ralf Giordano, σ. 37.

15. Lutz Hoffmann, *Die unvollendete Republik*, Κολωνία 1992, σ. 10.

16. Στοιχεῖα γιά τό 1991.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀλβανοφοβία

τοῦ Παναγιώτη Ἡλία Δημητρά

Μιὰν ἡμέρα τοῦ Μάη 1993, ἡ ἐπτάχρονη κόρη μου Ἐλισάβετ με ἄφησε ἐμβρόντητο: «Μπαμπά, οἱ Ἀλβανοὶ εἶναι κακοὶ ἄνθρωποι πού ὄλο κλέβουν καὶ σκοτώνουν καὶ πρέπει νὰ τοὺς φοβόμαστε». Ἐπειδὴ τὰ παιδιά μου καὶ ἔχουν μάθει νὰ σέβονται τὴν ὅποια διαφορά στὸν ἄνθρωπο καὶ ἔχουν παίξει μὲ ἀρκετὰ ἀλλόφυλα παιδιά μὲ εὐχαρίστηση, ἀπόρησα ἀπὸ πού ἔδγαλε ἐντὸ τό συμπέρασμα. Σὲ σχετικὴ ἐρώτησή μου ἀπάντησε πὼς αὐτὸ λένε συμμαθητρίες τῆς στοῦ σχολεῖο. Προφανῶς, στίς οἰκογένειες τῶν τελευταίων ἔχει σχηματισθεῖ παρόμοια ἐντύπωση μὲ βάση τὰ πάμπολλα δημοσιεύματα τοῦ Τύπου ἢ τὰ ρεπορτάζ τῶν ηλεκτρονικῶν μέσων. Φυσικὰ στὴν κόρη μου ἐξηγήσα ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ γενικὰ δὲν εἶναι κακοὶ, ἀπλῶς ὑπάρχουν ἀνάμεσα σὺς κακοὶ Ἀλβανοὶ, ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες κακοὶ Ἕλληνες πού κλέβουν καὶ σκοτώνουν καὶ πού μάλιστα εἶναι πολλοὶ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους Ἀλβανούς. Ὅμως, αἰσθάνθηκα τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀντιδράσω ὡς συνειδητοποιημένος σὲ τέτοια θέματα Ἕλληνας καταγράφοντας τὴν ἀλβανόφοβη στάση τῶν ἑλληνικῶν ΜΜΕ καὶ ἀρχῶν, ἀνταποκρινόμενος σὲ σχετικὴ πρόσκληση τοῦ φίλου Ἀγγελου Ἐλεφάντη καὶ μὲ τὴν πολὺτιμη βοήθεια τοῦ ἀρχείου τῶν φορέων τοῦ (ἀντιρατσιστικοῦ) «Ἰού» τῆς Κυριακάτικης Ἐλευθεροτυπίας.

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, σχολιάζοντας μιὰ δημοσκόπηση τῆς Vario (βλέπε ἀπόσπασμα 1) πού δημοσίευσε ὁ Ταχυδρόμος (22/1/1993) γιὰ τὴν ξενοφοβία τῶν Ἑλλήνων (τίτλος τοῦ δημοσιεύματος: «Ρατσισμός: ἦρθε ἡ ὥρα ἐνός Ἑλληνα Λέ Πέν;») ἔγραφε προφητικὰ σὲ ἓνα σχόλιό του μὲ τίτλο «Ὁ ἼΧίτλερ ἔ περιμένει στὴ γωνία»:

«Τὸ πῶς τρομακτικὸ πού προκύπτει ἀπὸ τοὺς πίνακες τοῦ γκάλοπ (σ.σ.: Δέν σ' ἀρέσουν οἱ λέξεις δημοσκόπηση, σφηνγομέτρηση ἢ ἔρευνα, φιλε Κωνσταντίνε;) δὲν εἶναι ἀπλῶς ὅτι διαφεύδουν ἀνεγκλήτητα τοὺς αὐτάρεσκους μύθους ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶμαστε ρατσιστές ἢ ὅτι κουβαλάμε μέσα μας τὴν παράδοση τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς φιλοξενίας. (...) Τρομακτικότερη εἶναι ἴσως ἡ διάγνωση ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι ἔτοιμη νὰ ἐνστερνισθεῖ ταχύτατα καὶ ἀνευδοίαστα ὅποιοιδήποτε μισαλλόδοξο λόγο. Μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες τὰ συμπαθῆ θύματα τοῦ Χότζα μετατράπηκαν σὲ δαίμονες. "Διώξτε τὰ τέρατα" κραύγαζε πρόσφατα ὀκτάστηλο γιὰ νὰ πουλήσει φύλλα στοὺς περιούσιους ἀγγέλους. Σὲ λίγο, ὡς αἰώνιοι θεματοφύλακες τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς ἀνεκτικότητας καὶ τῆς ἠπιότητας, θὰ κληθοῦμε νὰ λυντσάρουμε. Καὶ μπορεῖ νὰ τὸ κάνουμε, ἐπιδεικνύοντας μάλιστα καὶ τὴν ἀναγκαῖα ἐθνικὴ ἁμοψυχία, πού ἀγκαλιάζει ὅλες τῖς ἡλικίες, ὅλες τῖς κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ὅλες τῖς πολιτικὲς τοποθετήσεις. Οὐρανόπεμπτη εὐκαιρία γιὰ ὅλους τοὺς μικροὺς Χίτλερ πού περιμένουν στὴ γωνία».

Καὶ ἦρθε τὸ πρῶτο λυντσάρισμα Ἀλβανῶν στοῦ ἀρβάνιτο-χώρι —τί εἰρωνεῖα!— Κρικεούκι (βλέπε ἀπόσπ. 2), εὐτυχῶς χω-

ρὸς νεκρούς. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ Τύπος ἐπιδίδεται μὲ μένος στὴν ἀλβανοφοβία. Κάθε φορά πού ὁ δράστης ἐνός ἐγκλήματος εἶναι Ἀλβανός, ἡ ἐθνικότητά του ἀναφέρεται, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται ὅταν ὁ δράστης εἶναι Ἕλληνας, οὔτε ἀναφέρεται τότε ἡ γεωγραφικὴ καταγωγή τοῦ τελευταίου: εἶδε κανένας τίτλο σάν «Κρητικὸς σφάζει Πελοποννήσιο γιὰ νὰ τοῦ κλέψει 60.000 δρχ.» ἢ «Ἕλληνας ἔκαψε ζωντανό ἕνα Ἀλβανό»; Σὲ κράτη μὲ αὐστηρὴ ἀντιρατσιστικὴ νομοθεσία καὶ παράδοση παρόμοιες ἀναφορὲς στὴν ἐθνικότητα ἢ στὴν καταγωγή τοῦ δράστη δὲν ὑπάρχουν.

Ὅμως, ἡ ἀλβανοφοβία δὲν περιορίζεται στὸν τονισμό τῆς ἀλβανικῆς ἐθνικότητας κάθε δράστη ἀπὸ τὴ γείτονα χώρα, οὔτε κἀν στὴν προσθήκη κοσμητικῶν ἐπιθέτων («σατανικὸς διαστής», «ἀνθρωπόμορφο κτήνος» κ.λπ.). Προχωρεῖ στὴν καλλιέργεια τῆς ἐντύπωσης πὼς οἱ Ἀλβανοὶ γενικὰ εἶναι ἐγκληματικὰ στοιχεῖα, περισσότερο ἀπὸ ἄλλους ξένους καὶ ὅπως-δήποτε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (βλέπε ἀπόσπ. 3). Ἔτσι, ὁ Τύπος συμβάλλει στὴ διαμόρφωση μιᾶς μισαλλοδοξίας πού ἴσως ὀδηγήσει σὲ πολλὰ ἄλλα καὶ πολὺ χειρότερα Κρικεούκια. Παρόμοια δὲν ἦταν ἄλλωστε καὶ ἡ ἔθραιοφοβία πού καλλιεργοῦσε ὁ γερμανικὸς Τύπος στὸν Μεσοπόλεμο; Γιὰ νὰ εἶναι μάλιστα πῶς πειστικὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία, καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιὰ ὀργανωμένη δράση Ἀλβανῶν κακοποιῶν, δημιουργεῖται ὁ μύθος τῆς «ἀλβανικῆς μαφίας».

«Η τρομολαγνεία του εγχώριου Τύπου, έντυπου και ηλεκτρονικού, βάφτισε άβασάνιστα αλβανική μαφία τις ομάδες σκληρών ανθρώπων που μοναδική τους καταφυγή, μέσα στην τόνση άπελπισία και την τόση τους διάφραση, ήταν ή άμαρτωλή, ή παράνομη πράξη. Ο κάθε ξένος, ειδικότερα όποιος δέν κατέληξε στο σκλαβοπάζαρο της μαύρης αγοράς εργασίας, θεωρήθηκε συλλήβδην Άλβανός μαφιόζος και όλοι πιά κοιτούν με καχυποψία, με μίσος καλύτερα, αυτούς τους περιφερόμενους με τά άδεια βλέμματα. Η έννοια του κακού, του κοινωνικά απόδλητου έχει σχεδόν ταυτισθεί με τους Άλβανούς μετανάστες» (Γιώργος Μπράμος, *Καθημερινή*, 26/5/1993).

Κι όμως, όχι μόνο δέν υπάρχουν στοιχεία για νά στηρίξουν την ύπαρξη οργανωμένου αλβανικού εγκλήματος αλλά ούτε και για νά στηρίξουν τά έπιχειρήματα για αύξημένη εγκληματικότητα των Άλβανών ή έστω των ξένων γενικά στην Ελλάδα. Οί ειδικοί επιστήμονες (βλέπε απόσπ. 4) ύποστηρίζουν πώς ή συμμετοχή των ξένων στα εγκλήματα στην Ελλάδα δέν ξεπερνάει τό 1,5%, όταν έπίσημα όμολογείται ότι οί ξένοι στην Ελλάδα άποτελούν γύρω στο 5% του πληθυσμού. Η δέ αύξηση των εγκλημάτων τό 1991, πού δημούργησε τό μύθο της εγκληματικότητας των ξένων, όχι μόνο δέν όφείλεται στους ξένους αλλά δέν έχει τίποτα τό έντυπωσιακό, άφου ανάλογη αύξηση σημειώθηκε και τό 1988 για νά άκολουθήσει ύφεση τό 1989, όπως ύφεση φαίνεται νά σημειώθηκε και τό 1992: τά γεγονότα αυτά, όμως, οί άρχές και ό Τύπος προτιμούν νά τά άποσιωπούν.

Οί άρχές είναι ένοχες για τή δημιουργία αυτής της ξενοφοβίας και ιδιαίτερα της αλβανοφοβίας. Σέ όποιαδήποτε χώρα πού σέβεται τόν έαυτό της και τίς πολιτιστικές άρχές στις όποιες πιστεύει, θά ήταν άδιανόητο μητροπολίτες, δημοτικοί άρχοντες και άστυνομικοί διευθυντές νά κάνουν μισαλλόδοξες, ρατσιστικές δηλώσεις (βλέπε απόσπ. 5) χωρίς σοβαρές έπιπτώσεις. Έδω, όμως, σχεδόν κανένας δέν αναρωτήθηκε καν άν προκύπτει πρόβλημα από παρόμοιες δηλώσεις φορέων της κρατικής έξουσίας.

Η βούληση νά δημιουργηθεί αυτή ή αλβανοφοβία φαίνεται και από τό τότε αναφέρεται ό Άλβανός υπήκοος ως Άλβανός και τότε ως «Βορειοηπειρώτης» (τά εισαγωγικά είναι συνειδητά: ή λέξη Βορειοηπειρώτης έμπεριέχει έπεκτατικές βλέψεις, όπως άκριδώς και ή λέξη Μακεδόνας του Αιγαίου πού χρησιμοποιούν οί Μακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες αλλά και οί άρχές της Μακεδονίας: σωστότεροι όροι είναι Έλληνας της Άλβανίας και Μακεδόνας της Ελλάδας — άν και για τόν τελευταίο προτιμότερος θά ήταν Σλαβομακεδόνας της Ελλάδας):

«Η λέξη "Άλβανός" έπαψε νά όνομάζει κάποια έθνικότητα και ταυτίζεται ίσοπεδωτικά με την εγκληματικότητα. Φτάσαμε έτσι νά χαρακτηρίζουμε Άλβανό όποιο Βορειοηπειρώτη άνομει και νά ξαναθυμόμαστε την άμιγή ελληνικότητά του όταν διαπρέπει στο στίβο της άρετης. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, ή άυτοπροστατευτική και έθνοπρεπής φούρια μας παραδλέπει άκόμα και την κραυγαλέα ελληνικότητα του όνόματος του δράστη. Άλλες φορές, αντίθετα, άφήνουμε νά μάς πάρει τό μελό μόλις σκοντάψουμε σέ καμιά ελληνόνηχη κατάληξη στο όνομα κάποιου ξένου ποδοσφαιριστή και άρχίζουμε τότε νά πλέκουμε τό ρηχό έγκώμιο της οικουμηνικώς άκμαζούσης φυλής» (Παντελής Μπουκάλας, *Καθημερινή*, 4/10/1992).

Είχαμε χαρακτηριστικά παραδείγματα παρόμοιας συνειδητής διαστρέβλωσης της πραγματικότητας μέσα στον Ίούνιο 1993. Κατ' άρχήν, πιάστηκε ένας φερόμενος ως διαστής πού

αναφέρθηκε από τό σύνολο του Τύπου ως Άλβανός. Τό όνομά του ήταν, όμως, ελληνικότατο. Θεόδωρος Μπούζαλης, και ή καταγωγή του από τό έξίσου ελληνικότατο, καθώς μάς λένε οί έπίσημοι εκπρόσωποι του κράτους μας, Τεπελένι: παρ' όλ' αυτά, ή άστυνομία άποφάσισε και ό Τύπος συναίνεσε νά παρουσιασθεί ως Άλβανός (βλέπε απόσπ. 6). Λίγες μέρες άγρότερα, δύο άδελφια Άλβανοί υπήκοοι κάηκαν ζωντανόι από έναν Έλληνα (Κρητικό): στην άρχή μόν αναφέρθηκαν ως Άλβανοί, όταν όμως άνακαλύφθηκε πώς είχαν ελληνοπρεπέστατο όνομα, άδελφοί Γκιώνη, «άναβαθμίσθηκαν» (μετά θάνατο) σέ «Βορειοηπειρώτες» (βλέπε απόσπ. 7).

Γενικά, ή άστυνομία και ό Τύπος ρέπουν προς την άναζήτηση άλλοδαπών και ειδικά Άλβανών ως ύπόπτων σέ πλείστα όσα εγκλήματα για τά όποια δέν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Όταν μάλιστα τά θύματα είναι Άλβανοί, τότε άμέσως οί ύποπτοι θεωρούνται συμπατριώτες τους. Τό έχει άλλωστε παραδεχθεί, κομψά, και άρμόδιος ύπουργός.

«Υπάρχουν τάσεις μεγέθυνσης από τόν Τύπο και άλλους φορείς των κρουσμάτων εγκληματικότητας των Άλβανών» (Νικόλαος Κλείτος, ύπουργός Έσωτερικών, άπαντητών στις 10/1/1993 σέ μιά από τίς έρωτήσεις βουλευτών του ΠΑΣΟΚ γι' αυτό τό θέμα, «Ίός της Κυριακής» στην *Ελευθεροτυπία*, 13/6/1993).

Αν δέ άνακαλυφθεί εκ των ύστερων, ότι οί ένοχοι τελικά, δέν ήταν ξένοι αλλά Έλληνες, δέν παρατηρείται καμιά ευαισθησία αυτοκριτικής των έφημερίδων ή έστω άπλής άναφοράς ότι ένω οί άρχικοί ύποπτοι ήταν ξένοι οί ένοχοι τελικά ήταν Έλληνες. Πρώτη χαρακτηριστική περίπτωση, στις άρχές του 1993, αυτή του φερόμενου ως στυγνού πολυδολοφόνου Άλβανών από την Πρέβεζα (βλέπε απόσπ. 8): όταν βρέθηκαν τά πτώματα του ενός και μετά των άλλων δύο θυμάτων του, ό Τύπος άνέφερε σχεδόν με βεβαιότητα ότι οί δολοφόνοι τους ήταν Άλβανοί. Όταν γνωστοποιήθηκε ότι ό φερόμενος ως δράστης ήταν Έλληνας, καμιά διόρθωση των άδικων άρχικών ύπονοιών στον Τύπο. Δεύτερη, μιά δολοφονία στη Μεταμόρφωση Αττικής, στα τέλη του Μάη: χωρίς νά ύπάρχει στοιχείο, οί ύποπτοι άποφασίστηκε από άστυνομία και μερίδα του Τύπου πώς είναι Άλβανοί, παρ' όλο πού μερικοί δημοσιογράφοι, μετά από διεξοδικότερη έρευνα, έκαναν τους άστυνομικούς νά όμολογήσουν πώς δέν είχαν κανένα στοιχείο πού νά κατευθύνει τίς άνακρίσεις προς τους παρεπιδημούντες ξένους, από τους όποιους άλλωστε σχεδόν κανένας δέν είναι Άλβανός (βλέπε απόσπ. 9).

«Τίς πταίει» γι' αυτή την αλβανοφοβία ή γενικότερα για τίς ρατσιστικές τάσεις των σημερινών Έλλήνων; «Δέν έχουμε αντιρατσιστική κουλτούρα», δηλώνει ό Γιάννης Φρέρης, πρόεδρος του ελληνικού τμήματος του SOS Ρατσισμός: αυτό σημαίνει ότι κατά βάση δέν έχουμε ρατσιστική πολιτιστική παράδοση, αλλά δέν διδασκόμαστε τί άποτελεί ρατσιστική συμπεριφορά ώστε νά την άποφεύγουμε και νά την καταδικάζουμε. Δυστυχώς, ή άποψη αυτή άπλώς έξωραίζει την πραγματικότητα. Οί Έλληνες έχουν ρατσιστική κουλτούρα σέ όλη τή σύγχρονη ιστορία τους. Πρόκειται για τή φυσιολογική συνέπεια της επικράτησης ως βασικών ιδεολογικών άξόνων του νέου ελληνισμού «μιάς συναίσθησης άκρατου έθνικού μεσοιανισμού και μιάς προϊούσας πολιτικής και ιδεολογικής μισαλλόδοξιας» (Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ίδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αίτήματα: προοπτικές από τόν ελληνικό 19ο αιώνα» στο Δ.Γ. Τσαούση (έπιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Έστία, 1984).

Γι' αυτό και ύποφέρουν στη χώρα μας όλες οί μειονότητες (και όχι μόνο οί ύποθετικά επικίνδυνες για την ασφάλεια της χώρας), γεγονός στο όποιο έξάλλου έλάχιστα ως καθόλου δέν αναφέρονται οί οργανώσεις υπεράσπισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων στην Ελλάδα (με μιά-δύο έξαιρέσεις). Για τόν ίδιο λόγο άλλωστε, ή όποια πολιτική αντίδικία με την όμορη Μακε-

δονία δόδηγεσε άνερευθρίαστα Ι υπο, διανοουμενους και πολιτικούς αϋτῆς τῆς «άνώτερης φυλῆς» νά μιλάνε γιά ξιπόλητους» «γυφτοσκοπιανούς» ἢ ἔστω γιά προσκοπάκια ἀναφερόμενοι στους κατοίκους τῆς γείτονος. Μόνο ἔτσι, τέλος, θά ἦταν δυ-

νατό τῆν ἴδια ἐκεῖνη μέρα οἱ Ἕλληνες νά ξεσπαθώνουν ὑποκριτικά κατά τοῦ ρατσιστῆ Λε Πέν στήν Κέρκυρα καί νά ὑποδέχονται σάν ἥρωα τόν, πανθομολογούμενα ἔνοχο ὀργανωμένης ἔθνικῆς κάθαρσης στή χώρα του, Κάρατζις.

Ἀποσπάσματα ἀπ' τό ρατσιστικό περιβόλι τοῦ Τύπου

1. Οἱ Ἕλληνες καί οἱ «ἄλλοι»

Οἱ δημοσκοπήσεις ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀπό τούς λιγότερο ἀνεκτικούς λαούς ἀπέναντι στους ἄλλους, ξένους ἢ μειονοτικούς. Σέ εὐρωβαρόμετρο τῆς ΕΟΚ τοῦ 1989, ἡ Ἑλλάδα ἐμφάνιζε το μεγαλύτερο ποσοστό ἀτόμων (45%) πού θεωροῦσαν ἔνοχλητική τήν παρουσία μειονοτήτων στή χώρα ἢ ὑποστήριζαν τόν περιορισμό τῶν δικαιωμάτων τους. Τήν ἀνοιξη τοῦ 1992, τό ποσοστό τῶν Ἑλλήνων πού θεωροῦσαν ἔνοχλητική τήν παρουσία ἀτόμων διαφορετικῆς ἐθνικότητας, θρησκείας ἢ φυλῆς στή χώρα τους (26%) ἦταν ἐπίσης τό μεγαλύτερο στήν ΕΟΚ.

Σέ ἔρευνα τῆς Vario στον Ταχυδρόμο (22/1/1992), 43% τῶν Ἑλλήνων ἐπιθυμοῦν νά φύγουν ἀδιακρίτως ὅλοι οἱ ξένοι ἐργάτες ἀπό τήν Ἑλλάδα, προφανῶς γιατί ἡ παρουσία τους θεωρεῖται (ἀπό 78% τῶν Ἑλλήνων) ὅτι φταίει γιά τήν αὐξηση τῆς ἀνεργίας). Τέλος ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων (52% ὡς 75%) δέν θά δεχόταν νά παντρευτεῖ κάποιο συγγενή τους ἕνας Ἀλβανός, Ἀραβας, Πολωνός, Ἀφρικανός, Τοῦρκος, Βούλγαρος, Πακιστανός ἢ Φιλιπινέζος.

Τέλος, σέ μιάν ἔρευνα τῆς Εὐρωδῆμ τοῦ 1988, ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ἔχει κακή γνώμη γιά τούς συμπολίτες τους προτεστάντες (43%), Σλαβομακεδόνες (48%), παλαιομερολογίτες (56%), Ἀρβανίτες (57%), Τσιγγάνους (62%), μουσουλμάνους (64%), ἀντιρρησίες συνείδησης (66%), Ἑβραίους (71%), ἄθεους (73%), ὁμοφυλόφιλους (75%), ἢ μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά (84%). Μόνο γιά τούς καθολικούς ἡ πλειοψηφία (58%) ἔχει καλή γνώμη.

2. Τάγματα ἐφόδου κατά τῶν Ἀλβανῶν στό Κριεκούκι

Μιάν ἡμέρα διαβάσαμε: «Δράμα στό Κριεκούκι. Ρατσιστικό ξέσπασμα κατά τῆς δυστυχίας» (πρωτοσέλιδο θέμα στήν Ἐλευθεροτυπία, 21/5/1993). Τό σχόλιο τοῦ Γιώργου Βότση στό ἴδιο φύλλο τά λέει ὅλα:

Νά προλάβουμε

Ποῦ ζοῦμε, λοιπόν;

Θά μείνει, ἔτσι, ἔργλημα χωρίς τιμωρία, τό πιά μαζικό καί ἀποτρόπαιο κρούσμα ρατσιστικῆς βίας, μέ θύματα Ἀλβανούς λαθρομετανάστες, πού ἐκδηλώθηκε στή χώρα μας;

Οἱ εἰσαγγελέας καί ὁ τοπικός ἀστυνόμος θέλουν, λέει, ἐπωνύμως καταγγεῖλιες γιά ν' ἀρχίσουν τίς ἀνακρίσεις — δέν τούς φτάνουν τ' ἀνοιγμένα κεφάλια, τά σπασμένα χέρια, τό αἷμα καί οἱ οἰμογῆς ἀπό τήν ἀνανδρη ἐπίθεση πού ἐξαπέλυσαν μεσανυχτιάτικα στά ἄθλια καταλύματα τῶν φουκαράδων, μέ ρόπαλα καί σιδερολοστούς, κά-

ποια φασιστοειδῆ θρασίμια.

Ο (προσοδεντικός, βέβαια) δήμαρχος Κριεκουκίου καταδικάζει φραστικά τά «ἐκτροπα» (ὅποια ἀδρότης!), ἀλλά σπεύδει νά τά δικαιολογήσει, ἐπικαλούμενος συνεχεῖς «προκλήσεις» τῶν Ἀλβανῶν: κάποιοι μάλιστα δέν τόν θεωροῦν ἀμέτοχο καί τοῦ ἀποδίδουν τή φράση «θά τούς λιανίσουμε» 48 ὥρες πρῖν ἀπό τό μεσανυχτιάτικο πογκρόμ.

Καί τό χειρότερο: οἱ «δημοκρατικοί» (στῆς κάλπες) κάτοικοι Κριεκουκίου στή συντριπτική τους πλειονότητα ἐμφανίζονται νά ἐπιπροστοῦν τήν κτηνώδη ρατσιστική ἐπίθεση...

Ἀλβανοί καί Βορειοηπειρώτες (αὐτά τά ἀνθρώπινα εἰρήπια, πού περιφέρουν ἐδῶ κι ἐκεῖ τήν πείνα, τή μιζέρια, τήν ἀπόγνωση καί, σίγουρα, τήν ἀρπακτικότητα καί ἐπιθετικότητα τοῦ στερημένου) ἐμελλε νά συναντήσουν τήν πιό ἀπάνθρωπη συμπεριφορά ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου δικαιολογημένα ἀνέμεναν νά θερμοανθεῖ ἡ ἐλπίδα: στους χορτάτους Ἀρβανίτες, πού μιλοῦν τή γλώσσα τους, σ' ἕνα πλουσιοχώρι μέ ἀπέραντο κάμπο, ὅπου ὑπάρχει δουλειά γιά ἕνα καρβέλι ψωμί.

Στό Κριεκούκι χτύπησαν οἱ καμπάνες γιά ὅλους μας. Θά τό ξαναποῦμε: δέν εἶναι ἐπιδερμικό ἐξάνθημα ὁ ρατσισμός. Πανούκλα εἶναι, πού ἀπλώνεται καί μολύνει ταχύτατα τήν κοινωνία.

Νά τήν προλάβουμε.

G.B.

Καί μερικές πρόσθετες ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις:

«Ἄν μπορεῖ νά μή σχολιάσει κανένας ὅτι ὅλες οἱ καταγγελίες γιά «δαιιοπραγίες» ἐκ μέρους τῶν Ἀλβανῶν ἐγιναν ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἦταν κατά κανόνα γενικόλογες. (...) Κατά τά ἄλλα, εἴχαμε καί τήν κατάπτωση — στήν κυριολεξία — παρουσίαση τῶν γεγονότων ἀπό μερίδα τῶν μέσων ἐνημέρωσης. Ὁ Antenna δέν δίστασε νά χαρακτηρίσει «τολμηροῦς» ὅσους πήραν μέρος στό πογκρόμ, ἀβαντάρωντας βέβαια τέτοια φαινόμενα. Ἄκου

“τολμηροί” αυτοί που χτύπησαν εκ του ασφαλούς εξαθλιωμένους και δυστυχισμένους ανθρώπους» (Διονύσης Έλευθεράτος, *Πρίν*, 30/5/1993).

Τέλος, ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό σχόλιο σε μιάν έφημερίδα που δεν συνηθίζει να δείχνει παρόμοιες ευαισθησίες:

«Κύριε διευθυντά, από μιά άποψη το θέμα δεν θά έπρεπε να μās ... άπασχολεί. Άρβανίτες στο Κριεκούκι έδειραν Άλβανούς (έστω λαθρομετανάστες!), άρα “έθνικά άμιγής” υπόθεση!» (*Έλεύθερος Τύπος*, 23/5/1993).

3. Ο ρατσισμός του Τύπου

Παραθέτουμε εδώ μερικά χαρακτηριστικά δημοσιεύματα του Τύπου που μέ τις γενικευμένες άρνητικές κρίσεις για τούς Άλβανους (οί όποιοι δεν βασίζονται σε αντίστοιχα στοιχεία) δείχνουν τή ρατσιστική προκατάληψη των συντακτών τους και συμβάλλουν στή δημιουργία του αντιβαλκανικού κλίματος στή ελληνική κοινή γνώμη:

«Η Ελλάδα φρικιά και φοβάται. Διώξτε τά τέρατα» (πρωτοσέλιδος τίτλος τής *Απογευματινής*, Δεκέμβριος 1991).

«Άλβανοί: μιά δόμδα στά χέρια μας» (τίτλος έρευνας). «Κρατάμε στήν άγκαλιά μας μιά δόμδα ή όποια έχει πυροδοτηθεί και είναι έτοιμη να έκραγει. Λυμαίνονται τούς πάντες και τά πάντα. Σκοτώνουν, ληστεύουν, βιάζουν, τρομοκρατούν. Είναι έξαιρετικά επικίνδunami. Ο κόμπος πλέον έφτασε στό χτένι. Έπιτέλους διώξτε τους. Οί Άλβανοί λαθρομετανάστες είναι μάστιγα για τή χώρα μας. Νά φύγουν όσο τό δυνατόν ταχύτερα. Ληλατούν έξοχικά σπίτια, εισβάλλουν σε διαμερίσματα. Δολοφονούν για μερικά χιλιάρικά και πρωταγωνιστούν στίς περισσότερες ληστείες. (...) Δέν άναφερόμαστε στους Βορειοηπειρώτες. Έλάχιστοι από τούς τελευταίους πέρασαν στήν παρανομία. Ίσως γιατί είναι άλλη πάστα ανθρώπων» (*Απογευματινή*, 28/9/1992).

«Έλευθέρας σε ληστές και έγκληματίες. Νόμιμοι οί Άλβανοί στήν Ελλάδα» (πρωτοσέλιδος τίτλος του *Έλεύθερου Τύπου*, 18/5/1993, άναγγέλλοντας συμφωνία Μητσούτση-Μέξι για τή νομιμοποίηση των Άλβανών στήν Ελλάδα).

«Άλβανική απόδραση στήν Κρήτη» (τίτλος). «Στό σπόρ των κλοπών επιδίδονται οί 5.000 Άλβανοί που βρίσκονται αυτή τή στιγμή στήν Κρήτη» (*Έλεύθερος Τύπος*, 25/5/1993).

«Χιλιάδες Άλβανοί λαθρομετανάστες στήν Κεντρική Μακεδονία. (...) Οί περισσότεροι από αυτούς όπλοφορούν και επιδίδονται σε ληστείες, κλοπές, βιασμούς και ληλασίες, με αποτέλεσμα να επικρατεί κλίμα τρομοκρατίας και φοβίας στους κατοίκους» (*Έθνος*, 31/5/1993).

4. Η έπιστημονική διάψευση των ρατσιστικών μύθων

Ευτυχώς μερικοί ειδικοί έπιστήμονες έγκληματολόγοι που μελέτησαν τό πρόβλημα διαψεύδουν ότι υπάρχει ύψηλή έγκληματικότητα των ξένων στήν Ελλάδα.

«Μπορεί να λεχθεί άνεπιφύλακτα ότι ή βεβαιωθείσα έγκληματικότητα των άλλοδαπών κατά τά έτη 1990-1992, όποτε και σημειώθηκε ή μεγαλύτερη εισροή άλλοδαπών — κυρίως από τά δόρεια σύνορα — δέν ξεπέρασε τό 1,1% έως 1,4% τής συνολικής βεβαιωμένης έγκληματικότητας» (Νέστορας Κουράκης, καθηγητής έγκληματολογίας στο Πανεπιστήμιο Άθηνών, *Καθημερινή*, 11/6/1993).

«Η στατιστική καταμέτρηση των έγκλημάτων είναι άπούσα. Δέν υπάρχει έπιστημονική άνάλυση των άστυνομικών δεδομένων. Οί άλλοδαποί υπάγονται σ' αυτό που ή έγκληματολογία όνομάζει έμφανή έγκληματικότητα. Άντίθετα μέ τούς

Έλληνες), ό άλλοδαπός και συγκεκριμένα ό Άλβανός μετανάστης, ό όποιος είναι δακτυλοδεικτούμενος, γκετοποιημένος — ιδιαίτερα στα άστικά κέντρα —, διευκολύνει τό έργο τής άστυνομικής πρόληψης. Η έπισήμανσή του είναι εύκολη, έπομένως και ή άνάδειξή του σε έγκληματολογικό μέγεθος». (Λάμπης Δημόπουλος, έπίκουρος καθηγητής έγκληματολογίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης, «Ίός τής Κυριακής» στήν *Έλευθεροτυπία*, 13/6/1993).

«Μιά αντίστοιχη αύξηση στίς στατιστικές για τήν έγκληματικότητα (μέ εκείνη του 1991 σε σχέση μέ τό 1990) παρουσιάστηκε τό 1988 σε σύγκριση μέ τό 1987, χωρίς ωστόσο να προκληθεί καμιά άξιοσημείωτη άνησυχία στήν κοινή γνώμη και άκολούθησε μιά μείωση τό 1989, χωρίς πάλι κανένα σχολιασμό. Τό πρώτο έξάμηνο του 1992 τά στοιχεία δείχνουν μιά υποχώρηση τής σοβαρής έγκληματικότητας, αλλά αυτό τό γεγονός ούσιαστικά άγνοήθηκε ή διαστρεβλώθηκε από τά μαζικά μέσα ένημέρωσης» (Βασίλης Καρύδης, λέκτορας στή Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θράκης, «Ίός τής Κυριακής» στήν *Έλευθεροτυπία*, 13/6/1993).

5. Ο ρατσισμός των έπίσημων άρχων

Μεγάλη ευθύνη για τήν αντιαλβανική ύστερία έχουν οί άσκοιντες διάφορες μορφές έξουσίας, οί όποιοι διατυπώνουν έπίσης άπαράδεκτες γενικευμένες κρίσεις χωρίς να τις βασίζουν σε αντίστοιχα στοιχεία:

«Τό 90% των διαβατηρίων από τήν Άλβανία άνήκουν σε Άλβανούς, κακοποιά στοιχεία στήν πλειοψηφία τους, και μόλις ένα 10% σε Βορειοηπειρώτες» (Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κονίτσης, Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής κ. Σεβαστιανός σε τηλεγράφημά του προς τίς άρχές, *Έλευθεροτυπία*, 18/12/1991).

«Είναι κακοποιά στοιχεία που βγήκαν από τίς φυλακές τής Άλβανίας και έγκατέλειψαν τήν χώρα τους όταν άνοιξαν τά σύνορα» (Ηλίας Καραματσούκης, άστυνομικός διευθυντής Άττικής, *Νίκη*, 22/12/1991).

«Είναι φοβεροί αυτοί οί άνθρωποι. Στήν άρχή τούς συμπονοσα. Σήμερα τούς σιχάινομαι όταν τους βλέπω να εκδίδουν τίς γυναίκες τους στα ξενοδοχεία τής πλατείας Βάθης» (Δογιάμας, διευθυντής 4ου Άστυνομικού Τμήματος, *Έλεύθερος Τύπος*, 24/5/1993).

«Οί Άλβανοί δέν έχουν μέσσα. (...) Δέν έχουν ήθικες άναστολές. Ίσως τό 10% από αυτούς να έχουν καλά στοιχεία στό χαρακτήρα τους, αλλά ή πονηριά είναι πάντα μέσα τους» (Πέτρος Μπουρδάνος, πρόεδρος Κοινότητας Μονόσπιτων Νάουσας, *Έλεύθερος Τύπος*, 24/5/1993).

6. Ο «Άλβανός» δράκος

«Συνελήφθη ό Άλβανός δράκος, διαβολικός διαστής» μās πληροφορούσε τό κύριο πρωτοσέλιδο θέμα του *Έλεύθερου Τύπου* τής 4/6/1993. «Βίασε πάνω από δέκα γυναίκες. Θύμα του μιά 82χρονη!» προσέθεταν οί τίτλοι αυτοί. «Ο διάβολος είναι “άγγελος” μπροστά του», ήταν ό τίτλος του σχετικού ρεπορτάζ στίς έσωτερικές σελίδες. Χαρακτηριστικά άποσπάσματα: «Τό τέρας μεταμορφώθηκε σε Άλβανό και “ντύθηκε” μέ τά πιό άγρια ένστικτα τής ζούγκλας των άγριων θηρίων. (...) Μέχρι τώρα ό Άλβανός λαθρομετανάστης (...) έχει άναγνωρισθεί από έξι γυναίκες, τίς όποιες είχε διάσει μέ τόν πλέον δάνανσο τρόπο, που προσβάλλει όλόκληρη τήν ελληνική κοινωνία». Σε άλλα σημεία, ό φερόμενος ως δράστης άποκαλείται «άνθρωπόμορφο κτήνος», «ανατριχιαστικός, σε όψη και ένστικτα, Άλβανός».

Τὴν ἴδια ἡμέρα (4/6/1993), ἡ Ἀπογευματινὴ ἀναγγέλλει τὸ θέμα πρωτοσέλιδα μὲ μίᾶ φωτογραφία μὲ λεζάντα «Ἑλλήνων δράκος στὴ Μεταμόρφωση» κ.λπ.. Τὸ σχετικὸ ρεπορτάζ στὶς ἐσωτερικὲς σελίδες εἶναι πάντως λιγότερο ἑξαλλο ἀπὸ τὸ προηγούμενο ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ «ἀνθρωπομορφο κτήνος», «ἀδίστακτο Ἑλλανό διαστή».

Μόνον πού τὸ ὄνοματεπώνυμο τοῦ φερόμενου ὡς δράστη εἶναι Θεόδωρος Χ. Μπουζάλης: Ἑλλανός ὑπῆκοος ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα Ἕλληνας «Βορειοηπειρώτης» ἀπὸ τὸ Τεπελένι. Κατὰ πληροφορίες, μάλιστα, ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους δημοσιογράφους, ὅταν ὁ δράστης παρουσιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία σ' αὐτοὺς, ὁ ἀστυνομικὸς εἶπε ὅτι πρόκειται γιὰ «Βορειοηπειρώτη» πού ὅμως γιὰ ἐννόητους λόγους θὰ παρουσιασθεῖ ὡς Ἑλλανός: οἱ δημοσιογράφοι συναίνεσαν ἀνευθρίαστα....

7. Ἕλληνας καίει ζωντανούς δύο Ἑλλανούς (πού ἀνακαλύπτεται πὼς εἶναι Βορειοηπειρώτες)

Στὶς 15/6/1993 ἡ Ἀπογευματινὴ ἀνακοινώνει πρωτοσέλιδα: «39χρονος στὸ Λασιθί ἔκαψε ζωντανούς 2 Ἑλλανούς. Ἦταν ἀδελφία». Στὸ ἐσωτερικὸ ρεπορτάζ μὲ τίτλο «Ἐκαψε ζωντανούς δύο Ἑλλανούς γιὰ ... ἕνα κασετόφωνο», πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ θύτης λέγεται Ἐμμανουὴλ Κοντοπόδης καὶ εἶχε ἀπειλήσει ὅτι «θὰ ἔκαιγε ζωντανὸ ὅποιον Ἑλλανό θὰ συναντοῦσε, γιατί τοῦ εἶχαν κλέψει ἕνα κασετόφωνο» ἐνῶ τὰ θύματα λέγονταν Ἀνδρέας καὶ Ἀλέξης Γκιώνης. Ὁ συντάκτης δὲν συνειδητοποίησε προφανῶς πὼς τὰ θύματα ἦταν Ἕλληνες μειονοτικὸί τῆς Ἑλλάδας. Ἐτσι, τὴν ἐπόμενη ἡμέρα ἡ ἐφημερίδα ἐπανερχεται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες καὶ μὲ ἀναφορὰ σὲ «Βορειοηπειρώτες ἀδελφούς». Πιὸ ὀξυδερκὴς ὁ Ἐλεύθερος Τύπος τῆς 15/6/1993 εἶχε ἀμέσως ἐντοπίσει τὴ «βόρειοηπειρωτικὴ» καταγωγή τῶν θυμάτων, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ΝΕΑ τῆς 16/6/1993 ἀναφέρονταν σὲ Ἑλλανούς.

8. Ὁ «Ἑλλανός» σφαγέας πού ἀτυχῶς ἦταν Ἕλληνας

Δύο «συνήθειες» ἱστορίες πού ἐκρυβαν δυσάρεστες ἐκπλήξεις γιὰ τίς «Ἑλλανοφάγες» ἐφημερίδες καὶ ἀστυνομικὲς ἀρχές, ὅπως πρωτοεμφανίστηκαν στὸν Τύπο:

«Τὸν σκότωσαν συμπατριῶτες του. Ληστεία μετὰ φόνου μὲ δράστες καὶ θύμα Ἑλλανούς» (Ἀπογευματινὴ, 7/1/1993).

«Δύο Ἑλλανοὶ νεκροὶ στὴν Πρέβεζα. Οἱ ἀστυνομικὲς ἀρχές ἐξετάζουν τὴν περίπτωση ἐγκληματικῆς ἐνέργειας ἀπὸ συμπατριῶτες τους πού τοὺς σκότωσαν γιὰ νὰ τοὺς ληστεύουν» (Ἀπογευματινὴ, 3/2/1993).

Στὶς 5/2/1993, μαθαίνουμε, ὅμως, ὅτι ὁ δράστης καὶ τῶν τριῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἕνας καὶ λέγεται Γιώργος Τζωρτζόπουλος, ἄρα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι Ἑλλανός. Μήπως εἶναι «Βορειοηπειρώτης»: «Ὁχι, εἶναι «γνήσιος» Ἕλληνας ὁ ὁποῖος, καθῶς προκύπτει ἀπὸ συνεντεύξεις πού ἔδωσε, μισοῦσε τοὺς Ἑλλανούς γενικά» (Ἐλεύθερος Τύπος, 8/2) καὶ τὰ θύματά του εἰδικότερα μιά καὶ τοὺς χρωστοῦσε τὰ μεροκάματα (Νέα 5/2), ἐλπίζει νὰ «γίνει πόλεμος μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ Σκόπια» ὥστε νὰ τοῦ χαρισθεῖ ἡ ποινὴ γιὰ τὰ ἐγκλήματα καὶ δηλώνει περήφανα τακτικὸς ἀναγνώστης τῶν 4 Τροχῶν, τῶν 2 Τροχῶν καὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου. Μάταια ψάξαμε νὰ βροῦμε στὴν Ἀπογευματινὴ κάποια ἀντοκριντικὴ γιὰ τὰ ἀνακριδίστικα ἀρχικὰ δημοσιεύματα πού ἀπέδιδαν τὰ ἐγκλήματα αὐτὰ Ἑλλανούς.

9. Ὁ συνήθης «Ἑλλανός» ἄγνωστος ὑπόπτος δολοφόνος

Στὶς 23/5/1993, στὴ Μεταμόρφωση Ἀττικῆς, ἕνας ἄγνωστος διέπραξε ληστεία μετὰ φόνου, μὲ θύμα τὸν 49χρονο Εὐάγγελο Μισισιάν. Τὶς ἐπόμενες μέρες οἱ ἐφημερίδες τιτοφοροῦσαν ὡς ἑξῆς τὸ σχετικὸ ρεπορτάζ (φύλλα τῆς 24/5, ἐκτός ἂν ὑπάρχει ἄλλη ἀναφορὰ): «Ἑλλανὸς ἔσφαξε μέσα στὸ σπίτι του οἰκογενειάρχην» (Τὰ Νέα). «Ἑλλανοὶ ἔσφαξαν 49χρονο μέσα στὴν κρεβατοκάμαρά του» (Ἐλεύθερος Τύπος 23/5), «Βοήθεια! Σώστε μας ἀπὸ τοὺς Ἑλλανούς! Φόνος σὲ Ἀθήνα καὶ Κρήτη. Ληστείες-ἀπαγωγές σὲ Κατερίνη, Θεσσαλονίκη, Ἐλαφί» στὰ χωριά τῆς Ἡμαθίας» (πρωτοσέλιδος τίτλος) «Ἐπὶ Ἑλλανικὴ κατοχὴ...». «Μᾶς σκοτώνουν μὲς στὰ σπίτια μας» (ἐσωτερικὸ τίτλο) (Ἐλεύθερος Τύπος). «Ἑλλανοὶ μαφιόζοι ἔσφαξαν 49χρονο γιὰ 150 χιλιάδικα» (Ἀπογευματινὴ). «Σκηνὲς ἀπίστευτης φρίκης σὲ διαμέρισμα. Ἑλλανός ὁ μακελάρης» (Ἐλεύθερος). «Ἀφήστε τὰ κλειδιά στὴν πόρτα καὶ τὸν ἔσφαξε ὁ Ἑλλανός ὁ μακελάρης» (Ἐλεύθερος). «Ἀφήσε τὰ κλειδιά στὴν πόρτα καὶ τὸν ἔσφαξε ὁ Ἑλλανός διαρρηχτής» (Μεσημβρινή). «Μεταξὺ τῶν Ἑλλανῶν ἀναζητοῦν τὸ δολοφόνου τοῦ 49χρονου τσαγαλάρη» (Ἀύριανή).

Στὰ σχετικὰ ρεπορτάζ, ὅμως, δὲν ὑπῆρχε καμιά ἀποχρώσα, ἐνδειχθῆκε ὅτι ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος ἦταν Ἑλλανός καὶ ἰδιαίτερα Ἑλλανός. «Μοῦ εἶπαν ὅτι οἱ δράστες εἶναι Ἑλλανοί», δηλώνει στὰ Νέα ὁ γιὸς τοῦ θύματος. «Ἄγνωστος ἄνδρας, λιθανάτα Ἑλλανός» περιγράφεται στὴ Μεσημβρινή. «Δύο ἀπὸ τὰ καθάρματα πού ἔχουν βρεῖ ἄσλο στὴ χώρα μας, μαζί μὲ χιλιάδες ἄλλα ἀποβράσματα τοῦ πρῶην Ἑλλανικοῦ καθεστώτος, κατακρεοῦρησαν...» ἀποφαίνεται ὁ Ἐλεύθερος Τύπος. «Μὲ ἀπίστευτη εὐκολία οἱ Ἑλλανοὶ μαφιόζοι σκοποῦν ἀνεξέλεγκτα τὸ αἷμα καὶ τὸ θάνατο» προσθέτει ἡ Ἀπογευματινὴ. Κι ὅμως, ἡ Ἐλευθεροτυπία, πιὸ προσεκτικὴ, διαπιστώνει ὅτι «ἀρχικὰ εἰπώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ Ἑλλανούς δράστες ἀλλὰ ἡ ἀστυνομία δὲν ἔχει στοιχεῖα πού νὰ μαρτυροῦν κάτι τέτοιο. ἂν καὶ ἔτσι εἶχε πεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ ἐγκλημα». Ἀνάλογο τὸ συμπέρασμα καὶ τοῦ Ἔθνους: «Οἱ ἀστυνομικοὶ δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ θέση νὰ ποῦν ἂν ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος ἦταν Ἕλληνας ἢ Ἑλλανός».

Ρατσισμός και αντιρατσισμός

του Πιέρ-Αντρέ Ταγκιέφ

«Δράση! Δράση είναι η έκκληση που ακούγεται απ' όλες τις πλευρές: αυτοί, όμως, που φωνάζουν με όλη τους τη δύναμη, είναι αυτοί που κατέχουν λιγότερο τη γνώση»!

Φρήντριχ Σέλλινγκ

Ο σκοπός μας μπορεί να όρισθεί, σύμφωνα με μία άλληγορία προσφιλή στον Κάρναπ, ως απόπειρα επίσκεψης ενός πλοίου, χωρίς να μπορούμε να το οδηγήσουμε στο ναυπηγείο, ενώ αυτό διασχίζει τον ωκεανό. Άς προσθέσουμε ότι ο ωκεανός είναι φουρτουνιασμένος, και πώς το πλοίο εκπέμπει αγωνιώδη σήματα κινδύνου.

Πράγματι, σήμερα, μετά την ήττα του έθνικοσοσιαλισμού, το καράβι του αντιρατσισμού είναι άρκετά εϋθραυστο και πλέει κουτσά-στραβά. Για κάποιους το νανάγιο επιβεβαιώνεται, από τη στιγμή που, μέσα από τα ΜΜΕ και την πολιτική ρητορική, το ρωμαλαίο πλοίο της δεκαετίας του '50 έγινε ένα εϋθραυστο κι ανάλαφρο πλεούμενο. Μοιάζει να πηγαίνουμε πολύ γρήγορα κι είναι σαν να εφαρμόζουμε μία καρτεσιανή μεταχείριση — να καταστρέψουμε τα πάντα εκ θεμελίων για να τα ξαναφτιάξουμε δλα — σε μία εξελισσόμενη πραγματικότητα. Σήμανε η ώρα να άφουγκρασθούμε εκ νέου την έκκληση του Σέλλινγκ: άς πάψουμε επιτέλους να αισθανόμαστε υποχρεωμένοι να δρούμε εν παντί τόπω και χρόνω, άρκει να δρούμε, έστω κι αν η δράση μας είναι σπασμωδική.

Μπροστά στον σημερινό άκτιβισμό, προτείνουμε μία παύση: να άρνηθούμε θεληματικά να υποκύψουμε στις προσταγές του έπειγοντος, να άποδεσμευθούμε από τις μανιχαϊστικές νόρμες της ιδεολογίας. Γιατί το τέλος των ιδεολογιών δεν είναι ο θάνατος της ιδεολογίας: η ψευδοθητική τρομοκρατία της δράσης, πριν και πάνω απ' όλα, έρχεται να γεμίσει το κενό που άφησε η έγκατάλειψη των μεγάλων δογμάτων.

1. Οί συζητήσεις για το ρατσισμό όρίζουν μία κατάσταση ιδεολογικής έξαρσης, όφειλόμενης σε μία ρήξη συναίνεσης πάνω στις ίδιες τις έννοιες, αλλά και στο ανέκδοτο των διακυβευμάτων, που γίνεται αντικείμενο των πιό διαφορούμενων παραδοχών. Η άμβλυνση των ιδεολογικών συγκρούσεων στη δεκαετία του '70, συνδεδεμένη με την επικέντρωση (και μάλιστα τη σύγκλιση) και τη συνέχιση των συζητήσεων στο πεδίο των διολογικών έπιστημών, όπου το έπιχείρημα της άθθεντίας (τί λέει η έπιστήμη, μέσα από ποιόν έξουσιοδοτημένο εκπρόσωπό της;) κατόρθωσε να συγκροτήσει έναν εννοιικό συσχετισμό στο έπίπεδο των ιδεών (καθοδηγούμενο από τον αντιρατσισμό των έπιστημόνων που άσχολούνταν με τη γενετική: Άλμπέρ Ζακάρ, Άντρέ Λόφ, Φρανσουά Ζακόμπ, Ζάκ Ρυφιέ). Από το 1983-1984 αυτή η περίοδος της σχετικής ιδεολογικής άμβλυνσης παραχώρησε τη θέση της σε μία συμμετρικά άκραία έξαρση. Η ρητορική θέρη ανέθηκε κατακόρυφα, ενώ την ίδια στιγμή οί παράγοντες της συζήτησης άλλαξαν: οί στρατευμένοι πολιτικοί και οί δημοσιογράφοι ύποκατέστησαν τούς έπιστήμονες. Η κυρίαρχη προβληματική της δεκαετίας του '70 συμπυκνώνεται στους τίτλους έπιστημονικότητας αυτού που θεωρείται ως «ρατσισμός». Η αντιρατσιστική κατάληξη ήταν άπλή: ο ρατσισμός ως ιδεολογικό παράσιτο των βιοανθρωπολογικών έπιστημών (των «σκληρών» έπιστημών) δεν είχε καμιά έπιστη-

μονική βάση. Στο έξής, η συζήτηση μπορούσε να σταματήσει, άφου οί λεγόμενες «ρατσιστικές» θέσεις έστερουντο έπιστημονικής νομιμότητας: ο αντιρατσισμός αντιμετώπιζε το ρατσισμό ως η άθθεντία της έπιστήμης άπέναντι σε διεστραμμένα και άρχαϊκά παραληρήματα. Ταυτόχρονα, όμως, η ταύτιση με τον ρατσισμό, η διεκδίκηση του «ρατσισμού» (αυτοχαρακτηρισμός) άπέβη κάτι το σπάνιο και περιθωριακό. Ο αντιρατσισμός, βασική συνιστώσα της δημοκρατικής συναίνεσης, κληροδοτημένη από τον Διαφωτισμό, μπορούσε να αναπτύσσεται στίς γαίες του ζώντος Λόγου, ρίχνοντας στο έρεβος του άνορθολογικού ή του άνορθολογισμού το ύποκείμενο της άνησυχίας του, τον όρκισμένο έχθρό του. Το θεμελιακό προαπαιτούμενο μιας τέτοιας ιδεολογικής αισιοδοξίας έγκειται στην πίστη ότι ο ρατσισμός είναι ουσιαστικά μία θεωρία των φυλών, διακριτών και άνισων, όριζόμενων με βιολογικούς όρους, και σε αιώνια σύγκρουση για την κυριαρχία του κόσμου. Αντίληψη δημόσια άνομόλογητη και άνασκευασμένη έπιστημονικά. Όμως το πρόδηλο ένος τέτοιου πρωταρχικού όρισμού κλονίσθηκε από τις πρόσφατες έπιθέσεις του έθνικολαικισμού, θέτοντας σε έφαρμογή, κατά το πρότυπο της Νέας Δεξιάς στη Γαλλία (GRECE), έπιχειρήματα που δεν άντιστοιχούν στίς ύποδοχές του παραδοσιακού αντιρατσισμού, θεμελιωμένες στο παραδεδομένο μοντέλο του «ρατσισμού» από τη δεκαετία του '30.

2. Οί πρώτες έλλείψεις έμφανίσθηκαν όταν η έπιστημονική κοινότητα δημοσιοποίησε τις έσωτερικές της διαφοροποιήσεις: οί όπαδοί του κληρονομικού ντετερμινισμού, άναγνωρισμένοι έπιστήμονες και νομπελίστες, όργανώθηκαν σε άνταγωνιστική όμάδα πίεσης άπέναντι στους δεδηλωμένους αντιρατσιστές έπιστήμονες. Το μή έπιστημονικό κοινό κλονίσθηκε: αν οί έπιστήμονες δεν μπορούν να συμφωνήσουν μεταξύ τους, πώς το ίδιο θά μπορούσε να έχει μία σταθερή θέση το πρόβλημα; Η μεταπολεμική περίοδος του ήγεμονικού αντιρατσισμού φαινόταν να λήγει. Η ρήξη της έπιστημονικής συναίνεσης μπορούσε να έρμηγυθει με τον πλέον διαφορετικό τρόπο:

— Το πρόβλημα μπορούσε να είναι πιό σύνθετο από ό,τι έθεωρείτο, άρα μή λυμένο.

— Το πρόβλημα ίσως από έπιστημονική άποψη να είχε τεθεί με λάθος τρόπο, έξ ού και το σχίσμα στο έσωτερικό της έπιστημονικής κοινότητας.

— Το πρόβλημα στην πραγματικότητα ήταν άνύπαρκο, ένα ψευδοπρόβλημα, όφειλόμενο στην πολιτικοϊδεολογική φθορά κάποιων έπιστημονικών έρευνών.

Έτσι έπρεπε να έπιλεγεί ένας τρίτος δρόμος, ούδέτερος, πέρα από ιδεολογικές αντίθεσεις, να έπιστρέψουμε σε ιδεολογικές πεποιθήσεις που επικρατούσαν πριν από την έναρξη της κρίσης, να βασισθούμε στην πραγματική έπιστήμη. Σιγά σιγά η ιδεολογική πλειοψηφία όριστικοποιήθηκε πάνω σε ένα τέτοιο πεδίο, διατηρώντας και κάποια ίχνη από τις προηγούμενες κρίσεις του: να έπιλέγει κάποιος στο πεδίο των καλών έπιστημώ-

νων, σήμαινε νά ἐπιλεγεί τό μέρος τῆς ἀληθινῆς ἐπιστήμης, ἀνταποκρινόμενος, ἐπιπλέον, στά ἀνθρωπιστικά αἰτήματα (πού δέν κοστίζουν τίποτα καί δέν δεσμεύουν γιά τίποτα: «Εγώ, κύριε, εἶμαι ἀντιρατσιστής» κ.λπ.).

Ἔτσι ἔληξε ἡ συζήτηση γιά τή Νέα Δεξιά (1979-1980), πού στή Γαλλία ὑπῆρξε ἡ κύρια προαγωγός τῆς θέσης πού ἐκθείαζε τή φυλετική καθαρότητα, ἀποκλείοντας ὅ, τι ἀφορμώθηκε στήν κατ' ἐξοχήν διαβολική παράδοση, τό ρατσισμό (ἄρα τό ρατσισμό). Τό κακό ὅμως εἶχε γίνει, οἱ ἀθεβαιότητες καί οἱ κλομισμοί παρέμειναν.

3. Ἡ ἐμφάνιση ἀνέκδοτων μορφῶν «ρατσισμού» ἐπιχειρήθηκε σέ δύο χρόνους, μέσα ἀπό τήν ἐκφορά δύο διαφορετικῶν λόγων, στό γαλλικό ἰδεολογικό πεδίο.

• Ἡ διαμόρφωση καί ἡ διάδοση κατά τή δεκαετία τοῦ '70 τῆς διαφοριστικῆς ἰδεολογίας, ἀπό τίς δμάδες GRECE καί Club de l' Horloge, στό μεταπολιτικό πεδίο. Πρώτη πηγή συγχύσεων, ὀφειλόμενων στό γεγονός ὅτι ἡ Νέα Δεξιά συγκρότησε ταυτόχρονα ἕνα δόγμα (διατομικῆς) ἀνισότητας, ἐπεξεργάσθηκε μιά ἐλιτίστικη θεωρία, καί στή διαμάχη πάνω στήν κληρονομικότητα καί τό περιβάλλον ἔλαβε τό μέρος τῶν ψυχολόγων τῆς κληρονομικότητας. Οἱ διαστικοί παρατηρητές πίστεψαν ὅτι ἐπρόκειτο γιά μιά νέα ἐκδοχή τοῦ ἀνισωτικοῦ ρατσισμού, θεμελιωμένου πάνω σέ ἕνα βιολογικό ἐπισημονομισμό, τή στιγμή πού συνέβαινε καί ἐντελῶς διαφορετικό: διαμορφωνόταν ὁ διαφοριστικός ρατσισμός, πάνω σέ πολιτισμοκρατικές βάσεις.

• Τή διαμόρφωση καί τή διάδοση ἀπό τό 1983, στό πολιτικό πεδίο, γύρω ἀπό τό Ἐθνικό Μέτωπο, ἀπό τόν ἐθνικολαϊκισμό, τῆς ἰδεολογίας τῆς ταυτότητας. Ἀκόμα καί ἐδῶ, ἡ σύγχυση καί τά ἀμαλγάματα ἀπέκρυψαν τούς τρόπους ἀνάδυσης ἐνός νέου ὑλετισμοῦ. Στόν ἐθνικορατσισμό τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου δέν θά συναντήσουμε μόνο τήν ἐκ νέου ἐπικαιροποίηση τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ ρατσισμού, αὐταρχικοῦ καί πατερναλιστικοῦ, ἀλλά καί τήν ἐνσωμάτωση στόν ρατσιστικό λόγο μιᾶς θεματικῆς ὑπεράσπισης τοῦ δικαιώματος στήν ταυτότητα τῶν λαῶν, ὡς ἐκείνη τή στιγμή ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν νεοδεξιῶν διανοουμένων.

Γιά νά ἀπλοποιήσουμε τό πρόβλημα, μπορούμε νά διακρίνουμε τρεῖς θεμελιακές ἐπιδιώξεις, τρεῖς μεγάλες μετατοπίσεις βασικῶν ἐννοιῶν, κυρίαρχων ἐπιχειρημάτων ἢ στάσεων στή ρατσιστική ἰδεολογία, ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70:

- φυλῆ — ἐθνότητα/κουλτούρα:
- ἀνισότητα — διαφορά:
- ἑτεροφοβία — ἑτεροφιλία.

Αὐτές οἱ τρεῖς ἰδεολογικές καί ρητορικές ἐπιχειρήσεις, πού χαρακτηρίζουν τήν καινοτομία τοῦ ρατσιστικοῦ λόγου στή Γαλλία (ἄν καί τό φαινόμενο εἶναι εὐρωπαϊκό) ἐδῶ καί δύο περίπου δεκαετίες, ἔχουν σοβαρές συνέπειες γιά τήν ἐκδοχή τῆς διαμάχης ρατσισμού καί ἀντιρατσισμού.

1. Ἡ «φυλετοποίηση» τοῦ λεξιλογίου τοῦ σχετικοῦ μέ τήν κουλτούρα, τή θρησκεία, τίς παραδόσεις καί τίς νοοτροπίες καί μάλιστα τοῦ προσιδιάζοντος σ' αὐτές φαντασιακοῦ παρήγαγε μιά πλειάδα νέων, ὑπόρητα βιολογικῶν, μορφῶν ρατσισμού. Ἔτσι, ὁ ρατσιστικός λόγος σχετίστηκε μέ τήν «πολιτισμική ἰδιαι-

τερότητα» ἢ τῆς «νοοτροπίας», ἐγκαταλείποντας (ἐνίοτε μέ ἐπιδεικτικό τρόπο) τό ρητό λεξιλόγιο τῆς «φυλῆς» καί τοῦ «αἵματος», διαγράφοντας βιολογικές καί ζωολογικές μεταφορές. Ἐντούτοις, ἡ ἐννοία τῆς «κουλτούρας», πού ὑποκαθιστᾷ τή ζωολογική ἐννοία τῆς «φυλῆς», ἐμπεριέχει μιά μετατόπιση τῆς προβληματικῆς καί μιά τέλεια ἐπαναθεμελίωση τῆς ἀντιοικονομικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Ἔτσι, ἡ πολιτισμική ἀνθρωπολογία καί/ἢ ἡ ἐθνολογία καλοῦνται νά νομιμοποιήσουν τίς νεορατσιστικές ἐπιταγές πού ἀποτρέπουν τίς διαπολιτισμικές ἐπαφές, πριμοδοτοῦν τή χωριστή ἀνάπτυξη (μέ τήν ἀπαιτούμενη «ἰσότητα στή διαφορά» φυσικά), τή φοβική ἀπόρριψη κάθε «διασταύρωσης πολιτισμῶν». Συχνά, ἕνα «κλασικό» ἀντιρατσιστικό ὑποκείμενο, συγκροτημένο στόν ἀγῶνα κατά τῆς βιοζωολογικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ρατσισμού (κατά τό ρατσιστικό μοντέλο), παραμένει ἄφωνο ἐμπρός στίς νέες «πολιτισμικές» ἀναδιατυπώσεις τοῦ ρατσισμού. Ὅχι μόνο κινδυνεύει νά μὴν τίς ἀναγνωρίσει ὡς «ρατσιστικές» (οἱ βιολογικοὶ δείκτες εἶναι ἀπόντες), ἀλλά ἡ «ἀντιρατσιστικῆς» παράδοσης ἐπιχειρηματολογία του (δηλαδή ἀντιρατσιστικῆς ἐναντί τῆς ρατσιστικῆς ἰδεολογίας), ὄντας ἀποσπασμένη ἀπό τήν ἐθνωτικοπλαουραλιστική πρόβληματική, εἶναι ὀλοκληρωτικά ἀκατάλληλη. Στό ἐξῆς, ὁ ἀναμνηστικὸς ἀντιρατσισμὸς παίζει τό ρόλο τῆς ὀθόνης καί τοῦ ἐμπορίου ἀπέναντι στόν «πολιτισμικό» νεορατσισμό.

2. Ἡ ὑπόρητη ἀναδιατύπωση τοῦ «ρατσισμού» μέ βάση τό λεξιλόγιο τῆς διαφοράς, πού τείνει νά ἐκδιώξει σὺτόν τῆς ἱεραρχίας καί τῆς ἀνισότητας, καί ἡ σύστοιχη ὑποκατάσταση, στό ρητορικό ἐπίπεδο, τοῦ ἀνισωτικοῦ (κλασικὸς δείκτης «ρατσισμού» στήν ἀντιρατσιστικὴ βουλγατά) ἀπό τό διαφοριστικό ἐπιχειρημα — δηλαδή ἡ ἀποκλειστικὴ κατάφαση τῶν «διαφορῶν» — προκάλεσαν μιά ἐπικέντρωση τοῦ ρατσίζοντος φαντασιακοῦ στήν ἐμμονη ἰδέα τῆς ἀνάμειξης (διεθνωτικῆς διασταύρωσης καί «πολιτισμικῆς ἀνάμειξης»), καί συνέτεινε στό νά ἀναδυθεῖ ὁ κανόνας μιᾶς χωρὶς προϋποθέσεις συντήρησης τῶν συλλογικῶν ὄντοτήτων, ὅπως αὐτές εἶναι (ἢ θά ἔπρεπε νά μείνουν καί πρέπει νά εἶναι ἐκ νέου), μέ ὅλα τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, κανόνες, τό ἀντίθετο τοῦ ὁποίου εἶναι ἕνα ἄγχος ἐπικεντρωμένο στό ἐνδεχόμενο τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων. Ἐπιστροφή τοῦ καταστροφικοῦ φαντασιακοῦ: ὁ νεορατσιστικὸς λόγος τροφοδοτεῖται ἀπό τήν κοινὴ ἀναπαράσταση ἐξάλειψης τῆς διαφοροποιητικῆς τῆς ἀνθρώπινου κόσμου, μιᾶς ἀνεπαισθήτης καί μὴ ἀνατρέψιμης μετάβασης ἀπό τήν καλὴ πολιτισμικὴ καί ἐθνωτικὴ ἑτερογένεια στό λυκόφως τῆς ὁμοιογένειας ἀτόμων καί πολιτισμῶν. Πολιτισμοκρατικὴ καί διαφοριστικὴ θέαση τοῦ «τέλους τοῦ κόσμου». Προτείνουμε νά ἀποκαλέσουμε «ἐπιμεξιοφοβία», φόβο τῆς ἐπιμεξίας πού θά ἀποθεῖ στό ἐξῆς κυρίαρχη μορφή τοῦ ρατσισμού ἐνσωματωμένη στόν ἐθνικισμό, σέ ὅλες τίς σημερινές ἐκδοχές πού ἀνταποκρίνονται σέ τρία ἐπίπεδα: ἐνδοκρατικό (ἐθνωτισμός: ρεζιμοναλισμός, αὐτονομία, ἀνεξαρτησία), κρατικό (ἐθνικισμός μέ τήν αὐστηρὴ ἐννοία), ὑπερκρατικό (γιὰ παράδειγμα εὐρωπαϊσμός). Κυρίως στή Γαλλία, γίνεται εὐδιάκριτο ἕνα εἶδος καταμερισμοῦ καί διάδοσης: ἡ βουλγατά ἐνός τέτοιου ἐθνωκρατισμοῦ διοχετεύεται ἀπό τόν ἐθνικολαϊκιστικὸν λόγο τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου³, ἐνῶ ἡ ἐπι-

1. F.W.J. Schelling, *Lecons sur la methode des études academiques*, I, 1802.

2. Τό 1971, ὁ Μαξιμ Ροντενσόν κατανόησε σωστά τήν ἀναγκαιότητα διάκρισης μεταξὺ «ρατσισμού» καί «ἐθνωτισμοῦ» («Racisme xenophobie et ethnisme»). *L' Histoire, I, de 1871 à 1971: les idées, les problèmes*, Paris, Bibliothèque de CELP, Les Dictionnaires du savoir moderne, 1971, p. 392-411· τό ἴδιο κείμενο δημοσιεύθηκε χωρὶς περιοπέτες μερικὰ χρόνια ἀργότερα: «Racisme et ethnisme» *Pluriel*, 3, 1975, p. 7-27).

3. Γιά τό λόγο καί τήν ἰδεολογία τοῦ «ἐθνικολαϊκισμοῦ», βλ. τίς μελέτες ὅπου εἰσᾶγω καί στοιχειοθετῶ τήν ἐκφραση καί τό μοντέλο: «La rhétorique du national-populisme en France», *Cahiers Bernard-Lazare*, no 109, juin-juillet 1984, p. 19-38 (I) *Mots*, 9, octobre 1984, p. 113-139 (II)· «La doctrine du national-populisme en France», *Études*, janvier 1986, p. 27-46. Γιά τή Νέα Δεξιά, βλ. τή συνολικὴ μελέτη μου: «La stratégie culturelle de la "nouvelle droite" en France (1968-1983)», *Vous avez dit fascismes?*, Paris, Arthaud/Montalba, 1984, p. 13-152. Γιά ἀναλύσεις καί βιβλιογραφικούς προανατολισμούς στήν εἰδικὴ ἐκδοχή τῆς ἐπιθεώρησης *Mots*,

στημονική νομιμοποίηση προέρχεται από τό διαφοριστικό δόγμα, πού συγκροτήθηκε στή δεκαετία του '70 από τίς δύο σχολές τής Νέας Δεξιᾶς (τούς αντιφιλελεύθερους του GRECE και τούς «φιλελεύθερους» του Club de l' Horloge). Έντούτοις, ὁ σκληρός πυρήνας του «ρατσισμού», ἢ μάλλον τό προαπαιτούμενο κάθε δράσης ἑκκρατισμοῦ, ὑποβόσκει στίς νέες διατυπώσεις: τής ἀπολυτότητας τῶν ἰδιαίτερων κληρονομιῶν ἢ τής διαφοριστικῆς κληρονομικότητας. Σήμερα, ὁ ριζοσπαστικός πολιτισμικός πλουραλισμός ἀποτελεῖ τήν πλέον ἀποδεκτὴ ἀρχή του ρατσισμού, γιατί ἀκριβῶς εἶναι λαθραῖες οἱ ὑπόλοιπες. Στίς ἐπιστημονικές νομιμοποιήσεις του ρατσισμού, ὁ πολυλογισμός ἀντικατέστησε τόν πολυγενισμό. Πρέπει, βέβαια, νά ἐπανατοποθετηθεῖ ἡ ἰδεολογία τής διαφορᾶς στό διπλό πλαίσιο ἀνάδυσής της: τίς σημερινές, ἡγεμονικές, μορφές του ἀτομικισμοῦ («ναρκισσιστική» καί ἡδονιστική ἐπικέντρωση στόν «ἐαυτό»: τό ἐγώ, τό καθαρό σῶμα, ἡ ἰδιωτική ζωή), τίς περιοδικές ἀντιδράσεις ἐθνικοπλουραλισμοῦ, εἰρηνικές (ρεξιοναλισμός) ἢ βίαιες (ἀνεξαρτησιακή τρομοκρατία). Οἱ μεταμοντέρνες μορφές ἀτομικισμοῦ καί οἱ ἐθνικτικές ἀντιδράσεις ἔχουν ὡς κοινὸ αἷτημα τήν ἀπόλυτη ἀπόρριψη του οἰκουμενικοῦ. Σέ ἕνα τέτοιο ἰδεολογικὸ πεδίο, κάθε θέση ἢ οἰκουμενική ἀντίληψη ὑποτιμᾶται ὡς ἑκφραση ἑνὸς καταστροφικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πού ἀποδομεῖ τίς κοινοτικές ταυτότητες, τρομοκρατικοῦ, ἐθνογενοκτονικοῦ. Ἔτσι, στό ὄνομα του ἀγῶνα κατά του ἀρπακτικοῦ οἰκουμενικοῦ προκρίνεται ἕνας φονταμενταλισμός τής διαφορᾶς. Αὐτὴ ἡ διπλὴ λειτουργία του διαφοριστικοῦ φονταμενταλισμοῦ ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε τό σημερινὸ καθεστῶς ἡγεμονίας του: οἱ ἀναλογίες, οἱ διαντιδράσεις καί οἱ διασταυρώσεις τῶν διατομικῶν καί διομαδικῶν ἐπιπέδων μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωρήσουμε τὰ διαφοριστικὰ μοτίβα ὡς μία ἀπό τίς ὄψεις του ἀτομικισμοῦ, ἐρμηνεύμενο ὡς ὀλικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο⁴. Ἡ ὑπερτίμηση τής διαφορᾶς, καθῶς καί του θέματος τής διαφορᾶς «ἐναντίον» τής ἱεραρχίας, κεντρικοῦ στίς «πολιτικές» κατηγορίες του μεταμοντέρνου φαντασιακοῦ, μαρτυροῦν γιὰ τήν ἐμπρόσθια σύγκλιση ἐπιχειρημάτων καί κοινῶν ἀντιλήψεων. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται, σύμφωνα καί μέ τίς ἀναλύσεις του Λουί Ντυμόν, ὁ ἀπατηλὸς χαρακτήρας τής ἐπιταγῆς, πού ἔγινε ἀποδεκτὴ χωρὶς κριτική, περὶ «ἰσότητος στή διαφορᾶ»: Γιατί, στό πολιτισμικὸ πλαίσιο μᾶς ὀποισδήποτε κοινωνίας, δέν ὑπάρχει διαφορᾶ πού νά μὴν ἐρμηνεύεται ὡς ἀξιολογικὴ διαφορᾶ, ἄρα ὡς ἱεραρχία, ρητὴ (παραδοσιακές κοινωνίες) ἢ ἄρηρητη (σύγχρονες κοινωνίες πού ζοῦν ὑπὸ τῆ σκέπη ἀτομικιστικῶν καί ἐξισωτικῶν ἀξιών)⁵.

3. Ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίηση τής στρατηγικῆς «ἀναστροφῆς» γιὰ τίς λέξεις καί ἀξίες του ἀντιρατσισμού, ἢ ἰδεολογία του ὀποιοῦ, ἐδραζόμενη στόν ἐκθειασμὸ τής διαφορᾶς, συνει-

12, mars 1986: "Droite, nouvelle droite, extrême droite. Discours et idéologie en France et en Italie" (ὑπὸ τῆ διεύθυνση τῶν S. Bonnafous et P.-A. Taguieff).

4. Βλ. Georges Vigarello: «Ο ἀτομικισμὸς γίνεται ὀλικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο πού ἀγγίζει τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν στάσεων καί σχέσεων» («Le deuxième âge de l' individualisme» *Esprit*, juillet-août 1984, p. 64). Ἐντούτοις, δέν τόν ἀκολουθοῦμε ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ "ἐποχὴ" του κενοῦ» χαρακτηρίζεται τό τέλος τής μεταφυσικῆς, τής συστηματικῆς προαγωγῆς του παρόντος (*ibid*), γιατί ἡ «διαφορᾶ» ἀνυψώνεται σέ νέα μεταφυσικὴ, ἐκδιώκοντας τῆ μεταφυσικὴ τῶν συλλογικῶν προταγμάτων καί τῶν οἰκουμενικῶν προγραμμάτων παλινῶρθωσης του «νέου ἀνθρώπου». Πάνω στό θέμα του «ἀτομικισμοῦ», τής «ἐπιβεβαίωσης τῶν διαφορῶν» (ἢ του «σεβασμοῦ τῶν διαφορῶν»), στό πλαίσιο μᾶς ἐρμηνείας γιὰ τό τέλος του οἰκουμενικοῦ ὡς εἰσοδος στό μεταμοντέρνο, βλ. Gilles Lipovetsky, *L'Ère du vide. Essai sur l' individualisme contemporain*, Paris, Gallimard, 1983, ἰδιαίτερα p. 9, 12, 24, 25 sq., 129, 145, κ.λπ.

σέφερε στήν παραγνώριση καί στήν ἀδυναμία κατανόησης του νέου ρατσισμού τής διαφορᾶς. Τῆ ρητορικὴ ἐπιχείρηση ἀντιστροφῆς τήν ὀρίζουμε ὡς τριπλὴ διαδικασία ἐπανάληψης - ἰδιοποίησης, ἀποπροσανατολισμοῦ καί ἐπαναπροσανατολισμοῦ ἑνὸς ἀντίθετου ἐπιχειρήματος (πού ἐκφράσθηκε ἀπὸ ἀντίπαλο), ἐπιχείρηση ἰκανὴ νά προκαλέσει ἕνα διπλὸ ἀποτέλεσμα αὐτονομιμοποίησης καί ἀπονομιμοποίησης του ἀντιπάλου — ὁ ὀποῖος δρίσκεται ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τήν ἴδια του τήν ἐπιχειρηματολογία, τήν προβληματικὴ του, τό συνηθισμένο του λεξιλόγιο. Ὁ ἑκκρατισμὸς του «δικαιώματος στή διαφορᾶ» καί τής ἐθνικοπλουραλιστικῆς θεματικῆς πέτυχε τήν πρώτη σημαντικὴ ἰδεολογικὴ τους πραγμάτωση ἀπὸ τῆ Νέα Δεξιὰ στή Γαλλία. Στό ἐξῆς, δύο τρόποι σχηματισμοῦ τῶ ρατσισμού ἐμφανίζονται ἀνταγωνιστικοί, ἰκανοὶ νά συγκοινωνοῦν μεταξύ τους: ἐκθειασμὸς τής διαφορᾶς (ἐτεροφιλία) καί ἀπόρριψη τής διαφορᾶς (ἐτεροφοβία). Οἱ ρατσίζοντες λόγοι μετατοπίζονται διαρκῶς στό ἐσωτερικὸ ἑνὸς εἶδους λόγου πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλοῦσε ἐπιδεικτικὸ (λόγος πού ἀναφέρεται στόν ἔπαινο καί στόν ψόγο) - ταλαντεύονται ἀπὸ τόν ἕναν πόλο στόν ἄλλο, ἀπὸ τήν ὀξύτητα στή μετριοπάθεια, ἀπὸ τόν ἐκθειασμὸ στόν ἀποκλεισμό τής διαφορᾶς — ἐννοούμενη εἴτε ὡς ὀρος διαφορετικῆς εἴτε ὡς καθαρὴ διαφορικὴ σχέση.

Ἄρα, οἱ συζητήσεις καί οἱ διαμάχες ἐπικεντρώνονται στὰ διαπλεκόμενα προβλήματα τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων καί τής υπεράσπισής τους, στὰ δικαιώματα τῶν λαῶν (τό δικαίωμα νά εἶσαι ὁ ἐαυτός σου, ὄντας πρῶτος ὄλων), στήν ἀνάμειξη καί / ἢ στή διασταύρωση τῶν πολιτισμῶν, του ἐνδοπολιτισμικοῦ καί του διαπολιτισμικοῦ. Λόγοι ρατσίζουσας πρόθεσης καί λόγοι μαχητικῆς ἀντιρατσιστικοῦ χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἀνατρέχουν στίς ἴδιες θεμελιώδεις προφάνειες, ἔχοντας ὡς στόχο τήν πραγματοποίηση τῶν ἴδιων ἀξιών. Κατάσταση ἐντελῶς παράδοξη, ὅπου ἕνας διάλογος κωφῶν στηρίζεται σέ μιά καταπληκτικὴ συμφωνία πάνω στίς λέξεις, σέ μιά παράξενη συναίνεση πάνω σέ ἀξίες καί νόρμες (γύρω ἀπὸ τήν «ἰσότητα στή διαφορᾶ»), στή συμφωνία πάνω σέ μιά διαφοριστικὴ προβληματικὴ. Σέ αὐτὸ τό σημεῖο, στό πεδίο του ἀντιρατσισμού, ἐμφανίζεται μιά θεμελιώδης ἀντίφαση στό ὀλοστάσιο του: οἱ ἀντιρατσιστές ἀπαιτοῦν ταυτόχρονα τόν ἀπό-

5. Βλ. Louis Dumont: «Ἡ ἀναγνώριση του ἄλλου ὡς ἄλλου (...) δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἱεραρχικὴ. (...) Ἐδῶ, ἡ ἀναγνώριση ταυτίζεται μέ τήν ἀξιολόγηση ἢ τήν ἐνσωμάτωση. (...) Ὑποστηρίζω τό ἐξῆς: ἂν οἱ συνήγοροι τής διαφορᾶς διεκδικοῦν γιὰ λογαριασμὸ τῆς ταυτόχρονα τήν ἰσότητα καί τήν ἀναγνώριση, διεκδικοῦν τό ἀδύνατο. Ἄς σκεφθοῦμε τό σύνθημα: "Διαχωρισμένοι ἀλλὰ ἴσοι". πού χαρακτηρίσει στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆ μετάβαση ἀπὸ τῆ σκλαβιά στό ρατσισμό». (*Essais sur l' individualisme*, Paris, Le Seuil, 1983, p. 250). Κατὰ τῆ διάρκεια μῆς ἐθνικῆς συνδιάσκεψης κατὰ του ρατσισμού (Paris, Maison de l' Unesco, 16-18 mars 1984), δύο παρεμβάσεις ἀνέδειξαν τό πρόβλημα τής θεωρητικῆς καταλληλότητας του συνθήματος: «Νά ζήσουμε μαζί, μέ τίς διαφορές μας», καθῶς καί τήν ἰδεολογικὴ του ἀποτελεσματικότητα: Farida Belghoul (*Compte rendu des Assises*, Paris, Ed. Différences, 1984, p. 18-19 et 74), καθῶς καί ἡ δική μου (p. 50). Γιὰ μιά πῶ ἐπεξεργασμένη ἀνάλυση, βλ. τῆ μελέτη του Jean-Pierre Dupuy, *Différences et inégalités* (Paris, 10 décembre 1983, MRAP, éd. Différences, 1984) καί P.-A. Taguieff, «Les présuppositions définitionnelles d' un indéfinissable: "le racisme"», *Mots*, no 8, mars 1984, p. 71-107. Βλ. ἐπίσης τίς διεισδυτικῆς παρατηρήσεις του J.-P. Dupuy, «Libres propos sur l' égalité, la science et le racisme», *Le Débat*, 37, novembre 1985, p. 42-44 (ὅπου ἀναπτύσσει τήν εἰσήγησή τῆς 10ης Δεκεμβρίου 1983). Τῆ δική μας κριτικὴ ἀνάλυση «διαφορετικῶν» ἐπιχειρημάτων ἀκολούθησε ὁ Alain Policar («Les pièges», *Le Monde*, 30 avril 1986, p. 2· «Absolutisation de la différence ou ambiguïtés de l' antiracisme», *Les Cahiers rationalistes*, no 417, novembre 1986, p. 47-51).

λυτο σεβασμό των συλλογικών ταυτοτήτων, διεκδικώντας, έτσι, τό δικαίωμα στή διαφορά, και ταυτόχρονα τό πέρασμα στή διεθνοτική και διαπολιτισμική ανάμειξη, διαδηλώνοντας, έτσι, τό δικαίωμα στήν συλλογική όμοιομορφία, και, ένιοτε, θέτοντας ως στόχο τήν εξάλειψη των διαφορών, πού θεωρούνται ότι αποτελούν πηγή ρατσισμού. Ής σημειωθεί ότι από τά μέσα τής δεκαετίας του '60, τό ιδεολογικό αξίωμα τής «ανάμειξης» τείνει νά θέσει σέ ύποδεέστερη θέση αυτό τής «διαφοράς»: μέ τόν νέο εκθειασμό τής «ανάμειξης» (πού άσπάστηκε ταχύτατα ό λόγος τής μόδας για «νέους») επανήλθε ή άπαίτηση για ισότητα, ύπό τή μορφή τής ισότητας των δικαιωμάτων (συνεισφορά στρατευμένων άραβικής καταγωγής). Είναι παράξενο πού ή έτερογένεια και μάλιστα ή λογική αντίφαση αυτών των διεκδικήσεων δέν έγιναν αντιληπτές στήν αντιρατσιστική κοινότητα, πού εκθειάζει τό πληθυντικό, τό διαφορετικό, τό πολλαπλό, από κοινού μέ τήν ανάμειξη, τή σύγχυση, τή διασταύρωση, τήν μεικτογένεια. Ήγεμονική σύγχυση τής σύγχυσης μέ τή διάκριση, πολύ χονδροειδής, μεγάλη για νά είναι δρατή⁶.

Αυτή ή θεμελιώδης αντινομία του σημερινού αντιρατσισμού προέρχεται από τή σύγκρουση δύο αντιρατσιστικών λογικών, θεμελιωμένων αντίστοιχα στα αξιολογικά συστήματα δύο διακριτών και φαινομενικά άσυμφιλίωτων ανθρωπολογιών. Τήν πρώτη θά τήν αποκαλέσω *άτομικοοικουμενισμός*: εικονίζει τή διεκδίκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καταγγέλλει τις αξίες των «κλειστών» κοινοτήτων ως ρατσιστικές, εξιδανικεύει τήν κατάργηση τής κοινοτικής ταυτότητας και των «ιδιαιτέρων» παραδόσεων πού φέρουν προσκόμματα στήν «πρόοδο», επιτάσσει τήν οικουμενική ανάμειξη των ατόμων πέρα από έθνικά και έθνοπολιτισμικά σύνορα. Τή δεύτερη θά τήν αποκαλέσω *παραδοσιολατρική - κοινοτιστική*: τήν εικονίζουν τό δικαίωμα στή διαφορά (πολιτισμική, έθνοτική, και μάλιστα φυλετική: ή «νεγροσύνη», ή «ιουδαϊκότητα» κ.λπ.), καταγγέλλει τό «ρατσισμό» ως άναπόσπαστο στοιχείο του οικουμενισμού πού καταστρέφει τις διαφορές, οικουμενισμού έθνογενοκτονικού. Γίνεται κατανοητό ότι αν υπάρχουν δύο διακριτοί ρατσισμοί — ό οικουμενικός άνισωτικός και ό διαφοριστικός - κοινοτιστικός — υπάρχουν και δύο αντιρατσισμοί συμμετρικοί προς τις αντιρατσιστικές αξίες και νόρμες — ό άτομικοοικουμενικός και ό κοινοτιστικός - παραδοσιολατρικός.

Κατά ένα μεγάλο μέρος, οι σημερινές δυσκολίες πού αντιμετωπίζει ό αντιρατσισμός προέρχονται από τήν παραγνώριση τής ίδιας τής έτερογένειας των έπιχειρημάτων του, συνδεδεμένης μέ τό γεγονός ότι ό λόγος του συγκροτήθηκε κατά τή διάρκεια ενός ιστορικού άγώνα ένάντια σέ έναν έχθρο πού δέν έκρυβε τό πρόσωπό του — τόν έθνοκοσοσιαλισμό — και κήρυντε έναν άνοιχτό ιδεολογικό ρατσισμό («δόγμα» ή «κοσμοαντίληψη»), πού άφετηριαζόταν από τόν «μυστικιστικό» βιολογικό ύλισμό. Σήμερα, πρέπει νά αναγνωρίσουμε, χωρίς νά φοβόμαστε ότι

θά άπογοητεύσουμε τήν Μπιγιανκούρ των αντιρατσιστών, ότι αυτό τό αντιρατσιστικό όπλοστάσιο έπαψε νά άναπτύσσεται, από τή στιγμή πού θεσμοποιήθηκε (αντιρατσιστικοί σύνδεσμοι), ένσωματώθηκε στήν κοινή παραδοχή και διαλύθηκε σέ συναινετικές αξίες και νόρμες.

Ή προσαρμογή του αντιρατσισμού στις νέες μορφές φυλετισμού, έπικεντρωμένες στή διπλή θεματική τής ταυτότητας και τής διαφοράς, εκπέμποντας έναν έμμεσο λόγο, μέ καλυμμένες άναφορές και γενικευμένη ύφέρπουσα λειτουργικότητα, δέν έχει ακόμα έπιτευχθεί. Ή υπάρχει μία ύστέρηση του αντιρατσισμού σέ σχέση μέ τις νέες πρακτικές φυλετισμού, πού επιβαρύνεται από τους τρόπους θεωρητικής άνάλυσης έμπρός σέ άνέκδοτες μορφές νομιμοποίησης. Ή αραίτητη προϋπόθεση είναι νά δώσουμε στήν άπόρριψη κάθε είδους ρατσισμού ένα φιλοσοφικό θεμέλιο.

Πολεμική και σκοταδιστική λειτουργικότητα

Δύο άπλές βεβαιότητες διατρέχουν αυτό τό βιβλίο, πού επιχειρεί νά άποσαφηνίσει τις συνθήκες εμφάνισής τους, καθώς και τις ιδεολογικές τους λειτουργίες.

Πρόκειται για βεβαιότητες πού δέν έχουν σημείο εκκίνησης ούτε σημείο κατάληξης, αλλά πού σιγά σιγά έπιβλήθηκαν κατά τή διάρκεια μιας κοπιαστικής άνάλυσης. Είναι οι άκόλουθες: ό αντιρατσισμός είναι κατ' άρχήν και ούσιωδώς μία *πολεμική μηχανή* στον καθημερινό ούρανό των ιδεολογιών: ό ρατσισμός είναι έννοια *σκοτεινή*, όρος άσχημα δομημένος, πού σχηματοποιεί χωρίς άκρίβεια μία άπροσδιόριστη πραγματικότητα.

Έτσι, ή πολεμική μηχανή του αντιρατσισμού λειτουργεί στο βαθμό πού ή ίδια θεωρεί ότι ό ρατσισμός είναι κάτι έπαρκώς προσδιορισμένο ή πού μπορεί άνετα νά όρισθεί. Μέ αυτό τόν τρόπο ό αντιρατσισμός άποφεύγει και συγκαλύπτει τά προβλήματα πού θέτει τό νεφελώδες τής έννοιας του ρατσισμού. Μοιραία, μία έπιχειρήση άποσαφήνισης αυτού πού αποκαλείται «ρατσισμός» προσκρούει στο έμπόδιο του αντιρατσιστικού δόγματος, κυρίαρχου στήν Εύρώπη εδώ και έναν περίπου αιώνα.

Στήν Εύρώπη, αλλά και στή Γαλλία: ή ύπόθεση Ντρέυφους άποτελεί τήν πρώτη κρυστάλλωση των «αντιρατσιστικών» ιδεών, τήν εγκαθίδρυση ενός «εύνοϊκού συσχετισμού ιδεών» μέ άξονα τόν «αντιρατσισμό», πριν ακόμα από τήν εμφάνιση ενός στρατοπέδου, τράστ πολιτικών κομμάτων και δίκτυο ιδεολογικών οικουγενιών. Τότε παίρνει σάρκα ή αντιρατσιστική ιδέα, θεσμοποιείται, έπαγγελματοποιείται. Από τό τέλος του 19ου αιώνα, ή γαλλική διανοούμενη τάξη τείνει νά αναγνωρίσει εδώ τήν ιδεατή της εικόνα.

Γιατί ή γαλλική έντελιγκέντσια συγκροτήθηκε ιστορικά στή βάση του μεγάλου καρτεσιανού όρθολογισμού, του μαχητικού όρθολογισμού του Διαφωτισμού και τής ιδεολογίας, του θετικισμού του Σαιν Σιμόν και του Κόντ, τελικά τής ρεπουμπλικανικής σύνθεσης. Τό γαλλικό πνεύμα ταυτίζεται ιδεατά μέ τόν κριτικό όρθολογισμό, πού γκρεμίζει τά είδωλα, σπάει τις προκαταλήψεις, ξεριζώνει τις ψευδαισθήσεις. Ό αντιρατσισμός έλκει τή δύναμή του και τή συνέχεια του, τή σιγουριά, τή βε-

6. Για τό κατ' έξοχήν παράδειγμα σύγχυσης του αντιρατσιστικού δόγματος, ανάμεσα στον εκθειασμό τής διαφοράς (έτεροφιλία) και τόν εκθειασμό τής ανάμειξης (έπιμειξιοφιλία), παραπέμπομε στήν άκόλουθη μελέτη για τό ρατσισμό: « Αν ή έπιστήμη έχει κάτι νά μάς δώσει στο πεδίο τής ήθικης, είναι ότι μάς μαθαίνει νά άνακαλύπτουμε τόν πλούτο του μεικτού, τής πολλαπλότητας, τής έτερογένειας, τής διαφοράς, πού τά προάγει αξιολογικά» (Anouch Chahnazian et Jean-Luc De Meyer, «Le racisme, mythes et sciences. Un essai critique», *Revue de l'Institut de Sociologie*, Université Libre de Bruxelles, 1982, 3/4, p. 540). Όταν ή αντιρατσιστική έντελιγκέντσια άντιλαμβάνεται τήν αντινομία ανάμεσα στις νόρμες τής ανάμειξης (καταστροφή τής διαφοράς) και τής διαφοράς (άπαγόρευση τής ανάμειξης), επιχειρεί νά έπιστρέψει στή νόρμα τής ισότητας, έξ ου και ή συγκρότηση μιας νέας προσαγωγής, πού περιλαμβάνει έναν άνασχηματισμό τής αντινομίας: «ή ισότητα στή διαφορά».

7. «Μιξέρια του αντιρατσισμού»: πρόκειται για τόν ύπότιτλο μιας εισήγησης («Antiracisme commémoratif et racisme differentialiste») πού ύποβάλαμε κατά τή διάρκεια ενός έρευνητικού σεμιναρίου *Migrations et Pluralisme* (V. de Rudder, R. Galissot), le 25 avril 1985 (Paris, Université Paris-I). Ό Ρενέ Γκαλισό όρθηε τόν τίτλο αυτό άρκετά ύποβλητικό για γά τιτλοφορήσει τό δοκίμιο του: *Misère de l'antiracisme*, Paris, Ed. de l' Arcantère, 1985.

βαιότητα και την όρμή του από τό ριζίωμα σέ αυτή τήν παράδοση, ζει από αυτή τήν παράξενη παράδοση τής αντιπαράδοσης: τό πνεύμα τής απεριόριστα ελεύθερης έρευνας, τό βασίλειο τού άμετρου κριτικού λόγου. Έντούτοις, σκηνοθετεί τό ντεκόρ ενός νέου ήγεμονικού δογματισμού, τό πνευματικό άλλοθι ενός κλειστού δόγματος: *έναν νέο σκοταδισμό*.

Γι' αυτό, όντας αντιμετώπιζομε τή «μιζέρια τού αντιρατσισμού»⁷, πρέπει νά επιχειρήσουμε τήν ανάλυσή του. Καί είναι μόνο ή άρχή. Γιατί θά πρέπει νά προσεγγίσουμε και τήν έντυπωσιακή άδυναμία τού αντιρατσισμού, τήν απόλυτη ιδεολογική του κυριαρχία και τήν επικοινωνιακή του άλαζονεία (μέσα από τά ΜΜΕ), πού άντανανκλώνται σέ μία πολιτική και κοινωνική παραλυσία, τίς αιτίες τών όποιων δέν μπορεί νά αναλύσει. Άνάμεσα στά αντίπαλα στρατόπεδα ρατσισμού και αντιρατσισμού, μπορούμε νά παρατηρήσουμε αυτό πού ό Πρεβό - Παρανίξ περιέγραφε γιά τήν άνεπανάληπτη σχέση έχθρότητας μεταξύ Παλινóρθωσης και Έπανάστασης: ή πρώτη «ήταν περισσότερο ίκανοποιημένη νά κηρύττει στήν Έπανάσταση έναν άδύνατο πόλεμο, πόλεμο λέξεων, γιατί δέν είχε τή δύναμη νά ξαναγυρίσει στά πράγματα, και δέν ήθελε τίποτα άλλο από τό νά άνησυχήσει και νά έξοργίσει τούς έχθρούς της, χωρίς νά τούς καταστρέψει»⁸. Ό κυριαρχος αντιρατσισμός κήρυξε έναν τόσο άμείλικτο πόλεμο στόν άνεύρετο (γιατί παραμένει άνεκδήλωτος) ρατσισμό, έπειδή ζει μόνο υπό τήν προϋπόθεση ύπαρξης τού χαρακτηρισμένου έχθρού του, και, μήν έχοντας κανένα συμφέρον από τήν καταστροφή του, άποφεύγει νά δρά πάνω στίς πραγματικές αιτίες αυτού πού διατείνεται ότι άντιμάχεται. Όμοίωμα πόλεμου, έφοδιασμένου μέ τή γοητεία τού «άγώνα γιά τόν άνθρωπο»⁹.

Τό βιβλίο αυτό δέν ξεφεύγει από τή σκιά τής νεωτερικότητας: άποτελεί προϊόν άσκησης τού κριτικού λόγου. Τίποτα δέν είναι πιά άπελπιστικό από τόν τελευταίο μοντέρνο δισχυρισμό κάποιων πού θέλουν νά ύπερβούν τίς άρχές τής κριτικής έρευνας. Οί μετακριτικοί μας δέν είναι παρά πρώην κριτικοί πού έγιναν ύπερκριτικοί τών περασμένων τους ρόλων, γιατί ή μόδα τους πέρασε. Δέν μάς ενδιαφέρει αυτό. Ό έμπρακτος κριτικός λόγος είναι στράτευση σέ έναν άγώνα ενάντια σέ αυτό πού οί κλασικοί άποκαλούσαν «προκατάληψη». Γιατί, άν προτιθέμεθα νά έξαλείψουμε κάποια σύνολα τών λεγόμενων «ρατσιστικών» προκαταλήψεων, αναλύουμε ταυτόχρονα και τήν προγραμματική ιδέα γιά έναν κόσμο χωρίς προκαταλήψεις ως φαντασίωση πού προκαλεί τήν έλευση καταστροφικών ούτοπιών.

Άρα, ή ιδέα τής «προκατάληψης» μάς φαίνεται ταυτόχρονα άπαραίτητη γιά τήν προσέγγιση τού «ρατσισμού», και έπαρκώς σκοτεινή ώστε κι αυτή πρέπει νά ύπαχθει σέ κριτική έρευνα. Έπιπλέον, επιχειρούμε κάποια έξερευνητική περιδιάβαση μέσα στή μεγάλη σύγχρονη όρθολογιστική παράδοση, στόχος τής όποιας ήταν νά άγωνισθει κατά τών προκαταλήψεων ως τήν κατάργησή τους, μέ όπλο τήν κριτική ανάλυση, πού μόνη αυτή επιτρέπει τήν αναγνώρισή τους.

Ό ρατσισμός ως ιδεολογία

Μία από τίς ιδιαιτερότητες τού ρατσισμού, ως ιδεολογίας ικανής νά έμφανίζεται υπό διάφορες δογματικές μορφές, είναι ότι μπορεί νά έμφανίζεται σέ άνταγωνιστική σχέση μέ τίς μεγάλες ιδεολογίες, όπως ό σοσιαλισμός, ό φιλελευθερισμός, ό άναρχισμός και ό έθνικισμός, χωρίς ωστόσο νά συγγέται μαζί τους. Οί μεγάλες ιδεολογίες-μητέρες είναι πρίν απ' όλα ταυτίσεις σέ δόγματα, λειτουργούν ως οργανωτικές άρχές: τά όνόματά τους σηματοδοτούν κοσμοαντιλήψεις και προγράμματα κοινωνικής αναδόμησης, πού αναλαμβάνουν νά εκπληρώσουν είτε κοινωνικές ομάδες είτε περισσότερο ή λιγότερο άπομονωμένοι φο-

ρείς — όπως οί «δημιουργοί». Αντίθετα, ό ρατσισμός χαρακτηρίζει, ήδη από τήν εμφάνιση τής λέξης στή γαλλική γλώσσα (1925), ένα στιγματισμένο δογματικό σύνολο, ένα άθροισμα θέσεων και προτάσεων πού εκ τών προτέρων θεωρούνται κατακριτέες, άποδιδόμενες στόν κληρονομικό έχθρό, τόν Γερμανό. Ό ρατσισμός είναι ένα από τά όνόματα πού βίαια και μέ κοινή συναίνεση απορρίπτεται, σέ δλόκληρη τήν κλίμακα τών ιδεολογικών παραλλαγών. Η λέξη ρατσισμός έπισημαίνει τήν ιδεολογία τού αντιπάλου, ενός αντιπάλου, σέ κάθε περίπτωση ενός άτομικού ή συλλογικού φορέα πού αντιτίθεται στό ύποκείμενο τό όποιο, ως όμιλητής, τόν χρησιμοποιεί. Θά άντιτείνουν ότι ό ρατσισμός, όπως τό μαρτυρούν και τά λεξικά, όρίζεται όπως και μία ιδεολογία: από τή μία πλευρά, ύποτίθεται ότι είναι ένα έξηγητικό ή έρμηνευτικό σύστημα τού ιστορικοκοινωνικού κόσμου (ή «θεωρία τών φυλών»): από τήν άλλη πλευρά, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μία από τίς διατυπώσεις τού Ντυρκέμ γιά τό σοσιαλισμό, περιγράφεται ως «σχέδιο άνοικοδόμησης τών σημερινών κοινωνιών, ένα πρόγραμμα συλλογικής ζωής πού ακόμα δέν ύπάρχει, ή δέν ύπάρχει όπως άκριβώς τό όνειρεύομαστε, και πού θά προτείνεται στους ανθρώπους ως άξιο τών προσδοκιών τους»¹⁰.

Ό ρατσισμός-ιδεολογία άποσυντίθεται ούσιαστικά σέ δύο τμήματα. Κατά πρώτο λόγο, προσφέροντας μία κοσμοαντίληψη ή μία μεταφυσική τής ιστορίας διατείνόμενη ότι λείει τήν άλληθια, μπορεί νά όρισθει ως *φυλετική θεωρία*. Κατά δεύτερο λόγο, θεωρούμενος ως ιδεώδες, προσανατολισμένος στό μέλλον, πρόταγμα κοινωνικής έπαναθεμελίωσης σέ φυλετική βάση, είναι ένα σύστημα άξιών, κανόνων και στόχων, κι έπομένως ταυτίζεται μέ μία ήθική και μία πολιτική. Σέ αυτό όμως τό σημείο, παύει κάθε παραλληλισμός μέ τίς ιδεολογίες-μητέρες. Γιατί πέρα από τό γεγονός ότι ό ρατσισμός είναι μία στιγματισμένη χαρακτηρισολογία τών θέσεων τού αντιπάλου — άρα έννοια πολεμική — όλες οί ύποθετικές δογματικές του έκδοχές δέν παρουσιάζουν τή δεύτερη, άξιολογική και κανονιστική πλευρά πού αναδειξαμε. Παραδείγματα χάριν, ή φυλετική μεταφυσική τής ιστορίας, πού ένσαρκώνει τό *Δοκίμιο* τού Γκομπινώ, δέν άσχολεϊται καθόλου μέ τό δέον, αλλά μέ αυτό πού ήταν (ό χρυσούς αιώνας τού άριανισμού) και μέ αυτό πού είναι (ή μή άνατρέψιμη παρακμή): δέν ύπάρχει τίποτα νά γίνει, γιατί δέν ύπάρχει τίποτα πού θά μπορούσαμε νά έλπίσουμε, στόν άνοιχτό και κλειστό συνάμα χώρο τής άφήγησης τού Γκομπινώ γιά τήν προοδευτική άπώλεια στοιχείων δημιουργών τού πολιτισμού. Ό άπαισιόδοξος και νοσταλγικός «ρατσισμός» τού Γκομπινώ μπορεί, φυσικά, νά θεωρηθεί, όπως και στόν σοσιαλισμό, ως «κραυγή όδύνης, ένιοτε και όργης, εκείνων πού αισθάνονται περισσότερο τή συλλογική μας δυστυχία»¹¹. Έντούτοις, αυτή ή λυπημένη κραυγή, πού δείχνει τήν άριστοκρατική άπελυσία τού γερο-ρομαντικού Γκομπινώ, δέν συνοδεύεται από μία μέθοδο σωτηρίας ή από μία θεραπευ-

8. L.-A. Prévost-Paradol, *La France nouvelle* (1868), έπανατύπωση, Paris-Genève, Slatkine Reprints, 1979, p. 312.

9. Είναι άνάγκη νά έπισημάνουμε ότι ή φαινομενική μας άυστηρότητα δέν άπευθύνεται στους πολυάριθμους άγωνιστές οί όποιοί απέδειξαν τήν άφοσίωση και τήν καλή τους πίστη. Άλλά, όπως θά έλεγε και ό Πηγύ, άν ύπάρχουν πρωτεργάτες μέ άγνά αισθήματα, ύπάρχουν και έκμεταλλευτές, οί ειδικοί «μεσίτες» τών «μεγάλων ύποθέσεων». Έκτός από τίς οργανώσεις, ύπάρχουν ιδεολογικοπολιτικοί μηχανισμοί όπως οί λίγες και τά κόμματα, πού ύπακούουν σέ ιδιαίτερους, άψυχολογικούς, τρόπους ρύθμισης, στό έσωτερικό τού κοινωνικού συστήματος. Ό αντιρατσισμός, έξαρχής, επιτάσσει μία τριπλή έπερώτηση: ήθική, πολιτική και κοινωνιολογική.

10. E. Durkheim, *Le Socialisme*, Paris PUF, 2e éd., 1971, p. 35-36 (1re éd. 1928).

11. Durkheim, *op. cit.*, p. 37.

τική άγωγή: πέρα από τὰ δογματικά του άσθενούς, δέν υπάρχει τίποτε εκτός από τήν εγκατάλειψη εμπρός στο άναπόφρευτο τέλος. Ούτε ή έποικοδομητική στάση, ούτε τὰ προγραμματικά μέτρα, ούτε τó ιδεώδες τής δημιουργίας ή τής πολιτικής και κοινωνικής χειρουργικής¹² βρίσκονται στίς «ρατσιστικές» αντίληψεις του νοσταλγικού ρομαντισμού. Όμως ή θεωρία του Γκομπινώ¹³ εμφανίζει συχνά τó «ρατσισμό» ως μιά άναδρομική ούτοπία τής χαμένης για πάντα φυλετικής άνωτερότητας, άπογυμνωμένης από κάθε δραματική και κανονιστική συνιστώσα, πού θεωρείται ότι έμπεριέχει ό ρατσισμός έν γενει. Άρα, ή κλασική θεωρία τών φυλών, θεωρούμενη ότι ένσαρκώνει τόν ιδεότυπο του ρατσισμού, δέν καταλήγει σέ προσταγές: δέν επιβάλλει ούτε επιτάσσει καμιά «ρατσιστική» τακτική, ικανοποιείται από τή διάγνωση του κακού, από τήν περιγραφή τής γένεσης και τής οικουμενικής του επέκτασης, και κηρύττει τήν προσημονή του θανάτου. Τούτη, όμως, ή ακρότατη εκδοχή τής *amor fati* δέν είναι καθόλου χαρούμενη, ούτε, φυσικά, και διονυσιακή: εδώ, ή έγχαρτέρηση είναι ή ξεμέθυστη άκολουθία τής άπόλυτης θλίψης. Στο σύστημα του Γκομπινώ, τó κυρίαρχο πάθος είναι ή άπεριόριστη θλίψη, θεμέλιο τής μή δράσης, άνακατωμένη μ' τή νοσταλγία· βρίσκóμαστε στους αντίποδες του άκτιβισμού τών «ρατσιστών», διανοουμένων ή πολιτικών πού προτείνουν νά αλλάξει ή ζωή ή νά μετασηματισθεί ό κόσμος μέ τόν δικό τους τρόπο, και μάλιστα κατ' εικόνα και όμοιώσή τους.

Έντούτοις, θά άντιτείνουν ότι ό ρατσισμός, ως ιδεολογική μέτρα, είναι «πάθος πού κατισχύει, όποια σχέση και άν συνάπτει μέ τή λογική»¹⁴. Πράγματι, τó ζεύγος πάθους και έκλογικής λειτουργεί εδώ, όπως σέ όλα τὰ φαντασιακά κοινωνικά συστήματα. Καί ένα από τὰ κοινά πολεμικά όργανα όλων τών άντρατσισμών έγκειται στήν καταγγελία του ρατσισμού ως ψευδοεπιστημονικού συστήματος, στήν άπονομιμοποίησή του λόγω του άρνητικού πάθους πού έμπνέει: πρόκειται για μιά στάση πού περιβάλλεται, φαινομενικά, από επιστημονικά επιχειρήματα, για νά επιβάλλει καλύτερα τήν αυθεντία του στήν κοινή γνώμη — πού θεωρείται ευαίσθητη άπέναντι στον έπιστημονικό διάκοσμο. Η άντρατσιστική πολεμική επικεντρώνεται στο ξεσκέπασμα τής αυστηρά πολεμικής λειτουργίας του επιστημονικού μηχανισμού, πού ένδεχομένως δάζουν σέ εφαρμογή οι «ρατσιστές» συγγραφείς. Ό μαχητικός άντρατσισμός υποστηρίζει ότι οι «ρατσιστές» θεωρητικοί, όταν επικαλούνται γεγονότα, παρατηρήσεις ή νόμους επιστημονικής ύψης, δέν κάνουν τίποτε άλλο από τó νά «εφαρμόζουν ένα δόγμα, μιά ιδέα του όποιου διέθεταν εκ τών προτέρων»¹⁵, ιδέα πού χαρακτηρίζεται ως παθολογική. Τέτοια είναι ή κυρίαρχη μέθοδος άνασχευής πού διαθέτει ή άντρατσιστική σταυροφορία: ή άπομυθοποιητική κριτική, στήν ούσία, έπιχειρεί μιά άναγωγή του

ρατσισμού σέ μιά έκλογίκευση τών άρνητικών παθών (μίσος, περιφρόνηση, έπιθυμία, μνησικακία κ.λπ.), τά όποια θεωρείται ότι έχουν «πραγματικές» κοινωνικές και οικονομικές άφετηρίες, ένα σύνολο συμπτωμάτων πού, στή δημόσια έκφορά τους, φορούν τó άπατηλό προσώπειο έπιστημονικής θεωρίας.

Αυτή ή πολεμική τύπου χαρακτηρισιολογία παραγνωρίζεται γιατί είναι «άρκετá γνωστή»: είναι τόσο καλά έσωτερικευμένη ώστε δέν αυτοαναγνωρίζεται και άντιστέκεται στήν άντικειμενική άνάλυση. Η συμβολική άποτελεσματικότητα του άντρατσισμού προέρχεται από τó γεγονός ότι παρουσιάζει και χαρακτηρίζει τόν αντίπαλό του, τó «ρατσισμό», ως κοινωνικό και ιδεολογικό σύμπωμα: «άντικειμενοποιεί» τόν αντίπαλό του, προσδίδοντάς του παθολογικά χαρακτηριστικά. Μέσα από αυτή τή διαδικασία αυτοαποκλείει από τó πεδίο τών άντικειμένων πού διατείνεται ότι περιγράφει και άνάλυει, και μάλιστα έξηγει, μονοπωλώντας, έτσι, τή νόμιμη συνεπή λειτουργία μιάς συδέτερης και άποστασιοποιημένης ματιάς πάνω στα φαινόμενα. Ό άντρατσισμός έκπληρώνει μιά λειτουργία άπόλυτου άποκλεισμού, χάρη στή ρητή καταγγελία άποκλεισμού πού άποδίδει στο ρατσισμό. Γι' αυτό πρέπει νά προστατεύει τή φύση του, οι λόγοι τής ίδιας του τής κριτικής θέσης νά άποφεύγουν τήν κριτική, προφυλασσόμενος, έτσι, από τó αναλυτικό βλέμμα, πού θά κινδύνευε, μέ τή σειρά του, νά τόν καταστήσει άντικείμενο κριτικής. Ό πιο άποτελεσματικός τρόπος ν' άποφεύγει κανείς τήν κριτική είναι ή μονοπώληση τής κριτικής λειτουργίας.

Οί θεωρήσεις αυτές μās οδηγούν στο άκόλουθο άναντίρρητο συμπέρασμα: αυτός πού παρουσιάζει τίς μεγαλύτερες δομικές και λειτουργικές όμοιότητες μέ τίς ιδεολογίες-μήτρες — φιλελευθερισμός ή άναρχικός άντικοσμοπολιτισμός, σοσιαλιστικός άντικαπιταλισμός, έθνικιστικός άντικοσμοπολιτισμός — είναι ό άντρατσισμός. Όπως όλες οι μεγάλες ιδεολογίες, ό άντρατσισμός λειτουργεί κατά διπλό τρόπο: σύστημα άναπαράστασης του κόσμου, και μάλιστα έξήγησης του είναι και γίνεσθαι· σύστημα κανόνων και στόχων. Έτσι, ό άντρατσισμός άναγνωρίζεται εύκολότερα από ό, τι ό ρατσισμός στον γενικό όρισμό πού δίνει για τόν έχθρό του. Γιατί ό άντρατσισμός, αντίθετα από τόν λανθάνοντα και άκήρυκτο «ρατσισμό», διεκδικεί για τόν έαυτό του μιά νόμιμη άποκλειστική αντίληψη για τόν κόσμο, καθώς και μιά οικουμενική μέθοδο σωτηρίας εμπρός στα μεγάλα πολιτικοϊδεολογικά προτάγματα, τά όποια εισέρχονται σέ άνταγωνιστική φάση μαζί του (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, έθνικισμός, άναρχισμός). Άλλά και οι μεγάλες ιδεολογίες-μήτρες έπιχειρούν νά άφομοιώσουν τόν άντρατσισμό, νά ένσωματώσουν τά κυρίαρχα πάθη του και τήν τυπική του έπιχειρηματολογία, νά ένσωματώσουν τά πιο «οικεία» χαρακτηριστικά του. Ένας άγώνας για τήν άποκλειστική ιδιοποίηση τής άντρατσιστικής άποκλειστικότητας κηρύχτηκε στο πολιτικό πεδίο, άγώνας πού έχει ως στόχο τó μονοπώλιο του δικαιώματος άντρατσιστικής καταγγελίας του αντίπαλου. Θά δώσουμε μόνον ένα παράδειγμα: ή συνήθης ρητορική τών σοσιαλιστών και τών κομμουνιστών έμπεριέχει τήν καταγγελία για τήν ύπαρξη συγγένειας ή συνενοχής («άντικειμενικής» ή συνειδητής), και μάλιστα βαθιάς ταύτισης μεταξύ ρατσισμού και έθνικισμού, από τή μιά πλευρά (ούσιαστικά μέ τήν κοινή και στους δύο διαμεσολάβηση του άντιατομικισμού και άντιοικουμενισμού, καθώς και μέ τήν τάση πού διαθέτουν νά βασίζονται σέ βιολογικά δεδομένα τίς άντιλήψεις τους για τó συλλογικό), μεταξύ ρατσισμού και φιλελευθερισμού από τήν άλλη πλευρά (ούσιαστικά μέ τή μεσολάβηση του «κοινωνικού δαθινισμού»). Γνωρίζουμε ότι οι φιλελευθεροί δέν δυσκολεύθηκαν νά άνταπαντήσουν ότι ό «ταξισμός» (έπικεντρωμένος στο ταξικό μίσος), συστατικό στοιχείο του σοσιαλισμού παρουσιάζει χτυπητές όμοιότητες μέ τó «ρατσισμό» (μίσος και πάλη άνάμεσα σέ φυλές), και ότι ό σοσιαλισμός, κάτω από μιά όρισμένη προοπτική, μπορεί νά θεωρηθεί ως κοινοτιστικό (ή «όλιστικό») τύπου αντίδραση, άνάλογη

12. Βλ. J. Julliard, *La Faute à Rousseau*, Le Seuil, 1985, p. 84-85: κατά τόν 19ο αιώνα, τó κοινό αίσθημα τής παραδοσιακής και τής φιλελευθερης οικογένειας χαρακτηρίζεται από τόν «τρόμο για τήν πολιτική και κοινωνική χειρουργική». Κάτι πού μπορεί νά μεταφραστεί από τó μίσος για τόν κοινωνικό βολонταρισμό: Stéphane Rials, "La droite ou l'horreur de la volonté", *Le Débat*, no 33, janvier 1985, p. 34-48· ή θέση του συγγραφέα είναι ότι «ό τρόμος τής βούλησης» βρίσκει «στο επίκεντρο τών μεταπολιτικών θέσεων» (συνεπώς πολιτικών) τής Δεξιάς» (p. 46).

13. Αυτό του τύπου ή χαρακτηρισιολογία είναι: «ό πρώτος μεγάλος δογματικός του ρατσισμού, ό κόμης Γκομπινώ...» (M. Leiris, «Race et civilisation», in *Le Racisme devant la science*, Paris, Unesco-Gallimard, 1960, p. 236).

14. Durkheim, *op.cit.*, π. 37 (ό όποιος έτσι χαρακτηρίζει τó σοσιαλισμό και τόν ατομικισμό).

15. Durkheim, *ibid.*

16. Μέ τó νόημα πού ό Λουί Ντυμόν δίνει σέ αυτό τó γενικό μοντέλο.

μέ αυτή του ρατσισμού στο χώρο των σύγχρονων ιδεολογιών, ατομικιστικών και εξισωτικών αυτών¹⁷. Από την πλευρά τους, οι εύφρεϊς έθνικιστές διανοούμενοι μπορούν πάντα να καταγγέλλουν την έπιστροφή της «ρατσιστικής» βούλησης που θέλει να καταστρέψει τις «φυσικές» συλλογικές ταυτότητες (ή φυσικοποιημένες από την ιστορία, δεύτερη φύση), μιά βούληση που τή συμμερίζονται τόσο οι «φιλελεύθεροι» όσο και οι «σοσιαλιστικοί» ιμπεριαλισμοί, άσπονδοι φίλοι του έθνογενοκτονικού οίκουμινισμού.

Από τό 1945, ό άγώνας για τό μονοπώλιο τής αντιρατσιστικής καταγγελίας του αντιπάλου έπεκτάθηκε σε όλο τον πλανήτη και έντάθηκε. Ό αντιρατσισμός, έπεκτεινόμενος και διαφοροποιούμενος από μιμητισμούς και επαναπροσανατολισμούς, έγινε σύνθετο πεδίο θεμάτων και έπιχειρημάτων, όπου διαπλέκεται και συγκρούεται τό σύνολο σχεδόν των μεγάλων ιδεολογιών και παραδόσεων. Για τούς πολιτικούς φορείς, μιά τόσο αποτελεσματική μέθοδος άπονομιμοποίησης του αντιπάλου δέν μπορούσε να άφειθεί στον οργανωμένο (και συχνά εργαλειοποιημένο) νεοφώτιστο αντιρατσισμό, ούτε, φυσικά, στους δυνά-

μει αντιπάλους ή ανταγωνιστές. Έτσι, ό αντιρατσισμός έγινε τό επίδικό αντικείμενο στους ιδεολογικοπολιτικούς άγώνες.

Η υπόθεση που θελήσαμε να έπαληθεύσουμε είναι άπλούστατη: ό αντιρατσισμός είναι μιά μεγάλη υπό συγκρότηση ιδεολογία που άπαιτεί τήν ύπαρξη ενός άπόλυτου έχθρου, όνομαζόμενου ρατσισμού. Άλλά ό αντιρατσισμός, στή σημερινή συγκυρία, άποτελεί ένα διαϊδεολογικό διακύβευμα που προκαλεί κρίσεις νομιμοποίησης. Έτσι ώστε, αντί να κατασιγάξει τούς πολιτιστικούς και ιδεολογικούς πολέμους, ό αντιρατσισμός τούς άναζωογονεί και τούς υποδαυλίζει, διαψεύδοντας τις δεδηλωμένες προθέσεις του.

Μετάφραση: Άνδρέας Πανταζόπουλος

Τό κείμενο αυτό άποτελεί τήν «Εισαγωγή» στο δίβλίο του Pierre-André Taguieff, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Gallimard, coll. Tell., 1990 (πρώτη έκδοση La Découverte, 1987).

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ

της Μαρίας Παραδείση

Η είκοσαετία πριν από την ολοκληρωτική κυριαρχία της τηλεόρασης είθισται να ονομάζεται «παλιός ελληνικός κινηματογράφος», σε αντίθεση με την περίοδο που ακολουθεί και ονομάζεται «νέος ελληνικός κινηματογράφος». Οί διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους ανάγονται συνήθως στην αντίθεση εμπόριο/τέχνη. Στην ύπαρχουσα βιβλιογραφία και άρθρογραφία ο παλιός ελληνικός κινηματογράφος κατά κανόνα απορρίπτεται γιατί δεν είναι «τέχνη»· αντίθετα, στη θεώρηση του νέου ελληνικού κινηματογράφου τά θετικά στοιχεία συνήθως υπερτονίζονται ενώ τά αρνητικά αγνοούνται.

Όμως, ο παλιός και ο νέος ελληνικός κινηματογράφος είναι ουσιαστικά δύο διαφορετικά συστήματα παραγωγής, διανομής και κινηματογραφικής γλώσσας. Ο διαχωρισμός σε παλιό και νέο δεν είναι αξιολογικός, γιατί και οι δύο αυτές περιόδοι/«συστήματα» έχουν να επιδείξουν καλές και κακές ταινίες. Διαφορετικές όμως (αν όχι «αντίθετες») είναι οι προθέσεις, τά μέσα και οι στόχοι που τίς καθορίζουν. Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τίς ιδιαιτερότητες των δύο συστημάτων, όπως εμφανίζονται στο χρονικό διάστημα 1955-1981.

Ο διαχωρισμός της ιστορίας του ελληνικού κινηματογράφου σε περιόδους δεν είναι εύκολος, γιατί τά όρια μετάβασης από τή μία περίοδο στην άλλη δεν είναι πάντοτε σαφή. Μέ τήν επιφύλαξη αυτή και χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τίς συνθήκες παραγωγής, που σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν και τό αισθητικό αποτέλεσμα μιάς ταινίας, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις περιόδους: τήν πρώτη από τό 1906¹-1955, κατά τήν όποια ο ελληνικός κινηματογράφος προσπαθεί ν' αποκτήσει υπόσταση· τή δεύτερη από τό 1955-1970, όταν αποκτά τά χαρακτηριστικά τής μαζικής παραγωγής (τό 1955 ο άριθμός τών παραγομένων ταινιών σχεδόν διπλασιάζεται²): τήν τρίτη —μεταδατική— περίοδο από τό 1970-1976 που χαρακτηρίζεται από τήν παρακμή τής μαζικής παραγωγής και τήν εμφάνιση του νέου ελληνικού κινηματογράφου (τό 1970 παρουσιάζεται ή «Αναπαράσταση» του Θ. Αγγελόπουλου): τήν τέταρτη από τό 1976-1981 (τό 1976 ο άριθμός τών ταινιών τής μαζικής παραγωγής πέφτει κατακόρυφα).

1. Τό 1906 ο Γάλλος όπερατέρ τής Γκωμόν γυρίζει τό πρώτο ελληνικό «ζουρνάλ» (επίκαιρα) με θέμα τούς ένδιάμεσους Όλυμπιακούς Αγώνες (Α. Μητροπούλου, *Ελληνικός κινηματογράφος*, Αθήνα 1980, σ. 23).

2. Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου* έκδοση τής Έταιρείας Έλλήνων Σκηνοθετών, Αθήνα 1984, σ. 319.

3. Για τήν άμεση «προϊστορία» τής περιόδου που εξετάζουμε άξίζει νά δοθεί ο λόγος στον Γ. Γρηγορίου, *Μνήμες σε άσπρο και μαύρο, I. Τά ήρωικά χρόνια*, έκδοσεις Αιγόκερως, Αθήνα 1988, σ. 24-25: «Έκείνη τήν εποχή —μιλάμε για τό 1946— ο κινηματογράφος μας βρισκότανε στο στάδιο τής οικγενειακής χειροτεχνίας. Παλιοί μαστόροι, πρακτικοί —τέως φωτογράφοι ή μηχανικοί προβολής— σκαρώνανε εκ τών ένόντων ένα “στούντιο” —μιά άποθήκη ή μιά παράγκα— όπου τοποθετούσανε κάτι “μηχανήματα” συναρμολογημένα από παράταιρα ύλικά, συνήθως από γερμανικά λάφυρα ή παρατεταμένο συμμαχικό ύλικό. (...) Η φωτογραφία χωρίς καμιά όμοιογένεια, δεν ήξερες πότε είναι μέρα και πότε νύχτα κι αυτό δεν όφειλότανε τόσο στους όπερατέρ —όρισμένοι ήταν άξιόλογοι— αλλά στα έμφανιστήρια, που δουλεύανε χειμώνα-καλοκαίρι με τήν ίδια θερμοκρασία και τά έμφανιστικά ύργα πότε δράζανε και πότε ήτανε παγωμένα. Ο Μανώλης Τζανετής, ένας βετεράνος όπερατέρ, πολλές φορές τό χειμώνα κατουρούσε μέσα στους έμφανιστικούς κάδους, για νά μπορέσει νά άνεβάσει λίγο τή θερμοκρασία τών ύργων. Φυσικά θά πρέπει νά έξαιρέσουμε τόν Φίνο. Αλλά ένας κούκος δεν φέρνει ποτέ τήν άνοιξη».

Όσον άφορά ειδικότερα τόν νέο ελληνικό κινηματογράφο, ή παραγωγή από τό 1970-1981 γίνεται με τή βοήθεια τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας (ο έφοπλιστής Γ. Παπαλιάς είναι ο σημαντικότερος μαικήνας του ελληνικού κινηματογράφου) ή με άυτοχρηματοδότηση και είναι ή κατ' έξοχήν περίοδος του νέου ελληνικού κινηματογράφου· αντίθετα, από τό 1981 μέχρι σήμερα ή παραγωγή γίνεται με τή βοήθεια τής κρατικής χρηματοδότησης (τό 1981 τό Έλληνικό Κέντρο Κινηματογράφου άρχίζει ν' άναδεικνύεται σε σημαντικό χρηματοδότη του μεγάλου τέρους τής ελληνικής παραγωγής).

Α. Τά σημαντικότερα χαρακτηριστικά του παλιού ελληνικού κινηματογράφου είναι τά έξής:

- I. Μαζική παραγωγή — Όργάνωση σε γένη
- II. Μικροαστική ιδεολογία και ήθική
- III. Άγνοια κινηματογραφικής γλώσσας — Θεατρική μορφή
- IV. Κυριαρχία του ήθοποιού

I. Μαζική παραγωγή — Όργάνωση σε γένη

Η διαδικασία παραγωγής μιάς ταινίας καθορίζει, σε άρκετά σημαντικό βαθμό, και τή μορφή τής. Είναι προφανές ότι αν παραγωγός είναι ένας έπιχειρηματίας που διαθέτοντας τά κεφάλαιά του επιδιώκει τό κέρδος, όπως συμβαίνει με τή μαζική παραγωγή, οί περιορισμοί που θά τεθούν στον σκηνοθέτη και τούς υπόλοιπους συντελεστές τής ταινίας θά επιδιώκουν τή μεγαλύτερη οικονομία χρήματος και τήν άπόρριψη κάθε άδεδειγμένου καλλιτεχνικού πειραματισμού. Αν, αντίθετα, παραγωγός είναι κάποιος μαικήνας ή ένας κρατικός φορέας που ενδιαφέρεται κυρίως για τήν ανάπτυξη τής κινηματογραφικής τέχνης, οί καλλιτεχνικοί περιορισμοί θά είναι άνύπαρκτοι αλλά και τά κριτήρια χρηματοδότησης πιο έπιλεκτικά.

Μέ τήν ίδια λογική, αν ο σκηνοθέτης και οί συνεργάτες του είναι «μισθωτοί» μιάς εταιρείας παραγωγής και εργάζονται σε μιά χώρα όπου υπάρχει άνθίζον κύκλωμα παραγωγής, ή δυνατότητα άπασχόλησής τους θά είναι τακτική, ή έξοικειωσή τους με τό μέσο (τόν κινηματογράφο) σημαντική και ή σχέση τους με τό κοινό πιο άμεση. Αν, αντίθετα, ή χρηματοδότηση προέρχεται από κάποιον μαικήνα, έναν κρατικό φορέα ή τόν ίδιο τό σκηνοθέτη, ή δυνατότητα άπασχόλησής θά είναι μικρότερη, ή άποξένωση από τό μέσο αναπόφευκτη και ή σχέση με τό κοινό άμφίβολη.

Στήν Ελλάδα³, όπως και σε διεθνές επίπεδο (με τίς ιδιομορφίες κάθε χώρας), ύπήρξαν διαδοχικά και οί δύο τρόποι παραγωγής. Ο πρώτος άφορά τόν παλιό και ο δεύτερος τόν νέο ελληνικό κινηματογράφο.

Οί βάσεις τής μαζικής παραγωγής τέθηκαν στή χειρότερη δυνατή περίοδο τής σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η οικονομική κατάσταση είναι τραγική, χωρίς νά έχει καμιά άμεση προοπτική στοιχειώδους ανάπτυξης. Ο κινηματογράφος όμως, όπως μαρτυρεί ή ιστορία του, έχει ανάγκη μιά διομηχανική ύποδομή για ν' άναπτυχθεί σε ένθικό επίπεδο και νά δημιουργήσει σχολή. Η πολιτική κατάσταση χαρακτηρίζεται από τήν τρομοκρατία τής άκρας Δεξιάς, που είναι συνώνυμη τής πνευματικής παρακμής και τής άυτολογοκρισίας. Ο χώρος του κινηματογράφου κατακλύζεται άπ' όσους ψάχνουν μιάν εύκαιρία για εύκολο πλουτισμό, καθώς ή ζήτηση είναι τεράστια: οί ελληνικές ταινίες άποτελούν τή μόνη ψυχαγωγική διέξοδο για τόν άγροτικό πληθυσμό, τόν όποιο ή έσωτερική μετανάστευση σώσει-

ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ

σε στίς πόλεις, μέ την έλλειψη άνεύρεσης έργασίας και πολιτικής ασφάλειας. Πρόκειται για ένα αναλθάβητο και χαμηλού μορφωτικού επίπεδου κοινό, πού διψά για τό φθηνό και οικείο θέαμα πού τού προσφέρουν οι συνοικιακοί κινηματογράφοι.

Ο αριθμός τών εταιρειών πού εμφανίζονται τήν περίοδο τήν όποία έξεταζουμε είναι μυθικός (μόνο στή δεκαετία τού '60-'70 εμφανίζονται δραστηριότητα 243 εταιρείες)⁴. Οι περισσότερες θά έξαφανιστούν μετά από 2-3 ταινίες ενώ τό μεγαλύτερο μέρος θά μονοπωλήσουν 3-4 μεγάλες εταιρείες. Ο Φιλοποίμη Φίνος είναι ό πρώτος αξιόπιστος παραγωγός τού ελληνικού κινηματογράφου⁵, ό μόνος πού στή δεκαετία τού '50 είχε πραγματικά συνείδηση κινηματογραφικού παραγωγού. Μέ τή Φίνος Φίλμ (πού από τά μέσα τής δεκαετίας τού '50 λειτουργεί όπως οι μεγάλες άμερικανικές και έυρωπαϊκές εταιρείες) ή παραγωγή γίνεται έθνική: είναι ή μόνη εταιρεία πού θέτει τίς βάσεις ενός συστήματος παραγωγής μέ άμεση πρόσβαση στην άγορά, μέ σκοπό ν' αντιπαρατεθεί στίς ξένες εταιρείες πού τό 1955 έλέγχουν τήν πλειοψηφία τών αίθουσών⁶.

Τό κύριο, όμως, προσόν τού Φίνου είναι ότι προσπάθησε νά έλέγξει τήν άγορά μέ τήν εταιρεία διανομής πού δημιούργησε, ρθάνοντας μέχρι τού σημείου νά επιβάλει τό σύστημα τού «πακέτου» (block booking), δηλαδή τό σύστημα πού ύποχρέωνε τούς αίθουσαρχες νά προβάλουν όλες τίς ταινίες τής Φίνος Φίλμ πού παράγονταν τή συγκεκριμένη χρονιά, άν ήθελαν νά έξασφαλίσουν τίς μεγάλες έμπορικές τής έπιτυχίες⁷. Η παραγωγή τής Φίνος Φίλμ μοιράζεται σε τρία τυποποιημένα γένη (κωμωδίες, αισθηματικά δράματα, μιούζικαλ), από τά όποια τά περισσότερα κατακτούν τίς πρώτες θέσεις στόν πίνακα τών εισπρακτικών έπιτυχιών.

Η τεχνική εξέλιξη έπιταχύνεται μέ τή δημιουργία τού «Στούντιο Άλφα» τό 1958⁸, ενώ στή βιομηχανική περίοδο τού ελληνικού κινηματογράφου (1965-1975) τρεις μόνο εταιρείες (Φίνος Φίλμ, Καραγιάννης-Καρατζόπουλος, Τζέμς Πάρις) συγκεντρώνουν τόν κύριο όγκο τών παραγόμενων ταινιών (251 τή δεκαετία)⁹. Από τίς υπόλοιπες — μικρότερες — εταιρείες αξίζει ν' αναφέρουμε τήν Κλάκ Φίλμ, πού ίδρυσε ό Άπόστολος Τεγόπουλος, ό όποιος σκηνοθετεί κυρίως μιάν άτέλειωτη σειρά από «Ταπεινούς και καταφρονημένους», «Όρφανές και παραστρατημένες» πού «Άμαρτάνουν για τό παιδί τους», μέ μέσο όρο έπιτυχίας 1.500.000 θεατές. Στάρ τής εταιρείας άναδεικνύονται ό Νίκος Ξανθόπουλος, ή Μάρθα Βούρση και ό μικρός Βασίλης Καίλας. Άξίζει νά σημειωθεί ότι ή Κλάκ Φίλμ τροφοδοτεί μέ τά προϊόντα τής τόν πληθυσμό τών μεταναστών τής Δυτικής Γερμανίας, για τούς όποιους (άπ' ό,τι φαίνεται από τά ζενερίκ τών ταινιών) ύπάρχει ειδικό τμήμα διανομής τής εταιρείας.

Άν στό παραπάνω γενικό διάγραμμα προσθέσουμε και τήν ολοκληρωτική άδυναμία έξαγωγής τών ταινιών στό έξωτερικό, έχουμε μιά συνοπτική εικόνα τής κινηματογραφικής παραγωγικής μηχανής: «Είναι ένας κινηματογράφος στά μέτρα μιάς βιομηχανίας, στά μέτρα πού είναι όλα τά πράγματα, όλο τό πνευματικό επίπεδο στήν Έλλάδα... Ό (ξένος) παραγωγός κόνοντας μιά ταινία έχει τή δυνατότητα και άπευθύνεται σ' ένα κοινό πολλαπλάσιο, έντελώς διαφορετικό από εκείνο στό όποιο άπευθύνεται ό Έλληνας παραγωγός. Η στάθμη τού διεθνούς κοινού είναι ψηλότερη από τού ελληνικού. Έδώ ό Έλληνας παραγωγός, έχοντας κλείσει στά στενά πλαίσια τής περιφέρειας τής Άθήνας και τής ελληνικής έπαρχίας τήν ταινία του (γιατί σ' αυτόν τόν κόσμο ούσιαστικά άπευθύνεται), προσπαθεί νά ίσορροπεί στό επίπεδο αυτού τού κόσμου. Και ξέρουμε τό πο-

σοστό αναλθάβητων πού ύπάρχει...»¹⁰.

Εκτός όμως από τό χαμηλό επίπεδο άνάπτυξης, τό πολιτικό κλίμα ήταν τόσο άπαγορευτικό για τήν κινηματογραφική δημιουργία, πού ακόμη και τό μικρό φιλελεύθερο διάλειμμα πού δημιουργήθηκε μέ τήν άνοδο τού Γ. Παπανδρέου στήν έξουσία, τό 1965, έδωσε άμεσα καρπούς στήν κινηματογραφική παραγωγή. Τό 1966 εμφανίζονται πέντε ταινίες πού άντιτίθενται σ' όλα τά ιδεολογικά και αισθητικά κλισέ πού χαρακτηρίζουν τήν ελληνική μαζική παραγωγή. Οι ταινίες «Πρόσωπο μέ πρόσωπο» τού Ροθήρου Μανθούλη, «Μέχρι τό πλοίο» τού Άλέξη Δαμιανού, «Μέ τή λάμψη στά μάτια» τού Πάνου Γλυκοφρύδη, «Έκδρομή» τού Τάκη Κανελλόπουλου, «Ό θάνατος τού Άλέξανδρου» τού Δημήτρη Κολλάτου παρουσιάζουν μιά «άγνωστη» για τή μαζική παραγωγή ελληνική πραγματικότητα: «Η άντιμετώπιση τού μικροαστισμού από τόν Μανθούλη, τής μετανάστευσης από τόν Δαμιανό, τής άμφιταλάντευσης τού Νεοέλληνα από τόν Γλυκοφρύδη, είναι έντελώς άντίθετη από τήν ώραριοποιημένη και αδιάφορη μέχρι τώρα μεταφορά τους στόν κινηματογράφο... Η προσωπική γραφή άντικαθιστά τήν κοινότητα επανάληψη για νά φτάσει μέχρι τήν ποιητική διάθεση (στόν Κανελλόπουλο) και τήν πρόκληση στόν Κολλάτο»¹¹.

4. Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Έλληνική Κινηματογραφία*, εκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1989, σ. 84.

5. «(...) Ο Φίνος κρατούσε δέβαια τά σκήπτρα. Έρασιτέχνης μηχανολόγος και ηλεκτρονικός, ιερό τέρας τής τεχνολογίας, έποπτεύει τά πάντα. Ήτανε, λοιπόν, φυσικό νά έχουν οι ταινίες του τή σφραγίδα μιάς τεχνικής άριότητας. Προσέφερε πολλά στήν ύπόθεση τού κινηματογράφου μας, μόνο πού τόν εγκλώδισε σε μιάν άπαστράπτουσα φωτογραφία και έναν άηχογο ήχο». Γιατί «ήθελε νά κάνει πάντα τίς ταινίες πού γνώριζε και πού μπορούσε νά τίς έλέγξει άπόλυτα κάθε στιγμή και σε όλα τά στάδια, από τό σενάριο, τήν παραγωγή, μέχρι τή σκηνοθεσία. Έξυπνος, φιλόδοξος, κατάλαβε άμέσως πώς άν θέλουμε νά φτιάξουμε κινηματογράφο, πρέπει πρώτα άπ' όλα νά βλέπεται και ν' άκούγεται. Μόνο πού όταν τό κατόρθωσε, ξεχασε πώς αυτή ή κατάκτηση — σημαντική κατά τά άλλα — δέν μπορούσε νά είναι παρά μόνο ένα μέσο για νά κάνουμε ταινίες και ποτέ ένας σκοπός. Έτσι τό όνειρό του παρέμεινε ή τελειότερη άντιγραφή μιάς άμερικανικής ταινίας», Γ. Γρηγορίου, ό.π., σ. 26 και 46-47.

6. Οι σεναριογράφοι (ό Φίνος είχε προσλάβει στή θέση αυτή όλους τούς έπιτυχημένους θεατρικούς συγγραφείς), σκηνοθέτες, ήθοποιοί ήταν υπάλληλοι (μέ μισθό ή ποσοστά) τής εταιρείας. Μισθωτοί ήταν δέβαια και τό τεχνικό προσωπικό τής εταιρείας ένω οι ταινίες γυρίζονταν στό στούντιο τής και εμφανίζονταν στά έργαστήριά τής (τά καλύτερα τής μαζικής περιόδου τού ελληνικού κινηματογράφου), C. Vachopoulos, *Production et distribution des films Grecs (1945-1980)*, D.E.A. en Economie du Cinéma, Paris I-Sorbonne, 1982, σ. 6.

7. Ό.π., σ. 6.

8. Τό στούντιο αυτό, πού είχε κατασκευαστεί «μέ διεθνείς προδιαγραφές» μέχρι τήν τελευταία λεπτομέρεια, μπορούσε νά συγκριθεί ακόμη και μέ τά διεθνή του πρότυπα. Ήταν μιά σημαντική πρόοδος για τόν ελληνικό κινηματογράφο, ακόμα κι άν λάβει κανείς ύπόψη του ότι «κάτι πού ύπήρχε στήν Εύρώπη από τό 1930 έμεις καταφέραμε νά τό φτιάξουμε τό 1957», Γ. Γρηγορίου, ό.π., σ. 170.

9. Χ. Σωτηροπούλου, ό.π., σ. 84.

10. Θόδωρος Άγγελόπουλος, «Πορεία προς τό άδέβαιο μέλλον» (μιά συζήτηση τού Θόδωρου Άγγελόπουλου μέ τόν Βασίλη Ραφαηλίδη), *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, No 3 / Νοέμβριος 1969, σ. 22.

11. Χ. Σωτηροπούλου, ό.π., σ. 95.

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ σταματᾷ ἀπότομα μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας. Ἔτσι, τρεῖς ταινίες, πού προήλθαν ἀπὸ τὴ νέα αὐτὴ ἀντιμετώπιση τοῦ κινηματογράφου καὶ συνέχισαν τὴν προηγούμενη προσπάθεια τοῦ 1966, ὀλοκληρώθηκαν καὶ προβλήθηκαν μετὰ τὸ 1974. Πρόκειται γιὰ τὶς ταινίες «Κιέριον» τοῦ Δήμου Θεοῦ, «Βασκοί» τοῦ Νίκου Παπατάκη καὶ «Ἄνοικτη ἐπιστολὴ» τοῦ Γιώργου Σταμπούλοπουλου¹². Θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι οἱ ταινίες αὐτές, μαζί μὲ τὶς μικροῦ μήκους τῶν Παντελῆ Βούλγαρη, Θόδωρου Ἀγγελόπουλου, Κώστα Φέρρη καὶ Νίκου Παναγιωτόπουλου, ἀποτελοῦν καὶ τὶς ταινίες «μετάβασης» ἀπὸ τὸν παλιὸ στὸν νέο ἐλληνικὸ κινηματογράφο.

Ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ χολlyγουντιανὴ παραγωγὴ πού ὑπῆρξε παγκόσμιο πρότυπο τοῦ εἶδους, οἱ ταινίες ὀργανώνονται σὲ ὀρισμένους κύκλους μὲ τὸν ἴδιο θεματολογικὸ ἄξονα καὶ τὴν ἀντίστοιχη αἰσθητικὴ πρακτικὴ, τὰ γένη, πού ἀνάγονται σὲ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς βάσει τῆς λογικῆς ὅτι «μὴ ἰδέα πού δούλεψε στὸ παρελθόν προφανῶς θὰ ξαναδουλέψει»¹³. Ὅμως, ἡ πρωταρχικὴ δημιουργία τῶν εἰδῶν δὲν ἔχει ἀμιγῶς οἰκονομικὴ προέλευση (ὁ οἰκονομικὸς παράγων παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ συνέχιση τῶν εἰδῶν πού ἔχουν ἤδη ἐμφανισθεῖ¹⁴) ἀλλὰ μᾶλλον ἱστορικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ: ἀνάγεται στὴν πολιτιστικὴ παράδοση τῆς χώρας, στὴν ὁποία ἀντιστοιχεῖ, καὶ τὴ μυθολογία πού ἔχει δημιουργηθεῖ στὴ διάρκειά αὐτῆς τῆς παράδοσης (γυνέστερην στὴν Ἀμερικὴ / φουστάνελα στὴν Ἑλλάδα). Ἀκόμη καὶ ὅταν μὴ χῶρα εἰσάγει ἕνα ξένο μοντέλο (ἢ Ἰταλία τὸ γυνέστερον, ἢ Ἑλλάδα τὸ μιούζικαλ), τὸ «διασκευάζει» στὰ δικά της μέτρα.

Στὰ περισσότερα συστήματα μαζικῆς παραγωγῆς «οἱ λιγότερο ἱκανοὶ σκηνοθέτες παγιώνουν αὐτὰ τὰ εἶδη σὲ συλλογῆς ἀπὸ τὶς πιὸ κοινότερες καὶ προβλέψιμες συμβάσεις, ἐνῶ οἱ πιὸ ταλαντούχοι δίνουν ζωὴ στὶς ταινίες εἴτε ἀναπτύσσοντας αὐτές τὶς συμβάσεις μὲ θαυμασία προσωπικὴ πυκνότητα καὶ εὐαισθησία εἴτε ἀνατρέποντας αὐτές τὶς συμβατικὲς προσδοκίες ἐντελῶς»¹⁵. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς μαζικῆς παραγωγῆς δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ πραγματικὲς ἀνατροπές (μὲ τὴν ἔννοια τουλάχιστον πού συναντᾶμε στὴ χολlyγουντιανὴ ἢ τὴ γιαιπωνέζικη παραγωγὴ). Δὲν ἔχουμε δηλαδὴ σκηνοθέτες-δημιουργοὺς οἱ ὅποιοι, παρὰ τοὺς καταναγκασμοὺς τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, νὰ βάζουν τὴν καλλιτεχνικὴ τους σφραγίδα σὲ ὅ,τι τοὺς ἀνατίθεται, δημιουργώντας οὐσιαστικὰ τὴν «ἴδια πάντοτε ταινία». Ἡ ἐλληνικὴ μαζικὴ παραγωγὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σκηνοθετῶν οἱ ὅποιοι νὰ πραγματοποιοῦν μὲ συνέπεια τὸ κινηματογραφικὸ τους ὄραμα, ἐμμένοντας στὰ ἴδια θεματολογικὰ / αἰσθητικὰ μοτίβα, ἀνεξαρτήτως εἶδους, σεναρίου, κινηματογραφικῶν συντελεστῶν¹⁶. Ἔτσι, εἶναι μᾶλλον ἀνέφικτο νὰ βροῦμε ἕνα θεματολογικὸ / αἰσθητικὸ μοτίβο πού νὰ διαχωρίζει τὴ φιλικὴ γραφὴ τῶν καλύτερων ταινιῶν τοῦ Σακελλάριου ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Δημόπουλου, τοῦ Καψάσκη ἢ τοῦ Καραγιάννη. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς πρῶτους καὶ τὸν τελευταῖο εἶναι μᾶλλον ποσοτικῆς, καθὼς ὁ Καραγιάννης ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ του λιγότερες καλὲς ταινίες, δεδομένου ὅτι ἐκτός ἀπὸ σκηνοθέτης εἶναι παραγωγὸς καὶ διανομέας τῶν ταινιῶν του.

Ἡ διαφορὰ τοῦ ἐπιπέδου παραγωγῆς καὶ πολιτιστικῆς παράδοσης μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξηγήσει τὴν ἔλλειψη δημιουργῶν στὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Γιατὶ ἂν οἱ χολlyγουντιανοὶ σκηνοθέτες ὑφίσταντο κάθε λογῆς περιορισμοὺς, εἶχαν ταυτόχρονα στὴ διάθεσί τους τὴν ἀρτιότερη τεχνικὴ ὑποδομὴ σὲ κάθε ἐπίπεδο. Ταυτόχρονα, ἡ ἐξοικειώσή τους μὲ τὴν κινηματογραφικὴ γλῶσσα στὸ πλαίσιο τῆς χολlyγουντιανῆς

παραγωγικῆς δραστηριότητος (ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε μὲ τὴν Τοινοεισιτὰ στὴ Ρώμη, τὴ γαλλικὴ παραγωγὴ τῶν μεγάλων στούντιο Γκωμόν κ. τ. λ.) ἦταν καθημερινὴ καὶ συνεχῆς. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἄρχιζαν νεότατοι τὴν κινηματογραφικὴ τους σταδιοδρομία, ὠριμαζαν καὶ γερνοῦσαν στοὺς χώρους πού εἶχε γεννηθεῖ καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ κινηματογραφικὴ γλῶσσα καὶ παράδοση.

Οἱ συγκρίσεις μὲ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητά εἶναι συντριπτικῆς. Στὰ πρῶτα τριάντα χρόνια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὅταν διεθνῶς παράγονται τὰ ἀριστουργήματα τοῦ βωθοῦ καὶ τίθενται οἱ βάσεις τῆς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας τοῦ ὀμιλοῦντος, ἡ ἐλληνικὴ μαζικὴ παραγωγὴ ὀρίζεται σὲ ἐμβρυακὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Ἡ ἀσταθὴς καὶ ταραχμμένη πολιτικὴ κατάσταση πού χαρακτηρίζει τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης συμβάλλουν καθοριστικὰ στὴν πολιτιστικὴ καθυστέρηση τοῦ τόπου καὶ τὴν ἀδυναμία δημιουργίας ἐθνικῆς κινηματογραφικῆς σχολῆς, ἄρα καὶ φυτώριου δημιουργῶν.

Τὰ γένη τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου

Μία πρώτη προσέγγιση στὰ ἐμπορικότερα καὶ «μακροβιότερα» γένη τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου (γιατὶ δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος μιᾶς οὐσιαστικῆς ἐρευνας τοῦ θέματος) θὰ ὀδηγοῦσε σὲ κάποιες σκέψεις σάν τὶς ἀκόλουθες:

Τὰ γένη τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου ἀντιστοιχοῦν στὶς αἰσθητικῆς καὶ οἰκονομικῆς δυνατότητες τῆς παραγωγῆς. Τὸ γένος τῆς περιπέτειας γιὰ παράδειγμα, πού εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν κινηματογράφο: «Ἡ ἔλλειψη τοῦ περιπετειώδους φρίμ ἀντανάκλα τὸν ὑπανάπτυκτο χαρακτήρα καὶ τὴν ἔλλειψη δυνατοτήτων τόσο στοὺς Ἑλληνες σκηνοθέτες (πού τοὺς βόλευε τὸ εὐκόλο θεατρικὸ στήσιμο καὶ τὰ στατικά πλάνα) ὅσο καὶ στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ (γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια γιὰ μεγάλὰ ἀνοίγματα)»¹⁷. Ἀνάλογο πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ λόγοι ἐγκατάλειψης τῆς ἀστυνομικῆς ταινίας παρὰ τὶς δύο ἐπιτυχημένες ἀπόπειρες τοῦ εἶδους («Ἐγκλημα στὸ Κολωνάκι» τοῦ Τζανῆ Ἀλιφέρη – 1959, «Ἐγκλημα στὰ παρασκήνια» τοῦ Ντίνου Κατσουρίδη – 1960) πού σκηνοθετοῦνται ἀπὸ διευθυντῆς φωτογραφίας καὶ ὄχι «θεατρικοῦς» σκηνοθέτες, ὅπως ἡ πλειοψηφία τῶν σκηνοθετῶν τῆς ἐποχῆς. Γιατὶ ἡ ἀστυνομικὴ ταινία ἀπαιτεῖ δημιουργία ἀτμόσφαιρας (νυχτερινές σαγηνές καταδίωξης), συχνὴ ἐναλλαγὴ ντεκόρ καὶ θεατικῆς «ἐπαγγελματικῆς ἱκανότητάς» στὸ γύρισμα.

Τὰ δημοφιλέστερα εἶδη τῆς μαζικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ κωμῶδια καὶ τὸ μέλο. Σύντομη ἀναφορὰ θὰ γίνεϊ ἐπίσης στὴ φουστάνελα καὶ τὸ μιούζικαλ.

α) Ἡ κωμῶδια

Κλειδί ἀνάγνωσης τῆς κωμῶδιας εἶναι ἡ σχέση της μὲ τὸ θέατρο τῆς ἐποχῆς της. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς καλύτερες κωμῶδιες τοῦ ἐλληνικοῦ κινηματογράφου προήλθαν ἀπὸ τὶς θεατρικῆς ἐπιτυχίες τῆς ἐποχῆς τους. Στὴ δεκαεπταετία πού ἐξετάζουμε, συγγραφεῖς ὅπως οἱ Ἀλέκος Σακελλάριος – Χρῆστος Γιαννακόπουλος, Ἀσημάκης Γιαλαμάς – Κώστας Προετνέρης, Νίκος Τσιφόρος – Πολύβιος Βασιλειάδης δημιούργησαν ἕνα ζωντανὸ θέατρο μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ εὐφρυνῆς δραματουργικὴ ἐξέλιξη καὶ τὸ πηγαῖο χιούμορ μὲ τὸ ὁποῖο σατίριζαν ὅλες τὶς μεγάλες καὶ μικρὲς μανιές ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκεία ἀπὸ τῶν συμπολιτῶν τους, ἀνέδειξαν τὶς κωμῶδιες αὐτές σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δημοφιλέστερα θεάματα τῆς ἐποχῆς τους.

Ἡ κινηματογραφικὴ μεταφορὰ τῶν κωμῶδιῶν εἶναι προέκταση τῆς θεατρικῆς διαδικασίας. Τὸ σενάριο τῆς θεατρικῆς κωμῶδιας εἶναι συνήθως αὐτοῦσιο τὸ θεατρικὸ κείμενο χωρὶς καμία διασκευὴ σὲ κινηματογραφικὴ γλῶσσα. Σκηνοθέτες εἶναι συχνὰ οἱ ἴδιοι οἱ θεατρικοὶ συγγραφεῖς (Σακελλάριος, Τσιφόρος). Τὴν ἴδια θεατρικὴ δομὴ ἔχουν καὶ τὰ «σενάρια» τῶν κωμῶδιῶν πού γράφονται γιὰ τὸν κινηματογράφο χωρὶς νὰ ἔχουν προϋπάρξει θεατρικὰ ἔργα.

17. Σωτήρης Δημητρίου, «Γιὰ τὸν ἐλληνικὸν κινηματογράφο», Φίλμ, ν. 3/φθινόπωρο '74, σ. 357.

12. Χ. Σωτηροπούλου, ὀ.π., σ. 96.

13. Gerald Mast, *A short history of the movies*, Oxford University Press, UK 1985, σ. 220.

14. David Neale, *Genre*, BFI 1987, σ. 52.

15. Gerald Mast, ὀ.π., σ. 380.

16. Αὐτὴ εἶναι ἡ περιήγησι «θεωρία τοῦ δημιουργοῦ» (theorie d' auteur) πού δημοῦργησαν οἱ νεαροὶ κριτικοὶ τῶν *Cahiers du Cinema*, Γκοντάρ, Τρυφώ, Σαμπρόλ, Ριβέτ, ἡ ὁποία ἀλλάξε τὴν μέχρι τότε (δεκαετία τοῦ '50) παγκόσμια ὀπτικὴ γιὰ τὸν ἀμερικανικὸν κινηματογράφο, ἀποδεικνύοντας ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς «ἐμπορικοῦς» σκηνοθέτες ἦταν οὐσιαστικὰ δημιουργοί.

Τά σχήματα από τά όποια εμπνέεται μεγάλος αριθμός κωμωδιών τής μαζικής παραγωγής του έλληνικού κινηματογράφου είναι τό μολιερικό σύμπαν και τό μπουλνάρ¹⁸. Θέμα των περισσότερων κωμωδιών είναι ή δυσαρμονία του ήρωα με τό περιβάλλον: επειδή είναι έπαρχώτης, όπισθοδρομικός ή βλάκας¹⁹, ή αν είναι γυναικα επειδή δέν είναι νέα, όμορφη και δέν έχει άποκατασταθεί. Όταν ή σύγκρουση πού προκύπτει άπ' αυτή τήν κατάσταση κορυφώνεται, ή λύση δίνεται με τή μεσολάβηση του άπό μηχανής θεού και τόν θρίαμβο τής μικροαστικής ήθικης: «Πρόκειται γιά μία συμφιλίωση, μιάν άρση τής αντίθεσης πού γίνεται μ' έναν τρόπο πού αξίζει νά τόν δούμε άπό πιά κοντά: τό προξενικό πού πετυχαίνει, ή δουλειά πού σώζεται, τά παιδιά πού συμμορφώνονται... μά πάνω άπ' όλα: ή κοινωνική γαλήνη πού διαφυλάσσεται, ενώ οι νέες ιδέες και συμπεριφορές τελικά έγκλιματίζονται»²⁰.

β) Τό μελόδραμα

Είναι γνωστό ότι τό «μελόδραμα ως φιλικό γένος ύποτάσσει ούσιαστικά τά πάντα στή συγκινησιακή σύγκρουση»²¹. Χρησιμοποιώντας ως μέσα «τήν καθυστέρηση και τίς προσηκτικά ρυθμισμένες συμπώσεις πού δημιουργούν έκπληξη», τό γένος «καταφέρει νά μεγιστοποιήσει τήν έντονη έπιθυμία μας νά πληροφορηθούμε τίθά συμβεί στή συνέχεια και ειδικότερα πώς ό κάθε χαρακτήρας θά αντιδράσει σ' ό,τι έχει συμβεί»²².

Στήν έλληνική παραγωγή, ή μεγάλη μάζα των δραμάτων του είδους έχει τήν εξής μορφή: ένας άθώος (ή μιά άθώα) βρίσκονται στό επίκεντρο μιάς μεγάλης δυστυχίας ή μιά φοβερής ίντριγκας (κλοπές σκηνοθετούνται, άτυχήματα συμβαίνουν, άνθρωποι έξαφανίζονται με τρόπο έξωφρενικό), άπό τήν όποία θά διαφύγει άποτελεσματικά μέ μόνα εφόδια τή θέληση του χαρακτήρα του, τήν αγωνιστικότητα, τό θάρρος και τήν έντιμότητά του. Στίς ταινίες αυτές οτιδήποτε συμβαίνει άποδίδεται στό πρόχειρο στήσιμο των πλέον «δακρύδρεχτων» καταστάσεων, όπου ή προσωρινή επιβράδευση τής άδικίας θ' άνατράξει ήρωικά στό τέλος. (Χαρακτηριστικά παραδείγματα: «Κάθε καϊνός και δάκρυ» του Ό. Κωστελέτου, «Η καρδιά ενός άλήτη» του Α. Τεγόπουλου, «Οί καταφρονεμένοι» του Ν. Βαρδέρη, «Μία γυναικα, μία άγάπη, μία ζωή» του Ό. Κωστελέτου).

Ό γενικότερος καμβάς των περισσότερων έλληνικών μελοδραμάτων είναι ή αντίθεση φτωχών και πλουσίων και ή τιμή τής κόρης. Κατά κανόνα οι φτωχοί είναι κραυγαλέα καλοί ενώ οι πλούσιοι κραυγαλέα κακοί. Τά σεναριακά μοτίβα είναι ό άθώος ή ή άθώα πού άπό μιά διαβολική σειρά συμπτώσεων βρίσκονται άδικα κατηγορούμενος γιά κάτι πού δέν έκανε, ή φτωχή, συνήθως όρφανή, πού δημιουργεί σχέση με τόν καλό νεαρό πλούσιο. («Γιατί γεννήθηκα φτωχή» του Κ. Στράντζαλη, «Ό Γολγοθάς μιάς άθώας» του Κ. Στράντζαλη, «Τά δάκρυά μου είναι καυτά» του Κ. Πίτσιου, «Δέν θά ξεχάσω ποτέ τή μορφή σου» του Κ. Στράντζαλη κ.τ.λ.) και τό αντίθετο: ό φτωχός έργαζόμενος με τήν καλή πλούσια («Καινούργια μέρα χάριξε» του Κ. Στράντζαλη, «Κάποτε κλαίνε και οι δυνατοί» του Α. Τεγόπουλου, «Ό κατατρεμένος» του Α. Τεγόπουλου κ.τ.λ.). Τό πλούσιο περιβάλλον του πρωταγωνιστή (ή τής πρωταγωνίστριας αντίστοιχα) αντιτίθεται στή σχέση δημιουργώντας άπερίγραπτες συνωμοσίες, διαβολές και συγκρούσεις, μέχρι τήν τελική άποκατάσταση τής άλήθειας και τό παρεπόμενο «χάπτυ έντ».

Τό «λεκτικό ιδίωμα» των ταινιών αυτών είναι εξίσου κραυγαλέο με τίς έξωφρενικές ίντριγκες: οι φοβεροί μονόλογοι των φτωχών, τίμων, άμόλυντων πού αντιπαρατίθενται στους πλούσιους είναι γεμάτοι άπό έναν καταιγισμό λέξεων όπως άνθρωπα, τιμή, περηφάνεια, άξιοπρέπεια.

Υπάρχουν, βέβαια, και τά μελό με τήν «πόρνη με τή χρυσή καρδιά». («Άγγελος τής άμαρτίας» του Α. Κατσιμητούλια, «Ήθελες άργά» τής Μ. Πλυτά κ.τ.λ.) και κυρίως ή μεγάλη κατηγορία όπου πρωταγωνιστεί ή άθώα παραστρατημένη παρθένα πού οι περιστάσεις ώθοουν συχνά στήν άπόκτηση έξώγαμου παιδιού («Ό γρυσούζης» του Γ. Τζαβέλλα, «Τό οργανάκι» του Φρύζου Ήλιάδου κ.τ.λ.) ή τήν κατάληξη σέ οικο άνοχης («Νικιάγια μιάς ζωής» τής Μ. Πλυτά, «Άγνή και άτιμασμένη» του Κ. Στράντζαλη). Τό είδος αυτό τής ήρωίδας άφου διανύσει έ να έναν άπερίγραπτο Γολγοθά (οί δοκιμασίες τής μοιάζουν νά ει να ένα είδος τιμωρίας γιά τό γεγονός ότι παρασύρθηκε στήν άμαρτία) οδηγείται στήν τελική κάθαρση και τήν ευτυχία.

Η άποτελεσματικότητα των μελοδραματικών στοιχείων έντείνεται συχνά άπό τή χρήση «μικρομέγαλων» παιδιών. («Είμαι μιά δυστυχημένη» του Α. Τεγόπουλου, «Ό λουστράκος» και «Ό έμποράκος» τής Μ. Πλυτά κ.τ.λ.). Υπάρχει ακόμη μιά κατηγορία «ένδοικογενειακών» δραμάτων, όπου τό «ταξικό» στοιχείο περνάει σέ δεύτερο επίπεδο. Μητριές πού βασανίζουν τό παιδί του συζύγου, κακός άδερφός (ή κακή άδερφή) πού άπομυζούν και καταστρέφουν τή ζωή του καλού (καλής). («Ένα κορίτσι άλλιώτικο» του Κ. Βαρδέρη, «Θά ζήσω γιά σένα» του Γ. Παπακώστα, «Η καρδιά ενός άλήτη» του Α. Τεγόπουλου κ.τ.λ.).

Θά πρέπει ακόμη νά σημειωθεί ότι ή χρήση τής μουσικής και ή βασική κινηματογραφική σύνταξη στό μεγαλύτερο μέρος των ταινιών στίς όποιες πρωταγωνιστεί ό Νίκος Ξανθόπουλος τίς κατατάσσει ούσιαστικά στήν κατηγορία των λαϊκών μιούζικαλ.

γ) Τό μιούζικαλ

Τό μιούζικαλ τιτλοφορείται συνήθως «μουσική κωμωδία» και άναδείχθηκε στό πιο έμπορικό είδος στή δεκαετία του '60. Άρχικά έμφανίζεται μάλλον ως σύνθεση μιάς έλληνικής παραλλαγής του άμερικανικού μοντέλου μιούζικαλ²³ και τής κωμωδίας, όπως διαμορφώθηκε στό πλαίσιο τής έλληνικής μαζικής παραγωγής. Στήν εξέλιξη του γένους τό πρώτο στοιχείο τείνει νά ύποσκελίζει τό δεύτερο, όποτε τό μιούζικαλ μοιάζει νά γίνεται τό είδος πού έρχεται νά θέσει τέλος στή βασιλεία του πρώτου συντελεστή του μέχρι τότε έλληνικού κινηματογράφου, του ήθοποιού: «Τά μιούζικαλ του Δαλιανίδη σπάνε τήν κυριαρχία του ήθοποιού, χωρίς νά αποτελούν σκηνοθετικά επιτεύγματα. Στόν αυτοσχεδιασμό, στό βασίλειο του λόγου, αντιπαρατίθεται τό χορευτικό νούμερο κι ό ήθοποιός αναγκάζεται νά γίνει έκτελεστής. (...) Οί μεγάλοι ήθοποιοί, ό Αύλωνίτης, ή Βασιλειάδου, ό Σταυρίδης, παραχωρούν τή θέση τους σέ όνόματα πού άπλά χορεύουν ευπρεπώς»²⁴. Σημαντική εξαί-

18. Άρης Παπαμιχαήλ, «Η θέση του Βέγγου στήν έλληνική κωμωδία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 13/Μάρτιος-Απρίλιος-Μάιος 1971, σ. 8.

19. Ό.π., σ. 8.

20. Μανόλης Κούκος, «Έλληνική Φαρσοκωμωδία», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, Ιαν.-Ιούνιος '82, σ. 8.

21. David Bordwell, *Narration in the Fiction Film*, ed. Poutledge 1990, σ. 70.

22. Ό.π., σ. 70.

23. Rick Altman, *The American Film Musical*, Indiana University Press, 1987, σ. 110 έπ.

24. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθολασίες» *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 31/Ιαν.-Ιούν. 1982, σ. 16.

ρεση της προηγούμενης ή Ρένα Βλαχοπούλου που παραμένει πρωταγωνίστρια και των μουζικαλ λόγω της ικανότητάς της να τραγουδάει και να χορεύει.

δ) Η φουστανέλα

Τό γένος αυτό, που μεταφέρει στον κινηματογράφο τὰ ἀγροτικά μελοδράματα «Γκόλφω», «'Αστέρω», «'Ο ἀγαπητικός τῆς βοσκοπούλας» κ.λπ., γνωρίζει μεγάλη ἀνθιση στὴ δεκαετία τοῦ '50²⁵. Ἀποδέκτης τῶν ταινιῶν του εἶναι προφανῶς τὸ ἀγροτικό κοινό, πού ἡ ἐσωτερικὴ μετανάστευση ὤθησε πρὸς τὶς συνοικίες τῶν μεγάλων πόλεων.

Τὸ κοινό αὐτό, ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἐπιζητᾷ μιὰ ἔστω πρόσκαιρη μεταφορὰ στοῦ οἰκείου περιβάλλον. Ἔτσι τὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ γένους, πού εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου ὅπου ὑπάρχει ἐντυπωσιακὴ ἀναφορὰ στοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, γίνονται ἰδιαίτερα δημοφιλῆ. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πλάνα ὅμως τὸ εἶδος χαρακτηρίζει ἡ συνήθως πρόχειρη προσφυγὴ στοῦ ἐμφανῶς τεχνητὸ φολκλορικό στοιχείο (ἀγροικὴ διάλεκτος, ἐσωτερικὰ ντεκόρ ἀγροτικῶν σπιτιῶν, τοπικὲς ἐνδυμασίες).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γένη ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὶς ταινίες κοινωνικῆς καταγγελίας καὶ τὶς «πατριωτικὲς». Καὶ τὰ δύο γένη εἶναι προϊόντα τῆς δικτατορίας καὶ τοῦ κλίματος πού τὴ δημιούργησε. Οἱ ταινίες κοινωνικῆς καταγγελίας, πού σκηνοθετεῖ συνήθως ὁ Νίκος Φώσκολος, χρησιμοποιοῦν ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ «φίλμ νουάρ» (μυστήριο, νυχτερινὲς σκηνές καταδίωξης) ἀλλὰ κύριος στόχος τους εἶναι ἡ διαφθορὰ τῶν κοινοβουλευτικῶν καθεστώτων πού ἐπιτρέπουν στὴν τάξη τῶν ἰσχυρῶν κάθε μορφῆς ἀσυδοσία καὶ κατάχρηση ἐξουσίας. Ὅμως, μέσα ἀπὸ μιὰ κρίση συνείδησης, ὁ κατὰ βάση καλὸς

καὶ θαρραλὸς πρωταγωνιστῆς (ἥρωας-τύπος ὁ Νίκος Κούρκουλος) θ' ἀνακαλύψει τὴν ἀλήθεια καὶ θὰ ἐπιφέρει, ὅποιο κ' ἂν εἶναι τὸ τίμημα, τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης, τιμωρώντας τοὺς ὑψηλοὺς ἐνόχους καὶ ἀποδίδοντας δικαιοσύνη. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ γένους οἱ ταινίες «Κοινωνία ὦρα μηδέν» (1966) καὶ «'Ορατότης μηδέν» (1970), ὅπου ὁ ἥρωας ἀποκαλύπτει ὅτι πολύνεκρα δυστυχήματα σκηνοθετήθηκαν γὰ ἀπλή κερδοσκοπία. Οἱ πατριωτικὲς ταινίες («Γενναῖοι τοῦ Βορρᾶ» – 1970, «'Ο τελευταῖος τῶν κομιτατζήδων», – 1970) ἀναφέρονται στὸν ἀπὸ βορρᾶ κίνδυνο σὲ μιὰ ἐπιπλέον προσπάθεια νομιμοποίησης τοῦ ἀπριλιανοῦ πραξικοπήματος.

II. Μικροαστική ιδεολογία

Τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τοῦ παλιοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου κατασκευάζεται ἀπὸ μικροαστοὺς καὶ ἀπευθύνεται σ' ἕνα εὐρὺ κοινὸ μικροαστικῶν καὶ λαϊκῶν στρωμάτων, ἀποφεύγοντας συστηματικὰ ὁποιαδήποτε ταξικὴ ἢ γενικότερα πολιτικὴ ἀναφορὰ καὶ ἀγνοώντας ἐπιμελῶς τὸ πρόσφατο τραγικὸν παρελθόν. Ἀντανακλώντας τὴν ἀνασφάλεια τῶν καιρῶν, κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ιδεολογία τοῦ πάσης θυσία «βολέματος» ἐνῶ παράλληλα ἐπιδίδεται σὲ μιὰ μεγαλοστομία περὶ «ἠθικοῦ καὶ τίμιου». Ἡ θεὰ τύχη (πού θὰ ἐμφανισθεῖ τὴν κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ λύσει ὡς διὰ μαγείας ὅλα τὰ ἀνακείμενα προβλήματα) καὶ ἡ «ἀτομικὴ περιπτώση»²⁶ ἀποτελοῦν τὰ εἰδικότερα χαρακτηριστικὰ του.

Πολιτικὰ συντηρητικὲς, οἱ ταινίες αὐτὲς ἀποτυπώνουν ἐντοῦτοις καὶ λόγῳ τῆς φύσης τοῦ μέσου μιὰ σειρὰ ἀπὸ πληροφορίες γιὰ τὴ μετεμφυλιακὴ Ἑλλάδα, πού εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τομέα τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, κάποιες ἀπὸ τὶς κωμωδίες τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ὅπως τὸ «'Υπάρχει καὶ φιλότιμο» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου (1965), ἡ «Κόμισσα τῆς Φάμπρικας» τοῦ Ντὶμυ Δαδῆρα (1969), ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Γιαλαμᾶ-Πρετεντέρη, ἡ «Τζένη-Τζένη» τοῦ Ντίνου Δημόπουλου (1966, σενάριο ἐπίσης τῶν Γιαλαμᾶ-Πρετεντέρη), δίνουν εὐθέως ἡ «παρεμπιπτόντως» τέτοια στοιχεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς τους πού θὰ τὰ ζήλευαν καὶ οἱ καθαρὰ «πολιτικὲς ταινίες». Φυσικὰ τὸ πολιτικὸ στοιχείο παραμένει πάντοτε ὑπὸ ἔλεγχο καθὼς στὴν ἐξέλιξη τῆς ταινίας ἔχουμε πάντα ἕνα πέρασμα ἀπὸ τὸ γενικὸ στοῦ εἰδικό, ἀπὸ τὸ δημόσιο στοῦ ἰδιωτικὸ, ἀπὸ τὸ πολιτικὸ στοῦ ἐρωτικὸ.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς οικονομικῆς κρίσης τῆς πρώιμης μετεμφυλιακῆς περιόδου («Σάντα Τσικίτα» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου, ἀπὸ τὸ θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1953, «'Ο Φανούρης καὶ τὸ σόι του» τοῦ Δ. Ἰωαννόπουλου, ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1957)· γλαφυρὴ καὶ διαχρονικὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ διαγραφὴ τῶν θεμελιωδῶν ἀξιών τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας («Δεσποινὶς ἐτῶν 39» τοῦ Ἀλέκου Σακελλάριου, ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο θεατρικὸ ἔργο τῶν Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου, 1954, «'Ο Φανούρης καὶ τὸ σόι του», 1957, «Οἱ γαμπροὶ τῆς Εὐτυχίας» τοῦ Σ. Καψάσκη, σε σενάριο Τιφόρου-Βασιλειάδη, 1962, «Οἱ μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης» τοῦ Χ. Κυριακόπουλου, σε σενάριο Γ. Λαζαρίδη, 1968).

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ ὁ παλιὸς ἑλληνικὸς κινηματογράφος εἶναι ἕνας κινηματογράφος λαϊκὸς γιὰτὶ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ιδεολογικοῦ μανδύα τὸν ὁποῖο περιβάλλονται, ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ γένη του ἀναφορὲς στὰ ζωντανὰ προβλήματα τοῦ τόπου²⁷. Μὲ τὴν ἴδια ιδεολογικὴ παρέκκλιση εἶναι ἐπίσης ἕνας κινηματογράφος ἑλληνικὸς, γιὰτὶ οἱ θεατῆς ἀναγνωρίζουν στὶς ταινίες του τὴ χώρα τους, τοὺς συμπολίτες τους, τὶς καταστάσεις καὶ τὰ προβλήματα πού τους εἶναι οἰκεία²⁸. Γὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς «ἐλληνικότητας» καὶ τῆς «λαϊκότητας» μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν, πρὶν ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο, τὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ τεράστιου καὶ ἐνθουσιώδους κοινοῦ πού μόνο ἡ τηλεόραση (προσφέροντας ἀνάλογο θέαμα χωρὶς καμιά μετακίνηση καὶ οικονομικὴ ἐπιβάρυνση) μπόρεσε νὰ τραβήξει ἀπὸ τὶς αἰθουσες.

25. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1955 γυρίστηκαν καὶ προβλήθηκαν τρεῖς «'Αγαπητικοὶ τῆς Βοσκοπούλας»! Σ. Βαλοῦκος, ὁ.π., σ. 320.

Μία ταινία
του
**ΝΙΚΟΥ
ΑΒΡΑΜΕΑ**

ΟΧΙ ΠΙΑ ΑΠΟΥΡΥΠΑΝΤΙΚΑ ... αρκετά μάς εκόπσαν τον έρωτα με δαύτα!
ΕΧΕΤΕ "Α Π Α Υ Τ Α"
... ρουσκεμένα ή ξεφραμένα;

ΘΑ ΤΑ ΒΓΑΛΗ - ΣΙΓΟΥΡΑ - ΣΤΗ ΦΟΡΑ ΤΟ "ΡΑΝΤΑΡ", ΤΗΣ ΠΙΤΟΝΙΑΣ, Η ΕΛΣΙΑ ΜΑΞΟΥΕΛ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ
ΤΟ "ΜΑΤΙ", ΚΑΙ "Τ' ΑΥΤΙ", ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

ΜΟΝΙΚΗ ΜΠΕΤΤΥ   ΑΔΕΚΑ   ΝΙΚΗΤΑΣ   ΠΟΠΗ

ΜΟΣΧΟΝΑ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΠΛΑΤΗΣ ΛΑΖΟΥ

ΣΤΗΝ ΤΑΙΝΙΑ

Ός τώρα είδατε μόνο
ΧΟΝΔΡΟΚΟΜΜΕΝΕΣ ΦΑΡΣΕΣ
ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΚΑΜΕΡΑ
ΠΟΥ ΧΡΟΝΙΑ ΠΕΡΙΜΕΝΑΤΕ

ΠΕΡΙΠΤΕΡΟΥ

Πρωταγωνιστούν
ΓΙΑΝΝΗΣ ΦΕΡΜΗΣ · ΜΑΚΗΣ ΔΕΜΙΡΗΣ · Β. ΜΑΛΟΥΧΟΣ
Ν. ΓΑΡΟΦΑΛΟΥ και **ΜΑΙΡΗ ΜΕΤΑΞΑ**

ΚΑΤ. ΜΙΑΝΔΑΚΗ · ΑΦΗΜΑ ΜΕΡΤΙΡΗ · ΣΤΕΛΛΑ ΝΕΡΗ · ΜΙΧ. ΜΙΚΗΛΑΟΣ

Τραγουδούν
ΜΑΙΡΗ ΛΙΝΤΑ

ΚΙΑ ΜΠΟΣΟΥ · Μ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

Χορεύουν: **ΜΗΝΑΣ ΓΙΩΤΗΣ - ΕΛΣΙΑ ΡΙΖΟΥ** και το θραύετό τους
Χοροστάσιο: **ΝΕΝΟΣ ΑΒΡΑΜΕΑΣ**   Οργανισμός: **ΓΙΟΡΓΟΣ ΚΑΒΑΛΙΑΣ**

III. Άγνοια κινηματογραφικής γλώσσας — Θεατρική μορφή

Ο παλιός ελληνικός κινηματογράφος χαρακτηρίζεται από την καθυστέρηση στην τεχνική εξέλιξη και την παντελή άγνοια της κινηματογραφικής γλώσσας που δίνει στις ταινίες μία καθαρά θεατρική μορφή. Στη δεκαετία του '50, όταν η αισθητική της κινηματογραφικής φωτογραφίας έχει να επιδείξει σημαντικά επιτεύγματα διεθνώς, στην Ελλάδα το πρόβλημα του «νά βλέπονται και ν' ακούγονται» οι ταινίες δεν έχει ακόμα βρει ικανοποιητική λύση. Μοναδική εξαίρεση ο Φίνος, οι ταινίες του οποίου κατάφεραν να φτάσουν στο αντίθετο άκρο: σ' αυτές όλα «λάμπουν» (είναι εξίσου έντονα και μετωπικά φωτισμένα) και όλα ακούγονται στην ίδια ένταση³¹, αποκτώντας τελικά την ίδια δραματουργική βαρύτητα.

Μέ δεδομένη, λοιπόν, την άγνοια της κινηματογραφικής γλώσσας, στον ελληνικό κινηματογράφο δημιουργείται μία σπάνια τεχνική λήψης απόλυτα θεατρική: «Η κάμερα τοποθετείται σε γωνία από την οποία έχουμε γενική άποψη του μισού ντεκόρ. Τα πρόσωπα στήνονται "κατά μέτωπο" προς την κάμερα σε τρόπο που τό ένα νά μή "μασκάρει" τό άλλο... Έξαιτίας του περιορισμένου χώρου τό βασικό εκφραστικό στοιχείο του δράματος είναι ο λόγος ενώ καταργείται σχεδόν τελείως ή κίνηση. Ο φακός στην κάμερα είναι 40 - 50 (νορμάλ) ώστε νά μάς δίνει μία αίσθηση στο μέτρο του πραγματικού»³¹. Τό κάθε πλάνο θά διατηρηθεί ακίνητο μέχρι νά τελειώσει μία βασική ένότητα διαλόγου όποτε τά πρόσωπα στήνονται μέσα σ' αυτό σε άρκετά κοντινή προς τόν θεατή θέση (συνήθως καθραρισμένα μέχρι τή μέση ή τά γόνατα), ώστε οι αντιδράσεις και εκφράσεις τους νά φαίνονται καλά. Άλλωστε, στο μεγαλύτερο μέρος των διαλογικών σκηνών του παλιού ελληνικού κινηματογράφου οι άνθρωποι δεν συζητούν ό ένας άπαντι στον άλλο αλλά ό ένας πλάι σχεδόν στον άλλο και μέ

τό πρόσωπο στραμμένο κυρίως προς τό φακό και όχι προς τή μεριά του συνομιλητή τους. Η εφαρμογή της τεχνικής λήψης ίσχύει για όλα τά γένη.

Ανάλογη διαδικασία κινηματογράφησης χρησιμοποιείται και για τήν απαραίτητη ψυχαγωγική σκηνή των ελληνικών ταινιών: τήν έξοδο στά μπουζούκια, που είναι απαραίτητο «στολίδι» όλων των ελληνικών ταινιών τής μαζικής παραγωγής. (Βλέποντας κανείς τίς ταινίες αυτές έχει τήν εντύπωση ότι κανένα άλλο τρόπο διασκέδασης δέν γνώριζαν οι Έλληνες στίς δεκαετίες '50 και '60). Ο λαϊκός τραγουδιστής μπορεί άλλωστε νά πει δύο-τρία άπανωτά τραγουδάκια, αν ό χρόνος τό επιτρέπει, χωρίς καμιά έναλλαγή πλάνου ή ιδιαίτερη δραματουργική ανάγκη.

Τά έξωτερικά γυρίσματα ουσιαστικά καταργούνται. Η ύπαρξή τους περιορίζεται στον απόλυτως αναγκαίο αριθμό και τή μικρότερη διάρκεια για τό πέρασμα από μία σκηνή σέ άλλη. Άλλωστε ό χώρος δέν έχει καμιά δραματουργική λειτουργικότητα στίς ταινίες τής μαζικής παραγωγής. «Ο χώρος που περιβάλλει τούς ήρωες άποτελεί άψυχο ντεκόρ. Σέ καμιά περί-

26. Σ. Δημητρίου, ό.π., σ. 356.

27. Μανόλης Κούκος, «Παλιά και νέα φρούτα», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 17-18/ Ιαν.-Μάιος 1978, σ. 79.

28. Μανόλης Κούκος, «Η ελληνικότητα, ένα ιδεολογικό και αισθητικό πρόβλημα του ελληνικού κινηματογράφου», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ν. 5/Μάρτιος-Απρίλιος 1975, σ. 24.

29. Χ. Σωτηροπούλου, ό.π., σ. 173.

30. «Στό ντεκουπάς και τό μοντάς κάθε πλάνο δικαιολογούσε τήν ύπαρξή του μόνο όταν έδειχνε αυτόν που μιλάει. Η σιωπή ή ή παύση θεωρούνταν περιττές ή καλλιτεχνία». Πάνος Γλυκοφρύδης, «Ο θάνατος του κινηματογραφιστή», *Χρονικό 77*, καλλιτεχνική έκδοση τής γκαλερί ΩΡΑ, σ. 204.

31. Τάκης Παπαγιαννίδης, «Τά σπάνια του ελληνικού κινηματογράφου», *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, 4/Δεκ. 1969, σ. 11.

πτωση δέν "ζωντανεύει" από τά χαρακτηριστικά στοιχεία πού τόν άποτελούν. Ξαφνικά οί ήρωες μπορεί νά πίνουν καφέ στό Σύνταγμα και μετά νά βρόσκονται στην άγορά τής όδου Άθηνάς κι όμως ό " άλλος κόσμος" πού τούς περιβάλλει είναι τό ίδιο άσαφής και έξομοιωμένος και στίς δύο περιπτώσεις»³². Γιατί αυτό πού ενδιαφέρει τούς κατασκευαστές των ταινιών δέν είναι σέ καμία περίπτωση τό περιβάλλον· αλλά οί πρωταγωνιστές, άποκομμένοι από τόν φυσικό τους χώρο και καθαραρισμένοι σέ κοντινά πλάνα ώστε τό κέντρο του ενδιαφέροντος νά μετατίθεται από τό γενικό στό ειδικό, από τό κοινωνικό περιβάλλον στην άτομική περίπτωση.

Ουσιαστικά οί ταινίες τής μαζικής περιόδου είναι ταινίες «δωματίου» μέ «έσωτερική δράση» πού έκτυλίσσεται — όπως συμβαίνει μέ κάθε μαζική παραγωγή — μέσα σέ ντεκόρ κατασκευασμένα σέ στούντιο, γιατί τό «γύρισμα στό πλατώ παρέχει άνεση γιά συνεχή δουλειά χωρίς περιττές καθυστερήσεις»³³.

Αλλά τά ντεκόρ του ελληνικού κινηματογράφου είναι επίσης μοναδικά στό είδος τους: στόν τακτικό θεατή δημιουργείται ή αίσθηση ότι ό τεράστιος άριθμός των ελληνικών ταινιών διαδραματίζεται ουσιαστικά σέ δύο ντεκόρ: ένα «πλούσιο» (πού παρουσιάζεται σάν ένιαίος τεράστιος χώρος «νεοπλουτιστικού» έντυπωσιασμού) και ένα «φτωχό» (πού διακρίνεται από μία πραγματικά «στερεότυπη λιτότητα»). Και τά δύο αυτά ντεκόρ πολύ λίγη σχέση έχουν μέ τήν πραγματικότητα τής έποχής ως διαρρυθμιστή χώρου και διακόσμηση.

Παρ' όλη όμως τή θεατρική μορφή και τήν άγνοια τής κινηματογραφικής γλώσσας πού άναδεικνούν τά έργα τους, οί καλύτεροι από τούς σκηνοθέτες τής μαζικής παραγωγής κατάφεραν νά φτιάξουν ταινίες ίσοροπημένες, μέ έξυπνα εύρήματα, συχνά μέ κάποια ποιήση, σωστό συνδυασμό χιούμορ και συγκίνησης, πού βασίζόμενες σέ πολύ καλές έρμηνείες νά άποτελούν ένα θέαμα διαχρονικό. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν γιά παράδειγμα οί περισσότερες από τίς ταινίες του Γ. Τζαβέλλα (ένδεικτικά αναφέρουμε τό «Σωφεράκι», 1953, τήν «Κάλπη λίρα», 1955, « Η δέ γυνή νά φοβήται τόν άνδρα», 1965), τού Άλέκου Σακελλάριου («Λατέρνα, φτώχεια και φιλότιμο», 1955, «Μακρυκωσταίοι και Κοντογώργηδες», 1959, «Καλώς ήρθε τό δολάριο», 1967), του Γ. Γρηγορίου («Διωγμός», 1964, «Νο Μίστερ Τζόνσον», 1965): τό ίδιο ισχύει γιά τίς ταινίες πού βασίστηκαν σε σενάρια των Γιαλαμά-Πρετεντέρη («Τζένη-Τζένη» του Ντίνου Δημόπουλου, 1966, «Η κόμισσα τής φάμπρικας του Ντίμη Δαδής», 1969). Ταυτόχρονα, πολλές από τίς ταινίες αυτές, γυρισμένες μέ λιτότητα και σωστή οικονομία μέσων, διασώζουν και τό ανθρώπινο πρόσωπο μιάς γραφικής κοινωνίας πού έχει πιά έξαφανιστεί (τό «Σωφεράκι», «Ο Φανούρης και τό σόι του», «Η κόμισσα τής φάμπρικας»).

Άλλωστε, όσο περισσότερο άπομακρύνονται από τή στατική θεατρική μορφή τους, όσο πιό «κινηματογραφικές» γίνονται στό τέλος τής δεκαετίας του '60 και τίς αρχές του '70 (υιοθετώντας ουσιαστικά τήν τεχνική τής διαφήμισης μέ τή συχνή χρήση των ζούμ και των πρόχειρων «θεαματικών έντυπωσιασμών»), τόσο χειρότερες είναι γιατί χάνουν τήν αυθεντικότητα και τό πρωτόγονο γνήσιο χιούμορ τους. Για παράδειγμα ή πρώτη παραγωγή του Σακελλάριου «Λατέρνα, φτώχεια και φιλότιμο», « Η θεία άπ' τό Σικάγο» (1957), είναι άσύγκριτα καλύτερη από τήν ύστερη « Η κόρη μου ή σοσιαλίστρια», 1966, « Η κόμισσα τής Κέρκυρας», 1972. Ταυτόχρονα, οί άφθαστοι κωμικοί καρατερίστες, πού είχαν άποτελέσει τούς ουσιαστικούς δημιουργούς τους, αρχίζουν ν' άποχωρούν από τή σκηνή, αφήνοντας τό χώρο έλεύθερο γιά τούς πολύ λιγότερο προικισμένους εκπροσώπους του στόν άρτιστεμ.

Στό πλαίσιο αυτό δέν είναι έκπληκτικό τό γεγονός ότι οί «δημιουργοί» του παλιού ελληνικού κινηματογράφου (δημιουργοί μέ τήν έννοια ότι δημιουργούν ταινίες ρήξης μέ τήν παραδοσιακή γραφή του κινηματογράφου, ταινίες πού νά προκαλούν μιάν ιδιαίτερη αισθητική άπόλαυση πού δέν έφησυχάζει αλλά «κινητοποιεί» τή σκέψη του θεατή) προέρχονται από έξω-κινηματογραφικούς χώρους:³⁴ ό Κούνδουρος από τή ζωγραφική, ό Κακογιάννης και ό Δαμιανός από τό θέατρο ή είχαν μαθητεύσει στό σχολείο τής ταινίας μικρού μήκους, όπως ό Κανελλόπουλος (και όλοι σχεδόν οί σκηνοθέτες του νέου ελληνικού κινηματογράφου). Επίσης δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι οί ταινίες τους δέν γίνονται στό πλαίσιο τής μαζικής παραγωγής του παλιού ελληνικού κινηματογράφου αλλά στό περιθώ-

ριο τής, καθώς τό μεγαλύτερο μέρος τής χρηματοδότησης προέρχεται από τούς ίδιους ή ανθρώπους πού δέν λειτουργούν μέ τή στενή λογική του «έπαγγελματία» Έλληνα παραγωγού.

Ταινίες-σταθμοί στην ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, ή «Στέλλα», (1955) και τό «Κορίτσι μέ τά μαύρα» (1956) του Κακογιάννη, ή «Μαγική πόλη», (1955) και ό «Δράκος» (1956) του Κούνδουρου, ό «Ουρανός», (1962) και ή «Έκδρομή» (1966) του Κανελλόπουλου, τό «Μέχρι τό πλοίο» (1966) και ή «Ευδοκία», (1971) του Δαμιανού, άνήκουν στίς έλάχιστες έξαιρέσεις των ταινιών του παλιού ελληνικού κινηματογράφου πού υποτάσσουν τόν ήθοποιό, τή μηχανή λήψης και τούς χώρους σ' ένα γενικότερο κινηματογραφικό όραμα πού άσκει έντονη κριτική στόν μικροαστικό τρόπο ζωής και άναλύει σέ βάθος τή δομή του κοινωνικού περιγύρου.

IV. Κυριαρχία του ήθοποιού

Τελευταίο αλλά όχι έσχατο στοιχείο τής ανάλυσης του παλιού ελληνικού κινηματογράφου, ή παρουσία στίς ταινίες των των βετεράνων ήθοποιών του θεάτρου. Ο ρόλος τους είναι πραγματικά πρωταρχικός, καθώς ή άγνοια τής κινηματογραφικής γλώσσας και ή θεατρική μορφή πού τόν χαρακτηρίζει «μετατρέπει τούς ήθοποιούς σέ αυτοκράτορες του κινηματογραφικού θεάματος, γιατί καταφέρνουν νά οργανώσουν άποκλειστικά τίς ταινίες γύρω από τό σώμα τους, τήν παρουσία τους»³⁵. Κύριο στοιχείο τής δημιουργίας του κωμικού θεάματος είναι ό αυτοσχεδιασμός πού κάνει τούς πρωταγωνιστές τής ελληνικής κωμωδίας νά στήνουν κυριολεκτικά μιά παράσταση στό περιθώριο τής ταινίας πού γυρίζουν, άγνωώντας τό σενάριο, τό ρόλο, τή διεύθυνση του σκηνοθέτη, συχνά άκόμα και τήν παρουσία των άλλων συναδέλφων τους³⁶. Αυτός ό έκφραστικός πλούτος είναι άλλωστε τό στοιχείο πού καταφέρει νά άνατρέσει τήν υπερβολική στατικότητα τής κινηματογραφικής: σέ αντίθεση μέ ό,τι συμβαίνει μέ τόν νέο ελληνικό κινηματογράφο, ή άκνησία τής μηχανής λήψης, ό άργός χρόνος των πλάνων και ή έλλειψη όποιασδήποτε αισθητικής προδιαγραφής περνάνε άπαρατήρητα, καθώς οί «δυναμικές διαφυγές» του δλέμματος του θεατή στό σώμα των ήθοποιών είναι άνεξάντλητες.

Οί μόνοι σκηνοθέτες πού καταφέρνουν νά υποτάξουν τήν παρουσία και έρμηνεία των ήθοποιών σ' ένα συνολικό κινηματογραφικό όραμα είναι οί δημιουργοί του παλιού ελληνικού κινηματογράφου: «...Οί πρώτες "άνεξάρτητες" προσπάθειες, ό "Δράκος" και οί ταινίες του Κακογιάννη, ύπήρξαν οί πρώτες και ταυτόχρονα οί τελευταίες πετυχημένες άπόπειρες συνύπαρξης τής κυριαρχίας του ήθοποιού και τής επίδρασης του σκηνοθέτη. Ο "Δράκος" αλλάζοντας τή χαρακτηριστική εικόνα ενός κωμικού, σφράγισε μάλλον τό τέλος τής έποχής, μäs ψιθύρισε στό αυτί: "Νά πώς θά ήταν οί ταινίες μέ σκηνοθέτη"»³⁷.

32. Ο.π., σ. 9

33. Ο.π., σ. 11.

34. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ο.π., σ. 16.

35. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ό.π., σ. 15.

36. Μανόλης Κούκιος, «Έλληνική Φαρσοκωμωδία», ό.π., σ. 9.

37. Χρήστος Βακαλόπουλος, «Μυθολογίες, Μυθοπλασίες», ό.π., σ. 16.

Ὁ «Ἐλάσσων» Παλαμᾶς

τοῦ Διονύση Καγάλη

Θαυμασμός γιά τόν ποιητή Παλαμᾶ δέν ἀνήκει στά αὐτονόητα τῆς ἐποχῆς μας — ἐάν ὑποθέσουμε, πρὸς στιγμήν, ὅτι εἶναι ποτέ δυνατόν νά στηριχτεῖ κανεὶς στήν ἐννοια τῆς ἐποχῆς καί τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς¹, χωρίς προηγουμένως νά τήν ἔχει παραξέσει ἢ —ὅπως συνηθέστερα συμβαίνει— νά τήν ἔχει παραχαράξει. Ὄταν, στά 1824, ὁ Ἄγγλος κριτικός William Hazlitt συγκέντρωνε μιά σειρά ἀπό κριτικές προσωπογραφίες συγκαιρινῶν του ὑπὸ τόν γενικό τίτλο *Τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς*, ἡ ριζοσπαστική ἰδεολογία του καί ὁ φιλοσοφικός του ὀρίζοντας τοῦ ἐπέτρεπαν νά ὑποθέσει καί νά μεταχειριστεῖ ἀναλόγως τό μέτρο τῆς ἐποχῆς του, νά κατασκευάσει δηλαδή τήν κλίμακα μέ τήν ὁποία ὁ λόγος του θά ἔμπαινε σέ κάποιο λογαριασμό, γιά νά μετρήσει καί νά μετρηθεῖ. Ὁ καιρός του ἦταν μᾶλλον ὁ καιρός τοῦ ρομαντισμοῦ. Κι ὅταν πάλι, γιά νά ἐρθοῦμε πιό κοντά στόν δικό μας τόπο καί τή δική μας ἐποχή, ὁ Σεφέρης, ἐξόριστος μέ τήν ἑλληνική κυβέρνηση στό Κάιρο, νεκρολογεῖ τόν Παλαμᾶ, ἡ ἱστορική στιγμή πάλι, ὅπως κι ἂν τήν προσλάβουμε σήμερα, ἀποδίδει διανυγέστατα τό μέτρο καί τό λόγο αὐτῆς τῆς συνάντησης. «Τέτοια», γράφει ὁ Σεφέρης, «εἶναι ἡ ὥρα τοῦ Παλαμᾶ» (σ. 219): ὁ καιρός μᾶς κατορθωμένης ἐθνικῆς λογοτεχνίας. Γιατί «μέ τόν Παλαμᾶ μπαίνει πιά στόν κανονικό της δρόμο ἡ ἑλληνική λογοτεχνία» (σ. 224). Καί τέτοια, συμπληρώνουμε ἐμεῖς σήμερα, ἦταν ἡ ὥρα τοῦ Σεφέρη νά μιλήσει γιά τόν Παλαμᾶ, τότε, στά 1943, στό Κάιρο καί τήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ ἀδήριτη βία τῆς στιγμῆς ὁμολογεῖται ἀπερίφραστα ἀπό τόν ἴδιο:

Σήμερα ζοῦμε σ' ἓνα στρατόπεδο. Μᾶς κατέχει ὁ πόλεμος. Ἐχοῦμε ὅλοι σφιγμένα τά δόντια γιά νά ξολοθρέψουμε τό μεγάλο ἄδικο πού δέν πρέπει νά ξαναγίνει. Οὔτε κἀν τούς στοχασμούς μας δέν μπορούμε καλά καλά νά τούς στοχαστοῦμε. Προσπάθησα μέ λίγα πρόχειρα λόγια νά σᾶς πῶ τήν κεντρική ἰδέα πού θά ἤθελα νά μελετήσω, νά ἐλέγξω καί ν' ἀναπτύξω, ἂν ἐγγραφα γι' αὐτό τό πλατύ ἔργο πού κρίθηκε ὡς τά σήμερα τόσο λίγο, γιατί θρίσκει ἀκόμη τόσο κοντά κι ἀνάμεσό μας¹.

Ἡ ἀδήριτη βία ἀλλά καί ἡ ἀδήριτη σαφήνεια τοῦ καιροῦ ὑπαγορεύει κι ἐδῶ τό μέτρο καί συντονίζει, ὡς τό δᾶθος τῆς προοπτικῆς πού ἀνοιξε ἡ κρίσιμη ὥρα, τήν ἀπώ-

λεια μέ τή μεγαλύτερη διάρκεια, τόν ἔσχατο κίνδυνο μέ τήν προσδοκία. « Ἀνήκω στήν προτελευταία γενεά πού γνώρισε τόν Παλαμᾶ» (σ. 225), λέει πάλι ὁ Σεφέρης· καί παρακάτω: « Ἡ ἡμερομηνία τῆς ταφῆς του εἶναι συμβολική. Εἶναι μιά ἀρχή καί ἓνα τέλος» (σ. 225-6). Ὁ θάνατος τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητῆ» ἢ «τοῦ τελευταίου διδασκαλοῦ τοῦ Γένους» (σ. 225) ἔχει κι αὐτός τόν καιρό του, γιά ὅποιον τουλάχιστον γνωρίζει τόν τρόπο νά κληρονομήσει, ὅπως μαρτυροῦν ἀπροσημάτιστα καί οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ πού διάλεξε ὁ Σεφέρης γιά νά κλείσει τήν ὁμι-

* Τό κείμενο, ὅπως περίπου δημοσιεύεται ἐδῶ, διαβάστηκε στίς 11 Μαΐου 1993, στό Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, καί ἀποτελεῖ τό πρῶτο, εἰσαγωγικό μέρος ἐκτενέστερης ὁμότιτλης μελέτης.

1. "Κωστής Παλαμᾶς", *Δοκίμες*, Πρῶτος τόμος, γ' ἐκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1974, σ. 224.

λία του. Τόν φαντάζομαι νά τούς απαγγέλλει από μνή-
μης:

*Παιδί, τό περιβόλι μου πού θά κληρονομήσεις
ὅπως τό θρεῖς κι ὅπως τό δεῖς νά μὴν τό παρατήσεις.
Σκάψε το ἀκόμα πιό βαθιά καί φράξε το πιό στέρεα
καί πλούτισε τή χλώρη του καί πλάτυνε τή γῆ του.*

.....
Κι ἂν εἶναι

*κι ἔρθουνε χρόνια δίσεχτα, πέσουν καιροὶ ὀργισμένοι,
κι ὅσα πουλιά μισέψουνε σκιασμένα, κι ὅσα δέντρα
γιά τίποτ' ἄλλο δέ φελᾶν παρά γιά μετερίζια,
μὴ φοβηθεῖς τό χαλασμό. Φωτιά! Τσεκούρι! Τράδα,
ξεσπέρμεψό το, χέρσωσε τό περιβόλι, κόψ' το,
καί χτίσε κάστρο ἀπάνου του καί ταμπουρώσου μέσα,
γιά πάλεμα, γιά μάτωμα, γιά τήν καινούρια γέννα
π' ὄλο τήν περιμένουμε κι ὄλο κινάει γιά νά ῥθει,
κι ὄλο συντρίμμι χάνεται στό γύρισμα τῶν κύκλων.*

Ἄλλά ποιὸς εἶναι ὁ δικός μας ὁ καιρός, τώρα, στό συμ-
βατικό ὄριο μιᾶς ἐπετείου, πενήντα χρόνια μετά τό θάνα-
το τοῦ Παλαμᾶ καί τή διάλεξη τοῦ Σεφέρη; Ποιὸς εἶναι
ὁ προσχηματικός καιρός πού θά μᾶς ἐπέτρεπε νά μιλή-
σουμε γιά τόν Παλαμᾶ σήμερα —δέν θά τολμοῦσα κάν
νά πῶ «νά τόν κληρονομήσουμε» ἐκ νέου—, ὅταν τό «πλα-
τύ ἔργο» δέν εἶναι πιά κοντά μας μήτε ἀνάμεσά μας, πα-
ρά μόνο μέ τή γενική, τήν πολύ γενική ἄποψη μιᾶς ὑπαρ-
ξης πού ἐνσωματώθηκε στήν καθόλου παιδεία μας, ἀπο-
σπασματικά καί σχεδόν ἀνώνυμα: μέ τόν πολύ γενικό,
καί γιά τοῦτο ἀόριστο καί ἐξιδανικευμένο, τρόπο μέ τόν
ὁποῖο συνήθως λέγουμε πῶς ἓνα ἔργο ἀνήκει πιά στήν
ἰστορία μας. Ἐδῶ ἔγκειται καί ἡ δυσκολία μέ τήν
κοινόχρηστη ἐτούτη λέξη. Γιά νά ὑπάρξει οὐσιαστικά
παράδοση, καί ὄχι μιᾶ ἀόριστη ἔφεση νοσταλγικῆς πα-
ραμυθίας, χρειάζεται κάποιος νά παραλάβει αὐτό πού
παραδίδεται, κάποιος πού γνωρίζει τί νά τό κάνει, πῶς
νά τό χρησιμοποιήσει, εἴτε γιατί ἡ χρήση αὐτή ἀνήκει
στήν αὐτονόητη διάρκεια τῆς τέχνης του εἴτε γιατί τόν
συνέχει ἡ ἀκατανίκητη φιλοδοξία τοῦ ἐπιγόνου. Γιά τή
σύγχρονη ποίηση, ἡ παραλαβή εἶναι πράξη θεληματικῆς
κατασκευῆς, πράξη δημιουργίας, ὅσο ἰσχυρά κι ἂν εἶναι
τά ἀκούσια ἀνακλαστικά τοῦ ἐκάστοτε συλλογικοῦ ὑπο-

2. Αὐτόθι, σ. 226-7. Ὁ Σεφέρης παραθέτει στίχους ἀπό τό ποί-
ημα "Οἱ πατέρες", ἀπό τό πρῶτο βιβλίον τῶν *Βωμῶν* (1915).
Γιά τήν ἀκριβεία, παραθέτει δλόκληρο τό τελευταῖο μέρος τοῦ
ποιήματος, ἐκτός ἀπό τούς δύο καταληκτικούς στίχους, πού
σιωπηρά τούς καταργεῖ:

*Φτάνει μιᾶ ἰδέα νά στό πῆ, μιᾶ ἰδέα νά στό προστάξῃ,
κορώνα ἰδέα, ἰδέα σαθρή, πού θά εἶν' ἀπάνου ἀπ' ὄλα.*

(βλ. "Ἀπαντα, σ. 28-29)

Ἐάν δέν εἶναι τυχαία ἡ ἀπαλοιφή —πράγμα πού δέν τό
πιστεύω— τῶν δύο αὐτῶν ἰδεολογικῶν καί ἀπό κάθε ἀποψη
κακῶν στίχων, τότε ἔχουμε καί ἓνα ἀπτό δείγμα τῆς στάσης
τοῦ Σεφέρη, ὡς ποιητῆ, ἀπέναντι σέ συγκεκριμένα ποιήματα
—καί ὄχι στό ἔργο ἔν γενέει ἡ στήν παρουσία— τοῦ Παλαμᾶ.
Ἡ διπλή αὐτή ὀπτική διαφαίνεται, ὡστόσο, σέ ὄλη τήν ἐκτα-
ση τοῦ κειμένου του. «Τό σημαντικό» γράφει, «εἶναι ὅτι ὁ Πα-
λαμᾶς ὑπῆρξε», παρ' ὄλο πού «δέν εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Παλα-
μᾶς δέν ἔγραψε κακούς στίχους (σ. 222).

κειμένου. Χωρίς νά υποτιμοῦμε διόλου ὅ,τι ὑποχρεωτι-
κά παραδίδεται ὡς ἐγκύκλια μάθηση, δέν παύουμε ποτέ
νά παραλαμβάνουμε αὐτό πού θέλουμε ἀνυπερθέτως νά
παραλάβουμε. Μέ ἄλλα λόγια, ὅση παράδοση κι ἂν διεκ-
περαιώνεται ἐρήμην μας, σέ μιᾶ κοινωνία καθ' ὅλα μὴ
ἰστορική, ὅπως εἶναι ἡ δική μας, κάθε ἐπί μέρους
παραλαβή εἶναι κίνηση ἐσκεμμένη, ἐπιπονη καί στοχα-
στική· εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν στοχαστικὴ πράξη τοῦ «αὐτο-
δίδακτου», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Σεφέρης («στόν τόπο μας,
ὅπου ὄλοι εἴμαστε τόσο πικρά αὐτοδίδακτοι»).

Ὁμολογῶ, λοιπόν, ἀπό μιᾶς ἀρχῆς πῶς ὅ,τι θά μοῦ
κάνετε τήν τιμὴ νά ἀκούσετε ἀπόψε ἐκπορευεῖται ἀπό αὐ-
τὴ ἀκριβῶς τήν ἄγνοια ἢ ἔστω τήν ἀμφιβολία, ἴσως δέ
καί νά ὀφείλεται σ' αὐτήν: Εἰλικρινά δέν γνωρίζω πού
πατῶ, δέν εἶμαι διόλου βέβαιος γιά τό πού βρισκομαι,
σέ ποιὸ ἔδαφος καί σέ ποιά ἐποχὴ, ὅταν μιῶ γιά τόν ποι-
ητῆ Παλαμᾶ. Ἀντιμέτωπος μέ δεκαοχτῶ ποιητικά βι-
βλία, πολλὰ ἀπό τὰ ὁποῖα ὑπερκαλύπτουν σέ ἕκταση καί
σημασία δέκα ποιητικὲς συλλογές ἀπὸ ἐκείνες πού συ-
νηθίζουμε στίς μέρες μας· ἀναλογιζόμενος ἐπιπλέον μιᾶ
πυκνὴ καί ἀδιάλειπτη κριτικὴ παρουσία κοντὰ ἐξήντα
ἐτῶν, χάρη στήν ὁποία μποροῦμε σήμερα, σέ μεγάλο
βαθμό, νά μιλοῦμε γιά τήν ἰστορία τῆς νεοελληνικῆς λο-
γοτεχνίας καί ὄχι γιά ἐπί μέρους ἔργα γραμμένα σέ κά-
ποια νεοελληνικὴ μπροστά σέ τέτοιο μέγεθος, λοιπόν,
ὁ ἐρασιτέχνης δέν μπορεῖ παρά νά ἐπικαλεσθεῖ τό γεγο-
νός ὅτι δέν εἶναι παλαμιστῆς καί νά προσπαθήσει κατό-
πιν νά αἰτιολογήσει τήν αὐθαιρεσία τῆς δικῆς του προ-
σέγγισης. Ἄλλά καί ὡς αὐτοδίδακτος στό ἔργο τοῦ Πα-
λαμᾶ (παρ' ὄλο πού πιστεύω πῶς κανεὶς δέν εἶναι ποτέ
πραγματικὰ αὐτοδίδακτος: ὑπάρχουν πάντα οἱ φίλοι),
ὁμολογῶ πῶς αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα ἀπαράσκευος καί
ἀνεπαρκῆς. Δέν ξέρω δηλαδὴ ἔάν μποροῦν πραγματικὰ
νά μετρηθοῦν μέ τό μέτρο τῆς ἐποχῆς μας ἡ χρήση καί
ὁ προσεταιρισμός πού θά μετατόπιζαν λίγο τό παλαμι-
κό ἔργο ἀπὸ τήν αὐτονόητη (ἐλπίζω) ἀκαδημαϊκὴ του
ἔδρα· δέν ξέρω ποιὸ θά ἦταν τό πραγματικὸ ἀντίκρισμα
καί ποιὸ τό ἀντίτιμο μιᾶς τέτοιας μετατόπισης, ἔάν ὁ λό-
γος τῆς δέν εἶναι, δυνάμει τουλάχιστον, κοινός. Στοχα-
στικὰ προτίθεμαι νά διερευνήσω τό θέμα, ὑποκλέπτον-
τας κατὰ κάποιον τρόπο τήν τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνω-
σης, τήν τέχνη τοῦ φιλολόγου.

Σάν λαθραναγνώστες συνήθως διαβάζουμε ὅ,τι ὄρα-
ματίζονται «τά στοχαστικά καί τ' ἄλλα μάτια» τοῦ πα-
λαμικοῦ λυρισμοῦ, στὰ σημεῖα ἀκριβῶς ὅπου ὁ Παλαμᾶς
σκηνοθετεῖ, τὴ μιᾶ μετά τήν ἄλλη, τήν παράδοση καί τὴ
δική του παραλαβὴ τῆς ποιητικῆς ἐντολῆς. Σάν πιστοὶ
προσερχόμαστε στὰ σημεῖα ὅπου ὁ Παλαμᾶς «ἐρεθίζεται
ἀπὸ τόν ἑαυτό του», ὅπως ἔγραφε ὁ Τέλλος Ἀγρας³,
στοχάζεται, συνοψίζει καί ὑπερβαίνει τόν ἑαυτό του, τόν
διαστέλλει καί τόν ἐκτείνει, γιά νά χωρέσει μέσα του ὁλό-
κληρο τό δράμα τοῦ λυρικοῦ του αὐτοπροσδιορισμοῦ.
Καί σάν θεατὲς συνήθως παρακολουθοῦμε τόν Παλαμᾶ
νά ἀνοίγει τὸ μεγάλο θέατρο τοῦ ἑαυτοῦ του, τὴ σκηνὴ
ὅπου διαδραματίζεται ὁ διαρκῆς ἐπαναπροσδιορισμός
τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου τῆς ποιήσεώς του, ὡς πραγ-
ματικὴ βιογραφία, ὡς ἱστορικὴ στιγμή καί ὡς θεωρητικὸ

3. "Τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του", στό Τέλλος Ἀγρας,
Κριτικά, πρῶτος τόμος, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 152.

πρόβλημα· τή σκηνή ὅπου ὁ Παλαμᾶς ἐπανελημμένα ξαναγράφει καί προσφέρει τό κείμενό του σάν τό ἴδιο τό σῶμα τῆς παράδοσης. Καί στά σημεῖα ἀκριβῶς αὐτά δι-στάζουμε νά παρέμβουμε, νά συνομιλήσουμε μαζί του ὡς καλοί ἀναγνώστες καί νά παραλάβουμε τό διαφορού-μενο ρητορικό του δῶρο. Διστάζουμε νά μποῦμε στή λυ-ρική σκιά τῆς αὐτογνωσίας του, ἐκεῖ ὅπου ὁ Παλαμᾶς γίνεται ἀναγνώστης, καλός εἴτε κακός, τοῦ ἑαυτοῦ του καί μᾶς παραδίδεται, ὄχι μόνον διεσταλμένος καί ἀπει-λητικός, πάνοπλος καί μεταρσιωμένος, ἀλλά συχνά μέ ὅλη τήν ἄβολη σκευή τῆς ἀπορίας καί τῆς ἀβεβαιότητάς του, πατρικός συνάμα καί ἐξομολογητικός, ἐγκυρος πάν-τα ἀλλά καί ἀμήχανος:

*Κ' ἐγώ ποιός εἰμαι; Ὅρθρος θαμπός χρυσῆς αὐγῆς καθάριας,
ἢ κάποιο ἀνάδομα στερνό στό σῆσιμο μιᾶς φλόγας;*

*Ξέρω; Δέν ξέρω τίποτε. Γνωρίζω μόνο, ἐγώ εἰμαι
τοῦ ἀπόμερου ζευγολατιοῦ πού μέσα του πρωτόειδες
τό φῶς καί τῆς μητέρας σου τό χαμογέλιο, ἐγώ εἰμαι
τοῦ ἀπόμερου ὑποστατικοῦ καί ὁ φντεντής καί ὁ κῆρυξ,
τοῦ ἀπόμερου περιβολιοῦ πατέρα, καί δικός σου.*
(Βωμοί, ἔ.ἀ., σ. 27-28)

Τί λοιπόν παραλαμβάνουμε ἀπό τόν Παλαμᾶ, πῶς καί γιατί; Αὐτό θά ἦταν τό κρίσιμο ἐρώτημα γιά μᾶς σήμε-ρα, τό ἐρώτημα τοῦ δικοῦ μας καιροῦ, ἐάν ἤμαστε σέ θέ-ση νά τόν ὀρίσουμε, ἂν δηλαδή ἤμαστε σέ θέση νά κα-τασκευάσουμε τήν ἔννοια τῆς ἀσαφοῦς ἐποχῆς καί τοῦ ἀδιανόητου καιροῦ μας, μέσα στήν ποίηση ἢ ἔξω ἀπό αὐτήν, γιά νά ὑποδεχτοῦμε — μέ τά δικά μας μέτρα — τόν Παλαμᾶ. Τώρα πού ἔχουμε πιά ὅλο τό χρόνο γιά νά δια-βάσουμε, ὅλο τό χρόνο γιά «νά στοχαστοῦμε τούς στο-χασμούς μας», φαινομενικά τουλάχιστον, πῶς θά διδά-ξουμε τά μάτια μας νά ξαναδοῦν, τ' αὐτιά μας νά κρυ-φακούσουν, τή φωνή μας νά ξαναφιθυρίσει αὐτό πού εἶναι τόσο παράξενα κι ἀπό καιρό δικό μας, ὥστε χάθη-κε, μαζί μέ τήν ιδέα τῆς κατασκευῆς του, στό μεγάλο θέ-ατρο τῆς μνήμης μας; Ἡ ιδέα αὐτή δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν τόσο δυσανάγνωστη καί τόσο ἀπλή, τήν τόσο σύν-θετη στίς προϋποθέσεις της καί τόσο λιτή στά μέσα της, τή μικρή ιδέα τοῦ λυρισμοῦ, ὅπως φύεται καί ἀναπτύσ-σεται στή σκιά τῶν μεγάλων ἔργων καί τῶν μεγάλων ἰδε-ῶν τοῦ Παλαμᾶ καί κατά μείζονα λόγο στή «Φοινικιά», τό ποίημα πού κυρίως θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀπόψε. Ἡ ἄποψή μου εἶναι, συντομογραφικά, ὅτι χωρίς αὐτή τή στοιχειωμένη λυρική σκιά τά μεγάλα ἔργα μένουν ἀνυπό-στατα, ἄνυλα, ἐξαχνωμένα καί ἐκτός κλίμακας. Ἡ «Φοι-νικιά», ξέχωρη καί μοναδική μέσα στό ἔργο του, εἶναι τό «ἀπόμερο περιδῶλι» στό ὅποιο ὁ Παλαμᾶς κατ' ἐξο-χὴν ἐπιχειρεῖ νά ὀρίσει τόν τόπο, τό μέτρο καί τόν καιρό τοῦ λυρισμοῦ του: τά μάτια του μαζί καί τή φωνή του. Στή «Φοινικιά» διαδραματίζεται ἡ καταστατική ἀγωνία τῆς παλαμικῆς ποίησης καί κατ' ἐπέκταση ἡ δυνατότη-τα καθ' ἑαυτή τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ, τό βάθος, ἡ προοπτική καί ἡ κλίμακά του. Εἶναι ὁ κῶρος τῆς μεγαλύ-τερης λυρικῆς αὐτογνωσίας στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, μιᾶς αὐτογνωσίας, ὅμως, πραγματοποιημένης μέσα στό ἴδιο τό στοιχεῖο τῆς ἀπορίας της: τόν λυρισμό. Ἡ «Φοινικιά», ἐν ὀλίγοις, βλέπει καί βλέποντας ὑμνεῖ τή δυνατότητα μιᾶς «ἀσάλευτης ζωῆς» μέσα στήν ἀλλαγὴ, ἐκεῖ ὅπου τά «μεγάλα ὀράματα» ἐθελοτυφλοῦν, κνηγώντας τό ἀσύλ-

ληπτο ἰδανικό ἐνός μείζονος γένους: τό *σύγχρονο ἔπος*. Καί τίς δύο αὐτές κλίμακες, τήν ἐλάσσονα, ἄς ποῦμε, καί τή μείζονα, πού δέν ἰδιαίχουν πάντα σέ συγκεκριμέ-να ἔργα ἀλλά συχνά διαπλέκονται καί συνηχοῦν («μαζί, ἐπικό καί λυρικό τό δράμα τῆς ψυχῆς μου», ὅπως γρά-φει ὁ ἴδιος στούς *Βωμούς*), ὀφείλουμε καί ἀξίζει νά τίς μελετήσουμε, τόσο στήν ἀμοιβαιότητα ὅσο καί στήν ἀν-τίθεσή τους. Ἀλλά τό μέτρο τοῦ καιροῦ μας, τήν κλίμα-κα τῆς δικῆς μας ἀνάγνωσης τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, πι-στεύω ὅτι τά παραλαμβάνουμε στήν εὐεργετική σκιά τῆς «Φοινικιάς», προσπαθώντας ἴσως νά καταλάβουμε τήν πιό παράξενη ἀναφώνηση τῶν πιό παράξενων λουλου-διῶν τῆς πιό παράξενης εὐγλωττίας τοῦ λυρισμοῦ μας:

Τά μάτια εἶμαστ' ἐμεῖς, εἶμαστ' ἐμεῖς τά μάτια (στ. 64).

Διερωτῶμαι, λοιπόν, τί θά μπορούσε νά προσφέρει ἡ τέχνη τῆς ἀνάγνωσης στή σημερινή πρόσληψη καί τήν ἐπανεκτίμηση τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ἀνερώτηση εἶναι διπλή: Δίχως αὐτή τήν ἐπανεκτίμηση δέν νομίζω πῶς μπορού-με νά ἔχουμε σαφές στίγμα γιά τό πού βρῖσκεται, πρὸς ποιά κατεύθυνση πλέει ἢ πού θαλασσοδένει ὁ λυρισμός σήμερα. Μῆτε εἶναι δυνατόν, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐπιδιώ-σει ἡ τέχνη τῆς ἀνάγνωσης, καί δι' αὐτῆς ἡ σύνθετη τέ-χνη τῆς φιλολογίας ὡς διαπλαστική λειτουργία τῆς κα-θόλου μνήμης ἐνός πολιτισμοῦ, χωρίς νά δοκιμασθεῖ στό δύσκολο στοιχεῖο τῆς ποίησης καί τῆς ποιητικῆς τοῦ Πα-λαμᾶ, εἰδικά σήμερα, ὅταν ἔχουν ἀρχίσει πιά νά καταρ-ρέουν οἱ προκαταλήψεις πού μᾶς κράτησαν ἐπὶ χρόνια μακριά ἀπό τή δημόσια ἀναστροφή μέ τίς παλαιότερες μορφές τοῦ λυρισμοῦ μας, τίς κακῶς λεγόμενες παρα-δοσιακές. Ἀκόμη καί ἡ σημασία τῆς λέξης ἀνάγνωση εἶναι ἐξαιρετικά σύνθετη, περιλαμβάνει δέ στήν ἔκταση τῆς χρήσης της καί ἕναν τελεστή ἀξίας, ὅπως μᾶς ὑπεν-θυμίζει ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς:

Τό διάβασμα στήν ἀρχαία μας γλώσσα λέγεται ἄ ν ἄ γ ν ω σ ι ς. Τό δεύτερο συνθετικό τῆς λέξης εἶναι ἡ γ ν ὤ σ ι ς. Ἀνάγνωσις μάλιστα σημαίνει καί τοῦτο: καλό γνώρισμα. Καί μιάν ἄλλη ἐκδοχή ἔχει: Ἀ ν ἄ γ ν ὠ ρ ι σ ι ς. Θά μπορούσα νά πῶ πῶς οἱ καλοί μου φίλοι — τούς φαντάζομαι τέτοιους, γιατί τούς ἄλλους, πού μι-λοῦνε, σάν ἀπό προμελέτη, ἀδιάντροπα ἢ ἀνόητα γιά μένα, δέν καταδέχομαι νά τούς λογαριάσω —, θά μπο-ροῦσα νά πῶ πῶς οἱ καλοί μου φίλοι φαίνεται σά νά μή μέ διάβασαν· ἢ σά νά μέ διάβασαν, ξεχνώντας νά φο-ρέσουν τά κριτικά τους ματογυῖα⁴.

Ἀπαντᾶ ἐδῶ ὁ Παλαμᾶς, σέ μιὰ σπάνια γι' αὐτόν στιγ-μὴ πικρίας, στήν κατηγορία τῆς «ἀοριστίας» ἢ τοῦ «ἀκα-θόριστου», τήν ὁποία εἶχε ἐγκαινιάσει, πρῶτος ἴσως καί καλύτερος ἀπ' τούς καλούς του φίλους, ὁ Ψυχάρης. Ἀπαν-τᾶ ὅμως, ὡς συνήθως, ὄχι σμικρύνοντας — ὅπως συχνά ἐπισυμβαίνει στήν πολεμική — ἀλλά διευρύνοντας τόν ὀρίζοντα τῆς συζήτησης. Ἡ τέχνη, λοιπόν, τῆς ἀνάγνω-σης — καί θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά ἐπιμείνω ἐξίσου στήν ἀρ-χαιόπνευστη σημασία τῆς πρώτης λέξης — ἐνέχει τίς σύν-

4. «Πρόλογος», *Ἡ ἀσάλευτη ζωή*, 6^ο ἔκδοσις, Λογοτεχνικά ἐκδόσεις Μιχαήλ Σ. Ζηκάκη, Ἀθήναι 1920, σ. 5'.

θετες πράξεις της γνώσης και της αναγνώρισης, αλλά και έναν τελεστή αξίας, έναν τελεστή ήθους: 'τό καλό γνώρισμα', όπως τό λέει ο Παλαμᾶς. 'Ο καλός φίλος και τό καλό γνώρισμα: Οἱ δύο αὐτές ἔννοιες ρυθμίζουν τό σημασιολογικό βάθος τῆς 'φιλολογίας' και ἀποτελοῦν δυναμικές προϋποθέσεις γιά τή σωστή ἄσκησή της. 'Ο καλός φίλος και τό καλό γνώρισμα ἀνοίγουν μιά πραγματολογική διάσταση πού μᾶς ἐπιτρέπει νά μιλοῦμε γιά τήν τέχνη, και ὄχι τήν ἐπιστήμη, τῆς φιλολογίας: μιά τέχνη ἀπόμειρη, μιά τέχνη χρυσοχόου, ὅπως ἔγραφε ὁ Νίτσε, κατ' ἐξοχήν λεπταίσθητη και ἀργή· μιά τέχνη πού κινεῖται πάντα σέ ρυθμό *lento*, μέ τήν ἀργή ὠρίμανση τῆς καλῆς μνήμης, τῆς καλῆς ἀνάγνωσης και τῆς καλῆς φιλίας, ὅποια κι ἂν εἶναι τά ἀναπόφευκτα ξεσπάσματά της⁵.

Η τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνωσης, ἐφ' ὅσον μάλιστα θρῆσκόμεστε ἐδῶ μεταξύ καλῶν φίλων τοῦ Παλαμᾶ, ἐπιβάλλει νά προκαταβάλουμε ἔνιες διευκρινήσεις και διασαφήσεις· ἐπιβάλλει νά ὀνομάσουμε τίς προϋποθέσεις μας, ὅσες γνωρίζουμε, και νά ὀρίσουμε τόν τόπο και τόν καιρό μέσα στόν ὅποιο θά εὐδοκιμήσει, ἐάν ὑπάρξει, τό καλό γνώρισμα ἑνός ἔργου. Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβάλλει νά διευκρινήσω, ἀναδρομικά ἀλλά και προληπτικά, τό θέμα μου. 'Ο τίτλος τῆς ὁμιλίας σᾶς ἔχει ἤδη προειδοποιήσει ὅτι θά καταπιασθῶ, ὅτι προσπαθῶ ἀπό ὦρα τώρα νά καταπιασθῶ, μέ τόν «ἐλάσσονα» Παλαμᾶ. Εἰκάζω και συμερίζομαι τήν ἀπορία και ἐνδεχομένως τήν ἀνησυχία τῶν καλῶν φίλων τοῦ ποιητή: Ποιός εἶναι ὁ «ἐλάσσων» Παλαμᾶς; Σέ οἰοδῆποτε ἐπαρκές γραμματολογικό σχῆμα ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν μείζων ποιητής και ἀναμφίβολα ὁ κατ' ἐξοχήν μείζων κριτικός τῆς λογοτεχνίας μας. Σπεύδω, λοιπόν, νά διευκρινήσω ὅτι ἡ διάκριση ὅπως τή χρησιμοποιοῦ δέν ἔχει τή συνήθη ἀξιολογική σημασία της. Ἀπεναντίας, ὁ «ἐλάσσων» Παλαμᾶς, τήν ὑπόσταση τοῦ ὁποίου διερευνοῦμε ἐδῶ, εἶναι κατά τή δική μου κρίση καταστατικά μείζων ποιητής τοῦ λυρισμοῦ μας. Μολαταῦτα διαισθάνομαι, ἂν προσλαβάνω σωστά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι αὐτή ἡ αἰσθησι τοῦ μείζονος, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ἀκαδημαϊκῆς νάρκωσης στήν ὅποια ἔχει ἐπί δεκαετίες ὑποβληθεῖ ἀλλά και ἀπό τήν ἴδια τή φύση της, τείνει σιγά σιγά νά ἐξαφανίσει — ἐάν δέν τό ἔχει ἤδη κατορθώσει — τόν Παλαμᾶ ὡς ποιητή συγκεκριμένων ποιημάτων. Καί λέγοντας 'συγκεκριμένα ποιήματα' δέν προτείνω νά ἐγκαταλείψουμε τό ὄλον χάριν τοῦ ἐπιμέρους, τοῦ οἰονεῖ 'ἀδέσποτου' λυρικοῦ μικροτεχνήματος (μολονότι και αὐτή ἡ προσέγγιση ἀποβαίνει κάποτε παιδαγωγικά πολύτιμη)· δέν προτείνω νά ἀντιπαρατάξουμε συνολικά μίαν «ἀποσπασματική» λογική στήν ὀλοκληρωτική ἔφεση τοῦ παλαμικοῦ λυρισμοῦ. Ἐννοῶ πρωτίστως ὅτι ἡ τέχνη τῆς καλῆς ἀνάγνωσης μπορεῖ και ὀφείλει νά ἀνακτῆσει τήν ὕλική διάσταση τοῦ παλαμικοῦ ποιήματος, ὅση κατ' ἀνάγκη περισεύει στήν ἀφηρημένη αἰσθησι τήν ὅποια συνήθως μᾶς παρέχουν τά γραμματολογικά σχῆματα. Ἐννοῶ ὅτι ὀφείλουμε νά ἀνακτῆσουμε «τήν ὕλική, τήν αἰσθησιακή σχέση τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τό ποίημα», ὅπως ἀκριβέστατα τό διετύπωσε ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς:

Ἄσκησι τῆς ποιήσε: τό ποίημα: ὄχι ἕναν κόσμον ἐμορφιάς και ἐμπνευσης, ἀλλά τήν πραγματική, τήν αἰσθησιακή ἀπόλαυση τήν ὅποια μᾶς παρέχει τό ποί-

ημα, τό ἔργο τό συντελεσμένο, τήν χαρά τοῦ μέτρου, τῆς πλούσιας ρίμας, τῆς φανταχτερῆς εἰκόνας, τῆς πλαστικῆς διατύπωσης τῶν σκέψεων⁶.

Συγκεκριμένο ποίημα, ἀπλούστερα, εἶναι ἡ 'μορφῆ' ὡς συνολικό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, ἡ ὅποια ἐπιθυμεῖ νά κατοικήσει τή φωνή μας και τήν αἰσθησι πού ἔχουμε γιά τόν κόσμο ὅπου ζοῦμε· εἶναι τό ποίημα τό ὅποιο ἐπιθυμοῦμε νά ἀκούσουμε, νά ξαναδιαβάσουμε, νά σκεφτοῦμε, νά ἀποστηθίσουμε και νά τό ἀπαγγείλουμε ἴσως στούς καλούς μας φίλους.

Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, νά ξαναδιαβάσουμε τόν Παλαμᾶ ὡς ποιητή συγκεκριμένων ποιημάτων, νά ξανακούσουμε τή φωνή του, και πρὸς τοῦτο χρειάζεται νά ἐπανεφεύρουμε, νά ἐπινοήσουμε ἐκ νέου, τήν ἐλάσσονα κλίμακα στό ἔργο του. Χρειάζεται, ἀκόμη ἐπιτακτικότερα, νά ὑποθέσουμε ἕναν κόσμον οἱ κάτοικοι τοῦ ὁποίου ἀπαγγέλλουν ἀπό μνήμης στίχους τοῦ Παλαμᾶ. Αὐτός θά ἦταν ὁ κόσμος τῶν 'καλῶν φίλων', ὄχι κατ' ἀνάγκη ἰδανικός. Καί χρειάζεται, κατόπιν, νά ἐπινοήσουμε τή συνάφεια αὐτοῦ τοῦ ὑποθετικοῦ κόσμου μέ τόν δικό μας, νά ἀνιχνεύσουμε τή λανθάνουσα μεταβίωση τοῦ πρωτογενῶς προφορικοῦ μέσα στίς μορφές, τούς θεσμούς και τά μνημεῖα τοῦ δικοῦ μας, γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ποσῶς τό ὑπερβατολογικό ἐπιχείρημα ὅτι δέν θά θρηθεῖ οὔτε στιγμῆ ἑνός τέτοιου προφορικοῦ πολιτισμοῦ πού νά μὴν προϋποθέτει τή συστατική πράξη τῆς γραφῆς, πού νά μὴν προϋποθέτει κάποιαν ἔννοια ἢ κάποιο θεσμό τῆς γραφῆς· οὔτε στιγμῆ ἀμόλυντη ἀπό τήν τεχνολογία τοῦ πολιτισμοῦ. Τό γνωρίζουμε. 'Ο στίχος, ἄλλωστε, εἶναι κι αὐτός ἐν μέρει μιά ὀλοκληρη τεχνολογία τῆς μνήμης, μιά ὀλοκληρη μνημοτεχνία. Στρατηγικά, ὡστόσο, μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως ἡ δυναμική αὐτῆς τῆς διάκρισης και μᾶς συνεπαίρνει ἡ ὑπόθεση ἑνός πρωτογενῶς ἔμμετρον λόγου. Ὅ,τι πραγματοποιεῖται ἀκόμη ὡς ἔμμετρον λόγος, μέ τόν μεταμεσονύκτιο κόπο τοῦ γραφείου και τῆς βιβλιοθήκης, ἐξακολουθεῖ παραταῦτα νά ζητᾶ τήν ἀπό μνήμης και ἀπό στήθους λειτουργία τοῦ ποιητικοῦ ἀποτελέσματος. Ὅ,τι γράφεται ἀκόμη ὡς ἔμμετρον λόγος ἐξακολουθεῖ νά προφέρεται, ἔστω δευτερογενῶς και ἀποσπασματικά, σέ αὐτόν τόν ὑποθετικό κόσμον, ὅπου «κάθε πουλί ὀνειρεῖται πῶς εἶναι

5. Βλ. Friedrich Nietzsche, *Morgenröte*, εἰσαγωγή, 5.

6. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Κωστής Παλαμᾶς. Ἡ πορεία του πρὸς τήν τέχνη*, ἔκδοσι γ', Νεφέλη, Ἀθήνα 1989, σ. 13 και 12 ἀντιστοιχῶς. Ἡ προσέγγιση τοῦ Δημαρᾶ ἔχει σήμερα (ὅπως θά εἶχε, εἰκάζω, και τό 1947) γενικότερη στρατηγική σημασία: Μᾶς ἐπιτρέπει νά φυγαδεύσουμε τό 'συγκεκριμένο ποίημα', ἀλλά και τόν Παλαμᾶ συνολικά ὡς 'στοχαστικό τραγουδιστή', ἀπό τόν ἰδεοκρατικό κλοιό τόν ὅποιο ἐπεξεργάστηκε μιά ὀρισμένη 'Χαϊδελβέργη' (Κ. Τσάτοος, Κ. Δεσποτόπουλος, Ε.Π. Παπανοῦτσος), ἐπινοημένη, θά 'λεγε κανεῖς, γιά νά προσεπικυρώσει τήν ἀπέχθεια τοῦ Ἀποστολάκη πρὸς «τίς φουσκωμένες φιλοσοφικές ἀερολογίες τοῦ Παλαμᾶ» (βλ. *Ἡ ποίησι στή ζωή μας*, β' ἔκδοσι, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», χ.χ., σ. 120). Τή στοχαστική διάσταση τοῦ παλαμικοῦ λυρισμοῦ δέν μποροῦμε κατά κανένα τρόπο νά τήν προσεγγίσουμε ἐρήμην τῆς 'μορφῆς', δηλαδή τῆς ἀμετάθετης ὕλικῆς παρουσίας τοῦ ἐπιμέρους κατορθωμένου λυρικοῦ ποιήματος.

αηδόνι», τόν κόσμο από τόν όποιον προέρχεται ή κοινή λέξις 'τραγουδῶ'. Ἐάν δέν ὑποθέσουμε αὐτόν τόν ἄγραφο κόσμο ὡς δυνητικά δικό μας, δέν πιστεύω ὅτι εἴμαστε σέ θέση νά κατανοήσουμε τόν Παλαμᾶ, γιά τόν όποιον ή εὐεργετική ἀνωνυμία τοῦ τραγουδιοῦ («έ ψάλτης δίχως ὄνομα καί χίλια ὀνόματα ἔχει») δέν εἶναι ἀπλῶς ἀκίνδυνη μεταφορά, κληρονομημένη — ὡς ἐκ περισσοῦ — μαζί μέ τά ὑπόλοιπα ἐργαλεῖα καί ρητορικά στερεότυπα τοῦ λυρικοῦ ἐπαγγέλματος. Τήν κοινή λέξις 'τραγουδῶ', μία ἀπό τίς καταστατικές μεταφορές τῆς ποίησής του, ὁ Παλαμᾶς τήν πληρώνει ἀκριδᾶ, μέ ρήτρα ψυχῆς καί ὀλόκληρης ζωῆς, ὅπως ἐλεγειακά μαρτυρεῖ καί τό ἀκόλουθο, σχετικῶς ὀψιμο λυρικό ἀριστοτέχνημα, εἰπωμένο, θά 'λεγε κανεῖς, στό χεῖλος τοῦ κόσμου, ὅταν ὄλα τά "ἔργα" ἔχουν πιά τελειώσει:

*Βαστῶ μιᾶς φλόγας τόν καπνό κ' ἐνός καπνοῦ τόν ἰσίο
σέ τοῦτον τό σκοπό.
Κάποτε κάποιον ἀφάνταστο τραγοῦδησα τραγοῦδι·
ξανά δέ θά τό πῶ.*

(Ἀπαντα 7, σ. 479)

Ἐλάσσων Παλαμᾶς θά συστοιχοῦσε, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, μέ τόν 'λυρικό' Παλαμᾶ, ὅπως ἐναργέστατα τόν περιέγραψε, ἀντιδιαστέλλοντάς τον πρός τόν 'ρητορικό' Παλαμᾶ τῶν 'μεγάλων ὁραμάτων', ἕνας ἀείμνηστος καλός φίλος τῆς ποίησής του, ὁ Λίνος Πολίτης⁷. Εἶναι ὁ Παλαμᾶς τοῦ αὐτοτελοῦς λυρικοῦ ποιήματος, τοῦ μικροῦ εἴτε τοῦ ἐκτενέστερου, τοῦ πλαστικοῦ στίχου καί τοῦ ἀπρητισμένου στροφικοῦ σχήματος· ὁ Παλαμᾶς πού ὠρμιάζει ἐπτανησιακός μέ τά δεκατριούλλαθα σονέτα τῶν "Πατριδῶν" (1895), πού κορυφώνεται πρῶιμα ὅσο καί μοιραία στόν *Τάφο* (1898), ἀλλά συνεχίζει νά τραγουδᾶ, εἰς πείσμα κάποτε τῆς ρητορικής του ὑπερβολῆς, σέ κάποιες ἀπό τίς "Ἐκατό φωνές" (1902), στούς *Καημούς τῆς λιμνοθάλασσας* (1912), στόν ἀναδρομικό λυρισμό τοῦ *Ἡ πολιτεία καί ἡ μοναξιά* (1912), σέ ὀρισμένα ἀπό *Τά Δεκατετράστιχα* (1919), στά "Παθητικά κρυφομιλήματα" (1910-1911/1925) καί σέ τόσα ἄλλα ποιήματα, ἄλλοτε ὀμαδικά συγκεντρωμένα σέ τόμους (συχνά κατά τή μετρική ἐνότητα τῆς ἔμπνευσῆς του) καί ἄλλοτε διεσπαρμένα ἐδῶ καί ἐκεῖ, γιά νά μάς αἰφνιδιάζουν. Εἶναι ὁ Παλαμᾶς, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό πιό κοινόχρηστο παράδειγμα, πού ξαφνικά κατασταλάζει, ἀδιανόητα ἀπλός καί ἀπείρως δραστικός, στό "Ρόδου μοσκοδόλημα" (*Ἡ πολιτεία καί ἡ μοναξιά*)· ἤ, πάλι, ὁ Παλαμᾶς πού αἰφνίδια πυκνώνει, ἐπιγραμματικά ἐσωστρεφῆς καί ἀδόκητα σκληρός, στό σονέτο "Ἀγορά" (*Ἡ ἀσάλευτη ζωή*). Ἐ Τέλλος Ἀγρας συγκεφαλαιώνει γραμματολογικά τό θέμα μας: «Ἐ Παλαμᾶς ἀναγέννησε τόν λυρισμό στήν ἐλληνική ποίηση»⁸. Καί εἶναι, πάνω ἀπ' ὄλα, ὁ Παλαμᾶς τῆς "Φοινικιάς" (1900), ὅπως ἰσχυρίστηκα προηγουμένως.

Ἀλλά παρόμοιες δειγματοληψίες στήν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ, ὅσο πειστικές κι ἄν δείχνουν οἱ διακρίσεις πού τίς ὑποκινοῦν, ἐντέλει ἀδυνατοῦν νά ὀρίσουν ἀποτελεσματικά τό θέμα μας. Προκύπτει ἄλλωστε φυσιολογική καί ἀναμενόμενη κάθε ταξινομητική, δειγματοληπτική προσέγγιση, ὅσο παράδοξη κι ἄν εἶναι, σέ τελική ἀνάλυση, ἡ σταθερή ἀνάγκη μας νά ἀνθολογήσουμε ἕναν ποιητή πού ἀποδεικνύεται κάθε φορά ἀπροσμέτρητος

μέ τά συνήθη εργαλεῖα τοῦ ἀνθολόγου. Δεδομένου τοῦ δυσθεώρητου ὄγκου τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἀλλά καί τοῦ συχνά ἄθροιστικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους συλλογῶν, ὁ ἐκάστοτε μελετητής ἀναγκάζεται νά ἐπινοήσει ἕναν τρόπο εἰσόδου, πρόσδωσης καί διέλευσης στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, μόνιμο εἴτε προσωρινό, πού μοιραία θά ἀναλογεῖ μέ τό κινητήριο ἐρώτημά του, μέ τόν καιρό καί τό μέτρο τῆς δικῆς του φιλολογικῆς συγκρότησης. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀποφαίνεται ὁ Τέλλος Ἀγρας: «Πρέπει κανεῖς νά ξανατυπώση, θά 'λεγες, τόν Παλαμᾶ μέ τό νοῦ του»⁹. Παραταῦτα, τό μέτρο πού ἐμεῖς ἀναζητοῦμε, σήμερα, βρῖσκεται — τολμῶ νά πῶ — πέραν τοῦ ἀναπόφευκτου ἀνθολογίου καί δέν μπορεῖ παρά νά προκύψει, ἐάν προκύψει, λογικά πρότερο ἐκείνου. Λέγοντας, λοιπόν, ὅτι πρέπει νά ἐπινοήσουμε — δηλαδή νά ὑποθέσουμε δημιουργικά — τήν ἐλάσσονα κλίμακα στό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, δέν ἐπιδιώκω ἀπλῶς νά αἰτιολογήσω τίς δικές μου, θεμιτές ἄλλωστε, προτιμήσεις. Ἐννοῶ ὅτι ὀφείλομε σήμερα νά σκεφτοῦμε τήν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ τοῦ ἐλάσσονος Παλαμᾶ, ἀκόμη καί χωρίς νά ἔχουμε λυμένο τό ζήτημα τῆς σχέσης του μέ τόν ἄλλον, τόν 'μείζονα' Παλαμᾶ, χωρίς δηλαδή νά προεξοφλοῦμε τήν ἐνότητα τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, ἡ ὁποία θά ἀπασχολήσει, ὅπως ἔχει ἤδη ἀπασχολήσει, ἐπαρκέστερους καί ἰκανότερους μελετητές. Δέν ἐπιδιώκω, ἐπομένως, νά ἀπομονώσω ἕνα κατά τό μᾶλλον αὐθαίρετο σύνολο ἀπό ποιήματα ἐλάσσονος τόνου, καί μάλιστα εἰς βάρος τῶν ὑπολοί-

7. "Ἡ μετρική τοῦ Παλαμᾶ", στό Λίνος Πολίτης, *Μετρικά*, Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, χ.χ. Μιλώντας γιά τόν δεκαπεντασύλλαβο τῆς *Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ* καί τῶν *Βωμῶν*, γράφει: «Ἀντιπροσωπεύει ὁ στίχος αὐτός τή μία πλευρά τῆς προσωπικότητάς του, ἴσως τήν περισσότερο σημαντική, τή "ρητορική" (ὁ ὅρος δέν κλείνει καμιά πρόθεση ἀξιολογική), πού ξεκινώντας ἀπό μερικά κομμάτια τῆς "Ἀσάλευτης ζωῆς" ("Ἐκατό φωνές", "Ἀσκραῖος" κ.ἄ.) ἐξακολουθεῖ στόν "Δωδεκάλογο" καί στή "Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ" καί κορυφώνεται στούς "Βωμούς" |σ. 74|. Καί παρακάτω, στή σελίδα 118, διαβάζουμε: «Λυρικά καί πλαστικά σονέτα σάν τῶν "Πατριδῶν" σπάνια ξαναβρίσκουμε στήν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ. Ἐξῆ ἀπό ἄλλα σποραδικά παραδείγματα, ἔχουμε σονέτα τῶν συγκεντρωμένα σ' ἕναν τόμο. "Τά δεκατετράστιχα" (1919)... Τό ἴδιο ὅπως καί στούς δεκαπεντασύλλαβους τῆς "Φλογέρας τοῦ βασιλιᾶ" καί τῶν "Βωμῶν", δέν εἶναι ἡ λυρική ὑπόσταση τοῦ Παλαμᾶ πού ἐκφράζεται ἐδῶ, παρά πιό πολύ ἡ ρητορική». Εἶναι σαφές ἀπό τά παραδείγματα ὅτι ἡ διάκριση τοῦ Λίνου Πολίτη, στηριγμένη κατά κύριο λόγο στήν ἐκ τοῦ σύγγεγυς μελέτη τῆς μετρικῆς ἀνέλιξης τοῦ παλαμικοῦ στίχου καί τῆς παλαμικῆς στροφῆς, δέν συμπίπτει εἰδολογικά μέ ἐκείνη πού ἀποτελοῦν ἐδῶ. Συμβαίνει συχνά ὁ ἐλάσσων τόνος νά μετέρχεται μέσα ἀπό ἐκεῖνα πού ὁ Πολίτης θά ὀνόμαζε 'ρητορικά'. Ὅσον ἀφορᾶ, ὅμως, τήν αἰνιγματικά ἰδιότυπη, τή σχεδόν ἰδεόληπτη περίπτωση τοῦ δεκατετρασύλλαβου στίχου, καθώς καί τήν κεντρική θέση πού κατέχει ἡ "Φοινικιά" στόν λυρικό δίο τοῦ Παλαμᾶ, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Πολίτη πιστεύω ὅτι ἀναδιφοῦν πολύ θαύτερα ἀπό τόν λόγο παρόμοιων περιγραφικῶν διακρίσεων καί στάθηκαν γιά μένα κάτι περισσότερο ἀπό πολυτήμες. 8. "Ἐ λυρισμός τοῦ Κωστή Παλαμᾶ καί τά *Παθητικά κρυφομιλήματα*", στό Τέλλος Ἀγρας, *Κριτικά*, ἔ.ἄ., σ. 123. Ὁ Ἀγρας, θεδαίως, ἀνακαλεῖ μιά σημασία 'γένους' στήν ἐννοια τοῦ λυρισμοῦ πολύ εὐρύτερη ἀπό τήν ἐπιμεριστική καί κατά βάσιν μορφολογική χρήση τοῦ ὄρου στή μελέτη τοῦ Λίνου Πολίτη. 9. "Τά κύρια στοιχεία τῆς ποιητικῆς του", ἔ.ἄ., σ. 145.

πων, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ προτίμησή μου σαφῶς μεροληπτῆί πρὸς τὸν ἀνεπίδοτο κόσμον τοῦ ἐλάσσονος. Ἐννοῶ πρωτίστως ὅτι μᾶς χρειάζεται μιὰ θεωρία αὐτοῦ τοῦ ἐλάσσονος νόμου, μέ τῆ διπλῆ ἀποδοχῆ τῆς λέξης νόμος: τὴν κοινόλεκτη, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικότερη ἀρχαία σημασία ἐνός 'τρόπου' ἢ 'δρόμου' στῆ μουσικῆ. Χρειάζεται, ἂν πραγματικὰ μᾶς ἀπασχολεῖ ὁ Παλαμᾶς, νὰ ἐπινοήσουμε, ὅπως εἶπα, τὴν ἐλάσσονα κλίμακα, στὸ βαθμὸ ἀκριβῶς πού χρειάζεται νὰ ξαναβροῦμε τὸ μέτρο καὶ τὴν κλίμακα τοῦ λυρισμοῦ στὸν δικό μας καιρὸ. Ἡ μία ἀνάγκη συστοιχεῖ ἀπολύτως μέ τὴν ἄλλη καὶ μετριάζει κάπως τὸ ἠθικὸ δάρος τῶν ρημάτων πού τὴν ἐπιτάσσουν: ρήματα ὅπως «ὀφείλουμε», «χρειάζεται», «πρέπει». Ἀλλὰ ὁ ἐλάσσων νόμος εἶναι μείζονος σημασίας καὶ ὡς πρὸς τοῦτο: Ὅτι δύναται νὰ μετατρέψει σέ συνθήκη ἀπολαύσεως

τίς ὑποχρεώσεις καὶ τίς ὀφειλές πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν 'μείζονα νόμο' τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς αὐτοσυνειδήσεως· ὅτι δύναται νὰ μετατρέψει τίς συστατικές ἀντινομίες τῆς συνειδήσεως σέ λυρικὴ μορφή: «Τὸ χάσμα τῆς πληγῆς γίνεται συντριβάνι» (στ. 40). Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς λυρικῆς μορφῆς εἶναι σέ θέση νὰ ἀφομοιώσει τὴ συντριπτικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ κόσμου ὡς συνθήκη ἀπολαύσεως. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε καὶ ὁ ἀλληγορικὸς τόπος τῆς "Φοινικιάς" — τὸ ποίημα ὅπου κατὰ μείζονα λόγο μποροῦμε νὰ ἀκούσουμε τὴ θεωρία τοῦ ἐλάσσονος νόμου, λυρικά διατυπωμένη ἀπὸ τὰ «γαλανὰ λουλουδάκια»:

*Ἀκούσαμε τῆς γῆς τὸ μέγα καρδιοχτύπι.
Νέο τραγούδι ἀφάνταστο πού δέν εἰπώθη,
Ἦχος πού τίποτ' ἀπὸ μέσα του δέ λείπει.*

Ὁ Παλαμᾶς, ὁ ρυθμὸς καὶ τὸ πάθος

τοῦ Παντελῆ Μπουκάλα

*«Τὶ νόημα γιὰ σέναν' ἔχει ὁ τάφος;
Ἡ ζωντανὸς ἢ πεθαμένος, ὅμοια
μιλᾶς καὶ φέγγεις».*

Κωστής Παλαμᾶς,
«Ὡδὴ στὸ θάνατο τοῦ Ibsen».

Ἐπὶ μισὸν αἰῶνα, ὁ Κωστής Παλαμᾶς, κι αὐτὸ τὸ δέχονται κι οἱ ὀρκισμένοι ἀρνητές του, κι ἄς φρονοῦν ὅτι ξεμπερδεύουν μέ τὴ δυναμικὴ πολλαπλότητά του χαρακτηρίζοντάς τον «παλαιωτικὸ», στάθηκε δείκτης μέ ἀξία αὐθέντου στὰ πνευματικὰ τοῦ τόπου. Στάθηκε τὸ πρόσημο μᾶς ἐποχῆς· καὶ δέν ἦταν λίγοι ὅσοι τὸ εἶπαν ὀρόσημο καὶ φάρο — δέν ἦταν ἀνάγκη νὰ μαθητεύσουν στῆ δική του γενναιοδωρία καὶ ἀγαπητικὴ ἀπλοχεριά γιὰ νὰ τὸ ποῦν· τὸ ὕψος του ἐπαληθεύει τὴ γνώμη τους. Ἐνα ὕψος πού δέν τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν ταπεινοφροσύνη οὔτε καὶ θόλωσε τὴν ὀξυδέρκειά του.

Πολύ ἀπλά καὶ μέ τὴ βέβαιη γνώση ὅτι «ἡ θάλασσα δέν ἐξαντλεῖται»: Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολύτροπα ποιήματά του, τὰ βαρύτεμα τοῦ νοήματος καὶ ὁμόδοξα τῆς μουσικῆς, θά τοῦ ὀφείλουμε εἰς τὸ διηγετικὸ τῆ σωστικῆς γνωριμιάς τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ (καὶ πιστεύω πὺς ἂν μοῖρα καλὴ ἔφερε τὸν Μεσολογγίτη στὴν Κέρκυρα, στὸ τέλος θά τοὺς ἐπειθε τοὺς δύο νησιώτες νὰ φιλιώσουν καὶ νὰ μιλήσουν).

Τοῦ ὀφείλουμε τὴ θέσπιση τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς καὶ τὴν ἀρτίωση τοῦ ἐξοπλισμοῦ της. Λέει ὁ Τέλλος Ἀγρας στὰ *Κριτικά* του (τόμ. Α', Ἐρμῆς, 1980): «... Ἀκόμη δυσκολότερα φαντάζεται κανεὶς ποιὰ θά ἦταν, χωρὶς τὸν Παλαμᾶ, ἡ Νεοελληνικὴ Κριτικὴ, ἡ γνωστὴ μᾶς πιά ὡς καθιερωμένη κριτικὴ τῆς Λογοτεχνίας, καὶ ἡ διδλοκρισία. Γιατί, ἀληθινά, ναί, μόνον μ' αὐτὸν ἔλαβαν ὅλα αὐτὰ ὀντότητα καὶ συνείδηση κι ἔγιναν ἐννοια καὶ πράξη. Ἡ Νεοελληνικὴ Κριτικὴ γεννήθηκε μόνον ἀπὸ τὴν αἰ-

σθηση ἐκείνη, τὴν αἴσθηση τοῦ κριτικοῦ χρέους — καὶ μάλιστα ἐνός κριτικοῦ χρέους προικισμένου μέ τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴ δύναμη καὶ τὴν εὐγένεια πού μόνον ἓνας Παλαμᾶς μποροῦσε νὰ τὰ 'χη».

Καὶ τοῦ ὀφείλουμε τὴν «ἐξασφάλιση» τῆς δημοτικῆς, τῆ λογοτεχνικῆ νομιμοποίησής της, τὴν ἐδραίωση καὶ τὸν πλουτισμὸ της, τὸ ὅτι, ὅπως τὸν ἔκλαψε στὸ ξόδι του ὁ Σικελιανός, «πῆρε τὴ φτωχὴ μιλιὰ» τοῦ λαοῦ, καὶ «Ἡρωας τὴν ὕψωσε ὡς στ' ἀστέρια». Προσπερνοῦμε τίς σχετικὲς φράσεις τοῦ Μάρκου Ἀγγέρη, ἀπὸ τὸ βιβλίο του *Ἑλληνες λογοτέχνες* ("Ἰκαρος, 1971) («Χωρὶς τὸ παλαμικό ἔργο, ἡ τύχη τῆς καθαρεύουσας δέν θά κρινόταν τόσο γρήγορα καὶ τόσο ὀριστικά κι ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα δέν θά ἐπαίρωνε ἴσως τόσο πλατὺ ἐθνικὸ χαρακτήρα», καὶ «Ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἡ Σύνοψη καὶ ἡ Ἱερὴ Βίβλος τοῦ δημοτικισμοῦ»), γιὰ νὰ σταθοῦμε περισσότερο σέ μία ἀπὸ τίς πιὸ ἀφειδώλευτες κρίσεις τοῦ Σεφέρη, τίς πιὸ γενναῖες, πού, σάν ὀφειλὴ καὶ προσωπικὴ, τὴ φύλαξε γιὰ τὸν Παλαμᾶ, «τελευταῖο διδάσκαλο τοῦ γένους», ὅπως ἐν θερμῷ, μὰ καὶ συνάμα ψυχραίμα, τὸν ἀποκάλεσε λίγες ἡμέρες μετὰ τὸ θάνατό του (βλ. *Δοκιμές*, τόμ. Α', Ἰκαρος, 1981):

«Πιστεύω πὺς ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἓνα τόσο σημαντικὸ πρόσωπο στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ποιητικῆς ἔκφρασης, γιατί, μέ δυὸ λέξεις, εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου λήγεται καὶ ξεσπᾶ καὶ θρῖσκει τὴν κάθαρσή του ἓνα ὑπόκωφο δράμα πού παίζεται δύο χιλιάδες χρόνια γιὰ τὸν ἑλληνισμό. (...) Θά πρέπει νὰ περάσουν, νομίζω, πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ

βρεθεί άνθρωπος πού νά ἔχει τέτοια ἐμπειρία τῆς γλώσσας μας. Ὁ Παλαμᾶς τήν ἤξερε ὡς πέρα, ὡς τήν πιό παρὰ μερῶν γωνιά τῆς ἀρχαία, μεσαιωνική, ἰδιωματική, σέ κάθε τῆς ἀπόχρωση, σέ κάθε τῆς τόνο. Ὁχι, δέν τήν ἤξερε ὅπως οἱ Φαρισαῖοι καί οἱ Γραμματεῖς, τήν εἶχε μέσα του αὐτή τήν τρομερή ἀρθρωτική δύναμη, αὐτή τήν Ἀναδυμένη. (...) Ἀπό τόν Παλαμᾶ καί πέρα, ὕστερα ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια, ἡ διπλή ἑλληνική παράδοση ἐνώνεται σέ μιὰ γραμμῆ».

Λυρική σπουδή

Σήμερα, μισόν αἰώνα μετά τό θάνατο τοῦ Παλαμᾶ, πού ἐστάθη καί θάνατος τοῦ φόβου γιά τίς κατεχόμενες ψυχές, ἡ «βαριά σκιά» τοῦ ποιητή, ὅπως τήν ὀνόμασε ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, φαίνεται ὅτι πῆρε νά διαλύεται καί νά ἀδυνατίζει. Καί πιά, τά ἐρωτήματα ἄν τό ἔργο του ἐξακολουθεῖ νά σημαίνει κι ἄν ἡ προσωπικότητά του φαίνει, προσποιοῦνται ὅτι ἐγείρονται στό δάθρο τοῦ αὐτονόητου — ἄν κίολας δέν θεωρεῖται ἀπό πολλούς λογοτεχνικός πουριτανισμός ἢ ὀπισθοδρομηση τό νά ἀσχολεῖσαι μέ τό παλαμικό ἔργο ὡς ὑπάρχον καί δρῶν καί ὄχι ὡς ὑπάρξαν, ὅπως καί μέ τό ἔργο τοῦ Σικελιανοῦ, ἢ, σέ μικρότερη ἀλλά σημαντική κλίμακα, μέ τό ἔργο τοῦ Μαλακάση ἢ τοῦ Γρυπάρη.

Πόσο στέκει, ἄς ποῦμε, ὁ λόγος τοῦ Ι.Ν. Γρυπάρη «εἴμαστε ὅλοι παιδιά τοῦ Παλαμᾶ»; Ἐνας τρόπος γιά νά θροῦμε μιὰ πρώτη ἀπόκριση εἶναι νά στραφοῦμε στόν Σεφέρη, πού ἀκριβῶς ἐπειδὴ «ἀσκήθηκε τεχνικά μέσα στό ἐργαστήρι τῆς γλώσσας τοῦ Παλαμᾶ» (Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά*, τόμ. Γ', Γνώση, 1988) ὀδηγήθηκε στήν ἀστικότερη δική του δημοτική· στή *Στροφή* του, μιὰ σχεδόν προγραμματισμένη τελετουργική πατροκτονία, ὁ παλαμικός τρόπος πολεμεῖται βέβαια, ἀνασκευάζεται μέ μιὰ ἀγάπη θανάσιμη, ἀνασυντίθεται καί ἐκτρέπεται, γιά νά προοικονομήσει ἔτσι ὁ ποιητής ὅ,τι ἀργότερα κατόρθωσε, ὅμως ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει· καί ὄχι σάν ἀπόηχος ἢ φόντο ἀλλά σάν πηγὴ ἀναβάλλουσα, δισήμενος ἀναβάλλουσα· νά ἀναβρῦζει μέ ἀδέσποτο πλοῦτο, ὑπερβαίνοντας τό σεφερικό πρόγραμμα, καί ταυτόχρονα νά ἀναγκάζει τόν Σεφέρη νά ἀναβάλλει καί νά καθυστερεῖ τήν τηλεσίδιξη διαφυγῆ ἀπό τήν παλαμική κληροδοσία.

Καί ὕστερα, πόση ἀπό τήν ἀναγνωρισμένη γιά τόν Παλαμᾶ «λυρική σπουδή» κατοικεῖ, ἀλλιῶς ρυθμισμένη, στό ἔργο τοῦ Ἐλύτη, καί πόσα ἴχνη τοῦ παλαμικοῦ ποιητικῆς ἱεροφάντη καί προφήτη μπορεῖ νά ἐντοπιστοῦν στά ἑλυτικά ποιήματα; Καί ποῖον γόνιο κατέλιπε ἡ σατιρική του ὀρμή στόν Κ.Γ. Καρυωτάκη ἀλλά καί στόν Μανόλη Ἀναγνωστάκη; Καί ἡ εὐροια ἀφ' ἑνός τοῦ Γιάννη Ρίτσου, πού δέν ἀπέχει πάντοτε ἀπό τήν αὐτοανατύπωση, ἡ ἰδεολογική ἀφ' ἑτέρου ὀρμῆ τῆς ποιήσεώς του, πού ἀρκετές φορές ματαιώνεται στό ὄριο τῆς λαϊκότητος προφάνειας, σέ ποιά σχέση, ἐνδεχομένως ἀκόμη καί πτωτική, ὀρίσκονται μέ τά παλαμικά πρότυπα;

Λοιπόν; Ἰσχυσε τελικά γιά τόν ἴδιο τόν Παλαμᾶ ὁ δίκος του γνωστικός στίχος «καταποτήρας ὁ Καιρός πέρασε καί ἀπό σένα»; Καί ἄν ναί, τί νά ἴφταιξε γι' αὐτό, πέρα ἀπό τή μίζερη ἐκπαίδευση πού πρόχειρα μάς μαθαίνει ὅ,τι πιό εὐκόλο καί ἀκίνδυνο τῶν ποιητῶν, ἄς ποῦμε τόν «Ὀλυμπιακό Ὑμνο»· πέρα ἀπό τήν πάντοτε ἐξωστρεφή παιδεία μας, καί πέρα ἀπό τήν ἀμνήμονα, μά φυσική, σπουδὴ νά χρησιμοποιοῦμε κάθε νέα θεώρησι ἢ τεχνολογική ἀναζήτηση σάν ἀνάγκη πού μάς χωρίζει ἀπό τό ὡς τότε κατορθωμένο;

Ὁ Παλαμᾶς μεγάλωσε τήν ποιήσῆ του καί τόν, ἀχώριστο, λογισμό του μέσα στίς ἀντιφάσεις του· δέν τίς ἐξόρκισε, καθὼς ἐμεῖς τό συνηθίζουμε, μά τίς πολέμησε, τίς ἔκανε ρητές, τίς δεξιώθηκε ἀτιμητες, τίς ὑπῆρξε. Βαθιά διχασμένος, «συγκλονισμένος ἀπό τό ρυθμὸ τῆς Ἀντίθεσης», ὅπως καλά τό ἔδειξε ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς στή μελέτη του, τοῦ 1943, *Κωστής Παλαμᾶς. Ἡ πορεία του πρὸς τήν τέχνη* (ἐπανεκδόθηκε ἀπό τὴ Νεφέλη τό 1989) ἔκανε τὴν ποιήσῆ του ἕνα πεδίο ὅπου, ὑπὸ κλίμακα, ἀναπτύχθηκαν ὅλες οἱ ἀντιπαλότητες καί δόθηκαν ὅλες οἱ μάχες πού γίνονταν στό σύνολο τοῦ ἐθνικοῦ χώρου, καί ὄχι μόνον τοῦ καλλιτεχνικοῦ. «Τῆς ἐπικῆς μου θάλασσας τὴ γαληνιά τὴ δέρονουν/παθητικὲς ἀνεμικὲς καί λυρικά μελέματα», ἔγραψε στή *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ*, δίνοντάς μας δείκτη καλὸ· καί στό ἴδιο ἔργο του αὐτοῖστορεῖται ὡς «ποιητῆς καί δυνατός καί λιγοθυμισμένος».

Δημιουργὸς γλώσσας

Σ' αὐτὴ τὴ θάλασσα, πολλά τά πλεούμενα· καί γνώση καί συγκίνηση, καί γλώσσα καί μουσική, καί πρόγραμμα καί ὄραμα, καί λυρισμός (πού αὐτὸς τὸν ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ φλούδα καί τὸν αἰμάτωσε) καί ἔπος, καί σάτιρα καί πόνος. Καί πάθος. Ὁ ἴδιος, καί πάλι, τό ὄρισε: «Τέλος κι ἀρχὴ τό Πάθος». Μέ κεφαλαῖο τό πῖ. Τό Πάθος, λέει ὁ Ἄγρας, «εἶναι ὁ ποιητικὸς νόμος τοῦ Παλαμᾶ».

Καί πάθος σημαίνει ξόδεμα. Σημαίνει δόσιμο. Σημαίνει ν' ἀγαπᾶς καί τό πιό ταπεινὸ, νά ἐναντιώνεσαι καμιά φορά καί στό ἀσήμαντο, νά εἶσαι τρυφερός καί μέ τὴν ἴρα ἀκόμα καί νά τὴν ἀφήνεις νά μπλέκει, ἄσθηστη, μέ τοὺς τελειωμένους στίχους σου. Σημαίνει νά κινδυνεύεις κινδύνους πολλούς, κι ἀνάμεσά του τῆς παλλιλογίας, τῆς διδαχῆς ἢ μιᾶς εὐρύτητας πού ἀραιώνει τὴν πυκνότητά. Ἀλλά πὼς ἀλλιῶς θά γινόταν ὁ Παλαμᾶς καί δημιουργὸς γλώσσας καί δημιουργὸς κριτικῆς ἱστορίας καί δημιουργὸς λογοτεχνικῆς συνείδησης καί ὄραματιστῆς καί προφήτης — καί πόσες φορές δέν ὀνομάζει προφήτη τόν ποιητὴ...

Πάθος σημαίνει νά ὑπάρχεις καί μέσα ἀπὸ τίς λέξεις καί πέρα ἀπ' αὐτές, νά μὴν ἐτοιμάζεις τό γλιτωμὸ σου στόν ὅποιο πύργο σου, ἀλλά νά φτάνεις ἀκόμη καί νά «εὐτελίξεις τὴν ζωὴ σου» (τὴν ἀριστοκρατικὴ σύλληψη τῆς ζωῆς σου ἴσως· γιατί πόσοι «ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος» δέν πειράστηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ δόξα καί δέν θεώρησαν τὴ διαφορά τοὺς μεγαλεῖο;) μέ τῶν πολλῶν τόν καημὸ. Σημαίνει νά ἐφευρίσκεις ὀλοένα τὴν καλοσύνη σου, κι ὀλοένα τὸν ἑαυτὸ σου νά δωρίζεις· κι ὁ Παλαμᾶς εἶναι, ἀκόμη εἶναι, ἕνα ὑπέροχο δῶρο πού ἡ ἀπόλαυσή του ἀπαιτεῖ πάθος ἰσότημο μέ τό δικό του — πού ὅμως παραμένει δυσεῦρετο ἢ πνίγεται ἀπὸ τίς περικοκλάδες πού παραγεῖ ὁ πόθος τοῦ νεωτερισμοῦ ὅταν ἀκκίζεται.

«Ὁ Παλαμᾶς εἶναι παραδοσιακός, γιατί νά τόν διαβάσουμε;», ἀκούγεται ψέγων ὁ μεταμοντέρνος κοινὸς τόπος. Μά ἐπειδὴ εἶναι ἡ παράδοσή μας, ἡ ἀπολύτως ἐνήμερη τῆς ἐποχῆς τῆς καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ περιγύρου τῆς, ἡ ἀπολύτως ἐνήμερη τῶν προδρομῶν τῆς, ἄμεσων καί ἀπώτατων, ἡ ἀπολύτως νεωτεριστικὴ. Ὅταν ὁ Παλαμᾶς καταργοῦσε τὴν τομὴ τοῦ δεκαπεντασύλλαβου, αἰρόμενος πάνω ἀπὸ μιὰ προῖκα αἰῶνων, γιατί τέτοια τομὴ ὑπῆρχε καί στόν δακτυλικὸ ἑξάμετρο, καινοτομοῦσε μέ παραδειγματικά σεβαστικὴ ἀντίληψη καί ἐν ταυτῷ ἀποτελεσματικὴ — ὅ,τι μάς λείπει.

Κι ὄχι ἀπλῶς σεβασμός παρά ὑποταγὴ ἐκούσια καί αὐτοταπεινώση γενναία. Διότι δέν εἶναι λόγος κενὸς καί αὐ-

Δύσκολος επίσης διότι ή μορφή τῶν ποιημάτων του εἶναι καί στοχασμός, καί ὁ στοχασμός του δέν δίδεται ἐκτός μορφῆς. Ἴσως ἐπί ἐξηγοῦνται οἱ πολλές διαφορετικές κατεύθυνση καί ἀπόληξη ἀναγνώσεις πού ἔγιναν λόγου χάρι στὸν *Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου*. Κάθε μελετητής, στὸ μέτρο τῆς ἀναγνωστικῆς του ὀξυδέρχειας ἢ τῶν ἰδεολογικῶν του προλήψεων, ἀποσποῦσε ἀπὸ τὸ ἔργο τὰ δικά του κέρδη. Καί καταπιάστηκαν πολλοὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο ἔργο, εἴτε σέ αὐτοτελεῖς ἐργασίες εἴτε σέ μελέτες γιὰ τὸν Παλαμᾶ γενικότερα — ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς, ὁ Αἰμίλιος Χουρμούζιος, ὁ Δημαρᾶς, ὁ Ἄνδρέας Καραντώνης, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὁ Ι.Μ. Παναγιώτοπουλος, ὁ Σπύρος Μελάς, ὁ Μάρκος Αὐγέρας, ὁ Νίκος Ζαχαριάδης...

Καί δύσκολος ὁ Παλαμᾶς ἐπειδὴ ἡ πρόσληψη τῶν ποιημάτων του δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ παρά ἐν τῷ συνόλω τους, χωρὶς κερματισμό· πολὺδύμα ὅπως εἶναι, μὲ τὸν πυρήνα τους σπασμένο σέ «λόγους» παράπλευρους ἢ καί διαφιλονικιοῦντες (δῶδεκα στὸν *Δωδεκάλογο*, δῶδεκα καί στὴ *Φλογέρα*), δέν προσφέρουν ἀγκωνάρια γιὰ νά πιαστεῖ ἡ ἀναγνωστικὴ ὄρεξη, παρά προτείνουν ὀλοκληρὸ τὸ οἰκοδόμημα.

Λιγοστοὶ εἶναι, ἅς ποῦμε, οἱ γνωμικοὶ στίχοι στό τεράστιο παλαμικὸ ἔργο, ἐν ἀντιθέσει μὲ ὅ,τι συμβαίνει στό καθαφικὸ, πού θά μπορούσαν νά ἀπομνημονευθοῦν, νά μεταδοθοῦν, νά ὑποστοῦν πολυειδῆ δημόσια χρῆση. Ὁ Παλαμᾶς καταθέτει ἓνα ὄλον, ἓνα σύστημα ποιητικὸ καί ἰδεολογικὸ, ἀφοῦ ὡς ὄλον τὸ εἶχε ὁραματιστεῖ καί ἐτοιμάσει, ἀλλιῶς τονισμένο κάθε φορά μέσα στὴν πολυσχιδία του. Δέν θά μπορούσε νά ἔχει γίνει ἀλλιῶς: τοῦτος ὁ ποιητὴς στάθηκε ἀπὸ τοὺς λίγους πού ὑπρέτησαν ἰσότιμα καί τίς τρεῖς μούσες. Καί τὴ Μελέτη καί τὴ Μνήμη καί τὴν Αὐδή. Ἡ ἔντοκος ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του προϋποθέτει ἀριστες σχέσεις μὲ τίς δύο πρῶτες καί ἔστω ἀνεκτές μὲ τὴν τρίτη. Ἐξ οὗ καί οἱ δυσκολίες.

τάρεσκος ὁ λόγος πού χρησιμοποιεῖ τὸ σκληρότατο ρῆμα «σέρνεται» γιὰ νά εἰκονίσει τὴ σχέση τῆς γραφῆς του μὲ τὴ φωνή καί τὸ ρυθμὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο γαλακτίστηκε. Ἄν ἡ ἀδικία μας διαστεῖ, δέν θά τολμήσει νά δεῖ τίποτε πέρα ἀπὸ τὸ φολκλόρ σέ τοῦτους τούς στίχους: «Γιαννιώτικα, σμυρνιώτικα, πολίτικα, /μακρόσυρτα τραγούδια ἀνατολίτικα/λυπητερά, /πῶς ἢ ψυχὴ μου σέρνεται μαζί σας! /Εἶναι χυμένη ἀπὸ τὴ μουσικὴ σας / καί πάει μὲ τὰ δικά σας τὰ φτερά». Ἄν, ὅμως, ὁ ἀναγνώστης (πού ἐδῶ πρέπει νά ὑπάρξει καί ὡς ἀκροατὴς) ἀφήσει γιὰ μιὰ στιγμή παράμερα τίς θωρακίσεις του τίς θεωρητικές, ἂν λύσει τοὺς κόμπους του, θά δεῖ νά ὑποδηλώνεται, καί ταυτόχρονα νά πραγματώνεται, σέ αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς στίχους ὁ τρόπος ἀπόκτησης τῆς παράδοσης. Ἡ ψυχὴ του ποιητῆ σέρνεται γιὰ νά ὑψωθεῖ ὁ λόγος του, νά τελειωθεῖ σέ μουσικὴ.

Σύμμετρος στοχασμός

Σέ μουσικὴ λοιπόν. Σέ τραγούδι (νά καί κάτι ἄλλο πού χρωστᾶμε καί σέ αὐτόν: μᾶς ὑπέδειξε ὅτι τὰ δημοτικὰ δέν ἔχουν συλλεκτικὴ ἀξία παρά ἀξία χρῆσης καί ἀπόλαυσης). Αὐτὴ ἦταν ἡ ἔμμονή τοῦ Παλαμᾶ. Κι αὐτὴ ἡ ποιήσή του: σύμμετρος στοχασμός. Μᾶς τὸ δηλώνει αὐτὸ κατ' ἐπανάληψη, τότε μὲ ἀγωνία πού χάνει τὸ «ἄπιαστο» καί τὸ «ἀπαράδοτο», τότε σάν διαβεβαίωση. Πότε μὲ τὰ μὲν πού χρησιμοποιεῖ (ὅπως τὸ «Μουσικὴν ποιεῖ, καί ἐργάζου» τοῦ πλατωνικοῦ *Φαίδρου*, πού ὑπάρχει ὡς γενικὸς δείκτης στὸν *Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου*) καί τότε

μὲ τοὺς στίχους του. Στὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ* λόγου χάρι δεβαιώνει: «Δέν ἔξρω παρά νά τραγουδῶ». Ἡ πάλι ὑποδεικνύει τὴν (σταθερὰ ὁμολογούμενη) ἀπειλὴ τῆς διαφυγῆς: «Μά ἐγὼ φλογέρα μουσικὴ καί ὄνειροχτυπημένη / τὸ καταλόγι τεχνικὰ δὲ δύναμαι νά πλέξω / γιὰ νά ἰσορῶ ξάστερα...». Καί στὸν *Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου*: «καθὼς δένω καί τὸ λόγο / δαίμονα καί ξωτικό / στό χρυσὸ τὸ δαχτυλίδι / στό Ρυθμό».

Μέ κεφαλαῖο ὁ Ρυθμὸς, ὅπως ἄλλοῦ τὸ ἄλλο μισὸ τοῦ κρίσιμου ὀδηγητικοῦ ζεύγους, τὸ Πάθος. Γιατί γιὰ τὸν Παλαμᾶ «ἀπάνου ἀπ' ὅλα εἶναι ὁ ρυθμὸς μαγνήτης». Ἄφοῦ «τὰ πάντα μέτρο». Καί ἀφοῦ «τὰ πάντα τ' ἀνίερα ὁ ρυθμὸς τ' ἀγιάζει» (τὰ τρία αὐτὰ σπαράγματα ἀπὸ τὴ *Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ*). Κάπως παράφωνα καί παράτηρο ἀκούγεται αὐτὸ στὴν πεζολόγο ἐποχὴ μας, πού τὸ γραμμάτιο τοῦ ἐλεύθερου στίχου εἰσπράχτηκε πολλές φορές σάν ἀποδέσμευση ἀπὸ ὁποιασδήποτε λογῆς μουσικὴ καί μέτρο. Κι ἂ, πῶς ταιριάζει ἐδῶ, ἐπιτέλους διδακτικὸς, ὁ ἄλλος στίχος τοῦ Παλαμᾶ: «Ἐλεύθερος, τοῦ στίχου μόνου ὑπάκουος».

Δύσκολος ποιητὴς

Δύσκολος ποιητὴς ὁ Παλαμᾶς, καί ἅς ἔχει ἐτοιμάσει ἀντίθετη γνώμη ἢ λειψὴ παιδεία μας. Καί ἅς μὴν τὸ παραδέχεται ὁ ἴδιος ὅταν λέει, διαβάζοντας ἀκριβῶς τὴν κρίσιμη *Στροφή* τοῦ Σεφέρη: «Ἀνήκω σ' ἐκείνους πού τὸ κλειδί τοὺς χρειάζεται, ὅσο καί ἂν μερικοὶ, μπορεῖ ἀπόρροστοι, μὲ βρίσκουν δύσκολο, ἢ ἄλλοι, ἀνόητοι ἀσφαλῶς, μὲ χειροτονοῦν "ἀκατάληπτο"». Δύσκολος διότι ὁ νοῦς του προβαίνει μὲ ἄλλατα συχνὰ ἐναντιούμενης φορᾶς καί ὁ λόγος του συναιρεῖ γενεές γενεῶν μνήμη, γραμματικὴ καί γραμματολογίας· διότι ἡ εὐαισθησία του δέν μονοδρομεῖ, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καί δείχνει νά νοησιαρχεῖται: γιὰ νά ἐπινοήσῃ τὴ συγκίνηση ὅταν αὐτὸ τοῦ ὑποδεικνύει τὸ χρέος του.

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΩΤΟΚΑΣ: Ἀνάσθη ἐπιστολὴ
Ν. ΛΑΙΒΙΖΑΤΟΣ: Γ. Θεοτοκάς, ἡ πτώση τῶν Θεῶν
ΝΙΚΟΣ ΚΑΧΤΙΤΣΗΣ: Ἐπιστολὴ στὸν Ἐ. Χ. Γιουκάτι

ΘΑΝ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ:

Π. ΖΑΝΝΑΣ:

Συναξάρια

Γιὰ τὸν Ἄλφροντίν

Ι. ΚΑΛΙΒΙΝΟ:

Σ. ΠΑΛΕΚΟΒΙΤΗΣ:

Προσωπογραφία

Τὸ βίνετο

Π. ΚΑΛΙΟΤΣΟΣ:

Ν. ΧΟΥΓΙΑΡΑΣ:

Φιλγὴ

Ποιήματα

Σ. ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ:

ΒΑΣ. ΠΑΠΑΣ:

Κάμπινγκερ

Ποιήματα

ΡΕΝΕ ΣΑΡ:

Γ. ΤΖΑΝΕΤΑΚΗΣ:

Ταξιδιάντες

Ποιήματα

ΣΠ. ΒΡΕΤΤΟΣ:

ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΟΡΙΑΣΑΝ:

Ποίηση

Δωμάτιο 11

ΗΛΙΑΣ ΓΚΡΗΣ:

ΑΚ. ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ:

Ποιήματα

Πανορθόμια

ΝΕΟΤΑΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ:

Ἀρετριὰς, ἑπεροῦς, τὸ παρὸν Σχολιῶν μὲ τὸν Τ. Γουβέλη οἱ Βασίλης

Παπάς, Βεγγ. Κάσσις, Γ. Τζανετάκης, Κ. Μουρουλῆς.

Γ. ΜΠΑΣΔΕΚΗΣ: Ποιήματα. ΒΑΣ. ΚΑΛΑΜΑΡΑΣ: Πόηση. ΑΝ. ΒΙ-

ΣΤΩΝΙΤΗΣ: Ὑπομνήματα. ΠΑΝ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ: Ποιήματα. ΕΠΙ-

ΣΤΟΛΕΣ: Ὁ Φ. Γκ. Ἀέρια γράφει ἀπὸ τὴν Νέα Ἰέρση. ΜΟΥΣΙΚΑ ΦΥΛ-

ΛΑ: Γιὰ τὸν Ἑρὶ Σατὶ. Γράφει ὁ Σάκης Παπακωνσταντῆ. ΤΟ ΣΙΝΕΜΑ

Γράφουν: Δημοσθένης Κούρτοβικ, Τάσος Γουβέλης. ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ: Διαβέ-

λυστας τὸν ξένο τύπο. Γράφουν: Μ. Σπυριδοπούλου, Β. Σουρβίνος. ΤΑ ΦΤΑ-

ΛΑ: Σχόλια γιὰ τὴν ἐπιχειρήματα. Γράφουν: Τ. Γουβέλης, Ἀ. Νομιστάς, Μ.

Κρέμπερ, Γ. Κόσσιος, Χλόη Κ. Μουρίση.

75-76

Σελίδες 178. Τιμὴ 1000 δρχ.

«Υ.Γ.»

Μανόλη Αναγνωστάκη

της Δώρας Μέντη

Τό ΥΓ. τοῦ Μ. Ἀναγνωστάκη τυπώθηκε τό 1983 ὡς ἰδιωτική ἐκδοση ἐκτός ἐμπορίου σέ 100 ἀντίτυπα. Ὅσοι ἔλαβαν τότε τό ΥΓ. γνώριζαν τήν ἀπόφαση τῆς σιωπῆς, πού ὑπαγορευόταν τόσο ἀπό τήν ἀπόσταση ὅσο καί ἀπό τή μνήμη τῆς νεότητας, ἡ ὁποία ταυτίζεται στή συνείδηση καί στή γραφή τοῦ Μ. Ἀναγνωστάκη μέ τήν ἐποχή τῆς ἱστορίας καί τοῦ μύθου πού ἔζησαν οἱ μεταπολεμικοί ποιητές.

Μέ τήν παρούσα δημόσια ἐκδοση τοῦ ΥΓ. μοιάζει νά κοινοποιεῖται ἐπίσημα τό «τέλος» ἐνός ποιητικοῦ ἔργου, στό ὁποῖο ἤδη εἶχαν ἐμφανιστεῖ ποιήματα μέ τόν τίτλο «Ἐπίλογος» (Ἐποχές 3/1951, Ὁ Στόχος/1970), καί εἶχε προαναγγελθεῖ ποικιλοτρόπως ἡ σιωπή:

Γιατί ἡ ποίηση δέν εἶναι ὁ τρόπος νά μιλήσουμε
Ἄλλά ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας
(«Ἐκεῖ...», Ἡ Συνέχεια)

Ἡ Συνέχεια (1954) ἦταν ἕνας τρόπος γιά νά διανυθεῖ ἡ πορεία ἀπό τή νεανική ἰδεολογική ἀφοσίωση τῶν Ἐποχῶν στήν ἱστορική ἀναγκαιότητα τῆς πράξης, ἕως ὅτου διαμορφωθεῖ καί πάλι μέσα σέ νέες συνθήκες ἡ πολιτική προοπτική τοῦ Στόχου (1970). Δίπλα, ὅμως, στόν ποιητικό λόγο πού «συνέχιζε», ἡ σιωπή ἐρχόταν νά κατακαθίσει ἐπάνω ὡς αἰσθημα καί ὡς σύμβολο ἐνός κοινωνικοῦ μύθου, συνηχώντας μέ τήν «ἀνάμνηση θανάτων» καί

Γράφοντας ποιήματα χωρίς
ἤχους καί λέξεις
(«Ἡ ῥῆθες ὅταν ἐγώ...», ὁ.π.)

Πολλές φορές μάλιστα ἡ γραφή ἔπαιξε τό ρόλο τοῦ συμπαθητικοῦ ἀπολογητῆ στό ὄνομα τῆς ἀλήθειας τοῦ χαμένου μύθου, μέ τή διαφορά ὅτι, ἂν καί ἀπολογητική, δέν θέλησε νά ἀπεξαρτήσῃ τό ὑποκειμενικό αἰσθημα ἀπό τή δεοντολογία τῆς ἰδεολογικῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία στρεφόταν στήν ἀναζήτηση τῆς συνέχειας. Ἡ ἐπιλογή αὐτῆς τῆς γραφῆς ἀναδείχθηκε σέ πρῶτο πλάνο καί συνδέθηκε ἐν πολλοῖς μέ τή φωνή τοῦ ποιητῆ. Ἀλλά ἐξίσου δηλωμένη ὑπῆρξε καί ἡ ἀντίστροφη πρόθεση, ἡ ἀπώθηση τοῦ λόγου ἐλλείπει τῆς ἐποχῆς (Γιατί καί ἡ Ἐποχή ὑπῆρξε, «Ὅλα τά πρόσωπα...» Ἡ Συνέχεια), πού ἐκδηλώθηκε πότε μέ τό πληγωμένο καί πότε μέ τό καυστικό βλέμμα τοῦ «ἐπιζῶντος» καί διαμόρφωσε τή βιοθεωρητική στάση τῆς ποιητικῆς:

Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν
λόγων σου τήν πανοπλία (...)
Καί τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα, ἔτσι,
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς
(«Αὐτοῖ δέν εἶναι οἱ δρόμοι...», ὁ.π.)

Ὁ «ἐπιζῶν» μέ τίμημα τῆ σιωπῆ τοῦ ὑπερασπίζεται τό ἄλλοτινό χρώμα, τήν εἰκόνα τῶν πραγμάτων «πού δέν ἔπρεπε ἀκόμα νά εἰπωθοῦν» (Περιθώριο '68-69). Γι' αὐτό τόσο ὁ λόγος ὅσο καί οἱ ἀποσιωπήσεις τῆς γραφῆς ἀπευθύνονται στήν πλειονότητά τους σέ συγκεκριμένους ἀποδέκτες, πρόσωπα ὑπαρκτά μέσ στή ροή τοῦ βιωματοικοῦ χρόνου, μορφές καί αἰσθήματα πού κοχλιώνονται καί ἀποτελοῦν σέ μόνιμη βάση τόν ἀπόηχο τοῦ χειμένου:

Στό τέλος ὅταν ὅλοι περάσουν σάν κι ἐμᾶς.

(«Οἱ ἐπίγονοι», Ἡ Συνέχεια 3)

Τά ἴδια πρόσωπα θά τά συναντήσουμε μέ γυμνές ἀπαριθμήσεις ὀνομάτων ἢ στίς διηγήσεις τοῦ Περιθωρίου '68-'69 (1985), σέ ἕναν ἀνοιχτό διάλογο μέ τίς ἡμέρες καί τά ἔργα μιᾶς σχεδόν αὐτοβιογραφικῆς κατάθεσης. Ἀπέναντί τους ὁ ποιητής ἀπό τό περιθώριο πού ἐπιλέγει «τώρα πιά πού δέν γράφει καί ἡ ἀπόσταση τοῦ χρόνου τόν βοηθάει», ὑλοποιεῖ ἴσως παλιότερες ποιητικῆς ἐξαγγελίες γιά τήν ὀχύρωση τοῦ «τελευταίου φυλάκιου», ὅπου, ὅπως γράφει:

Ὅρθιος, καί μόνος σάν καί πρῶτα
περιμένω
(«Κι ἤθελε ἀκόμη...», Ἡ Συνέχεια)

Συνεπῆς πρὸς αὐτές τίς ἀρχές, ὁ Μ. Ἀναγνωστάκης ὀλοκληρώνει τόν κύκλο τοῦ ἔργου του μέ ἕναν τρόπο πού νομοτελειακά σχεδόν ἀπηχεῖται στήν ἔννοια τῆς «μεταπολεμικότητας», ὅπως μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὁ χρόνος πού περιχλείει τή δράση, τήν ἐμπειρία καί τήν ἰδεολογική ἐνεργοποίηση τῶν μεταπολεμικῶν ποιητῶν. Μέ τό ΥΓ. εἰδικότερα ὀλοκληρώνει τήν πρόθεσή του νά «μιλήσει» ἀγγίζοντας τό ὄριο ἀνάμεσα στή νοσταλγία καί στή μνήμη τῆς ἐποχῆς, ὀρίζοντας τέλος ἐκεῖ ἐνδιάμεσα τό στόχο τῆς ἰδεολογίας καί τῆς ποιητικῆς του:

Ὅλα συναισθηματικά — λές δέν τό ξέρε,

Ἀξίζει νά ἀκούσουμε μιά μιά τίς προτάσεις-σήματα τοῦ ΥΓ., μέ τήν ὑπόκρουση σιωπῆς πού τίς συνέχει στίς ἀραιοτυπωμένες σελίδες: μέ τόν ἐρωτικό τόνο, τήν ἐξομολογητική διάθεση καί τήν παραδοχή πού ἀποτελεῖ τήν ὅποια στερνὴ γνώση. Ἀπαρτίζεται ἔτσι μιά ἰδιότυπη ἄλως συναισθημάτων πού διαφιλονικοῦνται ἀπό ἀνάμεικτα αἰσθήματα στέρησης ἀπό τή μιά καί πλήρωσης ἀπό τήν ἄλλη καί ἀντιπροσωπεύουν ἕνα σκίρτημα ψυχῆς καί μιά ἠλικία πού ἀφήνεται στή διάθεση τοῦ βιωματοικοῦ δείκτη τοῦ χρόνου:

Ὅμως ποτέ δέν θά μοῦ ἐξηγήσεις
τό πῶς καί τό γιατί

Τό μετεωριζόμενο υποκείμενο τής γραφής γυρίζει ανάμεσα στά χρόνια του, έγκαταλείποντας στό πέρασμά του τά χαρτιά του:

*Μιλούσε συνεχώς μέ παρενθέσεις
καί άποσιωπητικά, σάν τυφλός
πού βάδιζε σ' ένα δωμάτιο γεμά-
το έπιπλα*

Πρόκειται γιά έναν «έπιζώντα» πού γνωρίζει ότι ή «έρημιά πού άπλώνεται γύρω του σιγά σιγά» δέν μπορεί νά άγγίξει ό,τι υπήρξε «τό δθθεν χαμένο παρελθόν» καί νά τό μεταμορφώσει σέ «παρελθόν μιās αυταπάτης». Μέ αυτό τό άπόσταγμα τής έποχής άναζητά τους έλάσσονες τόνους πού θά άποδώσουν τό πότε καί τό πώς μιās ξεχασμένης γιά τους πολλούς ιστορίας. "Έτσι στό ΥΓ. λείπει έντελώς ή πρόθεση κάποιου άπολογισμού καί ή σύνδεση μέ ύπαρκτά πρόσωπα καί ιστορίες. "Όλ' αυτά παραμονεύουν πίσω άπό διαδοχικούς κυματισμούς ψυχικών διαθέσεων πού άνασύρονται μέ φειδώ καί προσοχή άπό τήν κρύπτη:

*Πλήθος περιφερόταν χρόνια μέσα
στό σπίτι του άλλά κανείς
ποτέ δέν μπήκε στό μικρό χαμα-
ράκι κάτω άπό τή σκάλα*

ή πού διαφεύγουν συστηματικά άπό τους άμύητους:

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 66

“Ελα έδω – δέ θά μάς βρουν

ανάμεσα στό παιδικό κρυφτό, τήν άγωνία του κυνηγημένου καί τήν έρωτική άφηση:

*Τό ρήμα πού ταίριαζε στήν περι-
πτωση του ήταν: βουλιάζω*

Μέ αυτά τά σπαράγματα του λόγου καί του αισθήματος ό Μ. Άναγνωστάκης προσθέτει στό ποιήματά του μιά χαμηλότονη «μουσική υπόκρουση». Αυτή τή φορά είναι άπαλλαγμένος άπό τήν άνάγκη νά «ψάχνει τίς λέξεις», νά «άλλοιώνει τίς έννοιες», νά ύπολογίζει τήν αισθητική καί τήν ιδεολογική άπήχηση των στίχων. Τό όμιλούν «έγώ» ενός παλαιάμαχου μεταπολεμικού ποιητή μέσα άπό τό πρώτο ή τό τρίτο ένικό ή πληθυντικό πρόσωπο βγαίνει έξω άπό τό πεδίο τής έπικοινωνίας των κωδίκων καί των μηνυμάτων. Καταδεικνύει μάλιστα ρητά αυτή τήν άποδέσμευση: «Δόστα χωρίς εξηγήσεις», ή όποία όμως, όπως φαίνεται ότι έπιδιώκει, τόν οδηγεί σέ έναν άτυπο διάλογο σέ δεύτερο πρόσωπο, φυλαγμένο στή μνήμη, παντοτινά χαμένο ή άναμενόμενο:

*Έμένα θά μου άρεσε μέ μιά μου-
σική υπόκρουση, είπες, όπου
θά καθόριζες έσύ τά κενά τής σιωπής.*

**ΣΤΟ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΑΡ. 5
ΤΟΥ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥΜ
ΤΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ**

✦ Απόψεις καί σχόλια με υπογραφή των
Π. Αθανασόπουλου, Μ. Ζορμπαλά, Π. Ιωακειμίδη, Θ. Καρούνου, Α. Κωστόκου, Α. Λουλούδη, Α. Λυμπεράκη, Μ. Μανδάρκα, Μ. Ματσαγγάνη, Κ. Μπαλή, Δ. Νταλή, Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Τζεφρόνη, Α. Τσουκνίδα, Κ. Χλωμούδη, Σ. Χρυσσοτομίδη.

✦ Στο ΦΑΚΕΛΟ: "ΣΚΟΠΙΑ" γράφουν οι
Π. Βαλλιάνος, Π. Δημητράς, Χ. Ιορδάνογλου, Μ. Παπαγιαννάκης, Γ. Τζαννετάκος, Σ. Χρυσσοτομίδης

✦ Στο ΦΑΚΕΛΟ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ γράφουν οι **Ν. Γαβαλάκης, Ν. Διακουλάκης, Γ. Καλογήρου, Γ. Σιγηνός, Α. Λυμπεράκη, Ν. Μαραβέγιας, Ν. Χριστοδουλάκης**

✦ Στις **ΙΔΕΕΣ ΣΗΜΕΡΑ** απόσπασμα άπό τό βιβλίο του **ΑΛ Γκορ** άρθρα των **Θ. Γεωργίου, Θ. Γιαγκέτζη** καί του **Τζ. Βάκκα**

✦ Ένα ακόμα **ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ** τής Σοσιαλιστικής Διεθνούς.

✦ Άρθρα για τα... **ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΙΚΑ** των **Θ. Γεωργακόπουλου, Α. Δρέττα, Τ. Κατσαρού, Γ. Παππά**

Το τεύχος αυτό καί τα τέσσερα προηγούμενα θα τα βρείτε στα κεντρικά γραφεία του Συνασπισμού - στα βιβλιοπωλεία **ΘΕΜΕΛΙΟ, ΚΟΜΜΟΥΝΑ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ** (Αθήνα) - **ΘΥΜΕΛΗ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ** (Θεσσαλονίκη) - **ΠΟΛΥΕΔΡΟ** (Πάτρα).

**... ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ...**